ResearchGate

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: https://www.researchgate.net/publication/330752783

شیعری ناوچەی موکریان

Book · January 2009

CITATIONS
0

READS
90

1 author:

Osman Hamad Dashti
Koya University

34 PUBLICATIONS **0** CITATIONS

SEE PROFILE

All content following this page was uploaded by Osman Hamad Dashti on 31 January 2019.

The user has requested enhancement of the downloaded file.

شیعری ناوچەی موکریان

نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم

د. عوسمان دەشتی

پێشکەش بێت بە:

- دڵسۆزانی راستەقینەی رێگای نیشتمانو کوردایەتی.

- بە خێزانو بە منداڵەکانم کە لە رێگای سەختو پێچاو پێچی ژیانو خەباتدا هەمیشە مایەی سەبووریو دڵنەوایم بوون.

- بە کەسو کارو هاوڕێو ئازیزو خۆشەویستانم: کاک عەدنان، کاک فوئاد، کاک شۆڕش، کاک عەلی باڵا بەرز.

- بە گیانی بەرزە فڕی ئەو نەمرانە:

کۆکەیی و سەیف و شەوقی

نـــاوەڕۆك

بابەت	لاپەڕە
پێشەکی	٤

بەشی یەکەم

ناوچەی موکریان‌و شوێنی لە فەرهەنگی کوردیدا

باسی یەکەم/

١. موکریان	٨
٢. ناوچەی موکریان	٨
٣. کورتەیەکی مێژوویی مەڵبەندی موکریان	٩
٤. ژیانی خوێندەواری‌و رووناکبیری	١٣

باسی دووەم/

١.بڵاوبوونەوەی شیعری کلاسیکی کوردی (قوتابخانەی کرمانجی خواروو) لە ناوچەی موکریان	١٨
٢. شیعرو بەرهەمی نەوەی یەکەمی شاعیرانی موکریان	٢٠
٣.ئەزموونی شیعری ناوچەی موکریان	٢٣

باسی سێیەم/ راچەنین‌و گۆڕانگاری‌و پێشکەوتن

١. پەرەسەندنی هەست‌و هۆشی نەتەوەیی	٢٧
٢.پەیدابوونی کۆڕو کۆمەڵی سیاسی‌و رۆشنبیری	٢٨
٣. بزووتنەوەی رۆژنامەگەری‌و چاپ‌و قوتابخانە	٣٠

بەشی دووەم

شاعیرانی ناوچەی موکریان / نیوەی یەکەمی سەدەی بیست

باسی یەکەم/

١. مەلا مارفی کۆکەیی	٣٥

باسی دووەم/

٢. ئەبولحەسەنی سەیفی قازی	٤٢

باسی سێیەم/

٣. قازی زادە مستەفا شەوقی ٤٩

بەشی سێیەم
زمانو شێوازو وێنەی شیعری

باسی یەکەم/
ـ زمانی شیعری ٥٧
أ. شێواز ٥٨
ب. شێوەزار ٦٦
باسی دووەم/
ـ وێنەی شیعری ٧٩
أ. وێنەی رەوانبێژی ٨٤
ب. وێنەی رەنگاو رەنگ ٨٩

بەشی چوارەم
بنیاتو ئاوازی شیعری

باسی یەکەم/ بنیاتی شیعری
لەنێوان یەکێتی بەیتو یەکێتی بابەت دا ٩٦
بنیاتی شیعری لای شاعیرانی موکریان
مەلا مارف ٩٦
سەیفی قازیو بنیاتی سادە ٩٩
بنیاتی یەکێتی بابەت لە شیعری مستەفا شەوقی ١٠٢
باسی دووەم/ ئاوازی شیعری
١. ئاوازی دەرەوە ١٠٧
٢. ئاوازی ناوەوە ١٠٧
ئاوازی دەرەوە لە بەرهەمی مەلا مارف ١٠٨
کێش لە بەرهەمی سەیفی قازی ١١٠
کێشی شیعری مستەفا شەوقی ١١٢
ئاوازی لاتەنیشت ١١٥
سەروا لە بەرهەمی مەلا مارف ١١٥
سەروای ناوەوە ١١٨
سەروا لە بەرهەمی سەیفی قازی ١١٩

سەروا لە شیعری مستەفا شەوقی ١٢٢
ئاوازی ناوەوە لە بەرهەمی سەیفی قازی ١٢٩
ئاوازی ناوەوە لە شیعری شەوقی ١٣٣

بەشی پێنجەم

مەبەستو ناوەڕۆك لەبەرهەمی شیعری شاعیرانی ناوچەی موکریان

باسی یەکەم/مەبەستەکانی شیعری لە بەرهەمی مەلا مارف
١. پاڕانەوە لە یەزدان ١٣٩
٢. وەسفی سروشت ١٤٠
٣. ڕووداوی مێژوویی ١٤٢
٤. شانازی ١٤٤
٥. پەرێشانیو داخی دەروون ١٤٥
٦. ستایشو سەرزەنشت ١٤٦
٧. بابەتی کۆمەڵایەتی ١٥١
٨. کوردایەتی ١٥٣
باسی دووەم/ ناوەڕۆکی شیعری سەیفی قازی
١. شیعری ئایینی ١٥٥
٢. شیعری جوانیو دڵداری ١٥٦
٣. وەسفی سروشتی کوردستانو ژیانی کۆمەڵایەتی ١٥٧
٤. کوردایەتی ١٥٩
٥. نامەی شیعری ١٦١
باسی سێیەم/ ناوەڕۆکی شیعری مستەفا شەوقی
١. دڵداریو خۆشەویستی ١٦٤
٢. کوردایەتی ١٦٥
ئەنجامەکان ١٦٨
بیبلۆگرافیا ١٧٠
پاشکۆ
کورتەیەکی نامەکە بە زمانی عەرەبی
کورتەیەکی نامەکە بە زمانی ئینگلیزی

پێشـــەکی

ئەو لقەی قوتابخانەی ئەدەبی کرمانجی خواروو کە لە دەڤەری ڕۆژهەڵاتو ناوچەی موکریان دامەزراوەو نەشو نمای کردووە، سامانێکی ڕازاوەو بە برِشتی پێشکەش بە ژیانی ڕووناکبیری کورد کردووە، بەشی زۆری ئەو گەنجینە ئەدەبیەش تاوەکو ئێستا بە دەست لێنەدراویو دەق نەشکاوی ماوەتەوەو نەکەوتۆتە ژێر تیشکی ڕووناکیو توێژینەوەو لێکۆڵینەوەی زانستی لەسەرنەکراوە، هەر ئەو ڕاستیەش بوو بە هاندەری ئێمە کەوا ئەم نامەیە بۆ لێکۆڵینەوە لە سیماکانو هەندێ لایەنی بەرهەمی شیعری ناوچەی موکریان لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیست دا تەرخان بکەین.

لەم ماوە زەمانیەدا شیعرو بەرهەمی سێ شاعیرمان بە نموونە وەرگرتووە کە لە وێنەی سێ کۆڵەگە ئەزموونی ئەدەبی ناوچەی موکریانیان پێکهێناوە. ئەم سێ شاعیرە لەگەڵ ئەوەشدا لە هەندێ لایەنی تاقیکردنەوەی شیعری لە یەکتری جیاوازنو هەریەکێکیان دەنگێکی ڕەسەنی سەربەخۆیە، بەڵام لە جەوهەرو چوارچێوەی گشتی ئەدەبیدا یەك دەگرنەوەو لایەنێکی ئەزموونی ئەدەبی ناوچەی موکریان لە سەردەمێکی دیاریکراود نیشان دەدەن.

ئەو سەرچاوانەی کە ئێمە لەم باسو لێکۆڵینەوەیەدا پشتمان پێبەستوون دوو جۆرن:

یەکەم: سەرچاوەی تیوری/ کە کتێبو گۆڤارو ڕۆژنامە دەگرێتەوە، بۆ مەسەلەی کتێبی کوردی تایبەت بە لێکۆڵینەوەی ژیانو بەرهەمی شیعری شاعیرانی مەبەستی ئێمە، ئەوا لەم بارەیەوە کتێبخانەی کوردی زۆر هەژارە، هەر چی تایبەتیش بێت بەو باسو بابەتانەی لەو بارەوە لە گۆڤارو ڕۆژنامەکاندا بڵاوکرابێتنەوە، ئەوا کەمو دەگمەنو هەم ئەوەی کە هەشە ئەوا بە قەڵەمی زۆر درشتو ڕاگوزەریانە شاعیرەکانو بەرهەمەکانیان بەسەر کردۆتەوە. ئێمە بۆ پڕ کردنەوەی ئەو کەلێنو کەمو کوڕیانە دەستمان بۆ کتێبو سەرچاوە بەهەردوو زمانی فارسیو عەرەبی درێژکردووەو بەهرەیەکی چاکمان لێیان وەرگرتووە.

دووەم: سەرچاوەی مەیدانی/ بۆ خۆ نزیك خستنەوەو تێگەیشتن لە ڕاستی مەسەلەکانو پەیداکردنی شارەزایی تەواو لەمەڕ ژیانو هەڵسوکەوتی شاعیرانی مەبەستی ئێمە، گەشتی مەیدانیمان بۆ ناوچەی موکریانو زێدی شاعیران ئەنجام داوەو لە نزیکەوە لەگەڵ نووسەرانو شارەزایانی ئەدەبی ناوچەکەو بنەماڵەو کەسو کاری شاعیران دیدارو گفتوگۆی سوود بەخشمان ئەنجام داوە، بەشێکیش لە وێنەو نامەو دەستخەتی شاعیرانمان لەو گەشتەدا چنگ کەوتووە کە وەکو بەڵگەنامە لە پاشکۆی نامەکەدا خستوومانەتە ڕوو.

گیروگرفتی بەرچاویش لەمەڕ سەرچاوەکانەوە لەوەدابوو کە هەرچەندە هەر سێ شاعیری مەبەستی ئێمە بەناو دیوانو کۆ بەرهەمی شیعری چاپکراویان هەیە بەڵام کێشەکە لە دوو لایەنی دیکەدا بووە:

١. ئەو نووسەرانەی دیوانو کۆبەرهەمی ئەو شاعیرانەیان ڕێکخستووەو بە چاپ گەیاندووە، ئەو ڕاستییەیان ڕاگەیاندووە کە ئەمەی بەردەست بەشێکی بەرهەمی شاعیر پێك دێنێو هەموو بەرهەمی نییە.

٢. ئەو کۆبەرهەمو دیوانانەش لە هەڵەو پەڵەو کەموکورتی بەدوورنینو تەنانەت هەندێکیان گۆیا دەستیشیان تێوەردراوە.*

یا ئەوەتا تا ئێستا دەقو تێکستە شیعرییەکان بە تەواوەتی ساغ نەکراونەتەوەو بە چاپ نەگەیەنراون، وەکو لە دیوانی مەلا مارفی کۆکەییو تێکستە شیعرییەکانی مستەفا شەوقی بەدیاردەکەوێت.

مەودای باسەکەی ئێمە ،کە ساڵانی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمە ماوەی گۆڕانو هەژانە گەورەکانی جیهان پێکدەهێنێ، ئەم ئاڵوگۆڕە جیهانییە خاکی کوردستانو کۆمەڵی کوردەواریشی گرتۆتەوەو شوێنەوارەکەشی لە ئەدەبو رۆشنبیریو لایەنەکانی ژیانی کۆمەڵایەتیدا رەنگی داوەتەوە. هەر بۆیەشە ئەم قۆناغە لە ئەدەبیاتو مێژووی کوردەواریدا بە سەردەمێکی گرینگو پڕ بایەخ سەیر دەکرێت. بەتایبەتیش لە رەوتی مێژوویی شیعری کوردیدا کەوا رابەرانی نوێگەریو تازەکردنەوە لە ئەستەمبولو سلێمانیو مهاباد وەخۆکەوتنو چەندان بناوانو سەرچاوەی تازەیان بۆ شیعری کوردی هەڵبەستو چەندان پەنجەرەو دەروازەی تازەیان بە رووی شیعرو ئەدەبیاتی کوردیدا کردۆتەوە. ئێمە وای دەبینین کەوا گرینگی بەرهەمی شیعری شاعیرانی ماوەی باسەکەی ئێمەش هەر لەم روانگەیەوە دێت کەوەکو جۆگەڵەیەکی گەورە ئاوێزانی رووباری جولانەوەی بیستەکانو سییەکانی شیعری کوردی دەبنو لە ئاکامدا رێبازو ئەزموونە تازەکانی دەریای ئەدەبی کوردی پێك دەهێنن. باسەکەی ئێمە لێکۆڵینەوەیەکی وەسفی شیکاریو پراکتیکییە لەمەڕ هونەرەکانی روخسارو ناوەڕۆك لە شیعری ناوچەی موکریانی ئەوماوەیە. دەربارەی بنیاتو ستراکتۆری ئەم نامەیەش، بە شێوەیەکی گشتی لە پێشەکیو پێنج بەشو ئەنجامو بیبلۆگرافیای سەرچاوەکانو چەند بەڵگەنامەو پاشکۆیەكو کورتەیەکی نامەکە بە هەردوو زمانی عەرەبیو ئینگلیزی پێکهاتووە.

سەبارەت بە میتۆدو رێبازی لێکۆڵینەوەشمان رێڕەوێکی مێژووییو ئەدەبی، وەسفی – پراکتیکمان پەیرەو کردووەو لەمەڕ هونەرەکانی روخسارو ناوەڕۆکی ئەزموونی شیعری ناوچەی موکریان لەماوەی زەمانی باسەکەماندا، بە گوێرەی تیورەکانی رەخنەی تازە چەند لایەنێکی هونەری روخسارمان خستۆتە ژێر رۆشنایی لێکۆڵینەوە، لە وێنەی زمانو شێواز، کێشو مۆسیقا، بنیاتو وێنەی شیعری. ئەنجا لە بەرهەمی هەر سێ شاعیردا شەقڵی ئەم هونەرانەمان دەستنیشان کردووە، سەبارەت بە بابەتو ناوەڕۆکی شیعری، لەمەبەستە کۆن و تازەکانمان لە بەرهەمی ئەو شاعیرانە کۆڵیوەتەوەو باسو بابەتەکانمان بە نموونەو تێکستی شیعری بە پێز دەوڵەمەند کردووە. بەو هیوایەم لە بەجێگەیاندنی ئەم ئەرکەدا توانیبێتم هەوڵێکی زانستی خاکەسار، پێشکەش بە کتێبخانەی کوردیو پسپۆڕانو دڵسۆزانی بواری ئەدەبی کوردی کردبێتو خزمەتێکی بچکۆلانەشم لە ئاست ئەستانەی رەوانی پاکی مەلا مارفی کۆکەیی، سەیفی قازیو مستەفا شەوقی، هەر سێ کۆڵەگە شیعرییە بەرزەکەی ناوچەی موکریان، بەجێ گەیاندبێت.

* لەدیدارێکدا لەگەڵ مستەفا کۆکەیی نەوەی شاعیر مەلا مارفی کۆکەیی، لە ماڵەکەی خۆیاندا لە مهاباد لە رێکەوتی ٢٠٠٥/٩/٢٨دا، ناوبراو پێی راگەیاندم کەوا مەرحوومی سەیدیان لەکاتی لە چاپدانی دیوانی مەلا مارف دا هەندێ دەستکاری لە تێکستی شیعرەکاندا کردووە.

بەشی یەکەم

ناوچەی موکریانو شوێنی لە فەرهەنگی کوردیدا

باسی یەکەم:

١. موکریان
٢. ناوچەی موکریان
٣. کورتەیەکی مێژوویی مەڵبەندی موکریان
٤. ژیانی خوێندەواریو رووناکبیری

باسی دووەم:

١. بڵاوبوونەوەی شیعری کلاسیکی کوردی
(قوتابخانەی کرمانجی خواروو) لەناوچەی موکریان
٢. شیعرو بەرهەمی نەوەی یەکەمی شاعیرانی موکریان
٣. ئەزموونی شیعری ناوچەی موکریان

باسی سێیەم:

راچەنینو گۆڕنگاریو پێشکەوتن:
١. پەرەسەندنی هەستو هۆشی نەتەوەیی
٢. پەیدابوونی کۆڕو کۆمەڵی سیاسیو رۆشنبیری
٣. بزووتنەوەی رۆژنامەگەریو چاپو قوتابخانە

باسی یەکەم

١. **موکریـــان:** شـەرەفنامە وای بـۆ دەچـێت کـە لـە رۆژگـاری سـەرنگون بـوونی تەختوبـەختی پاشـایانی تورکمـانی (قـەرەقۆینلو — ئـاق قۆینلـو)، مـیر سـەیف الـدین ناوێـك دەرکـەوتووە کـە بـە سـەرزنجیرەی سـەردارانی مـوکری دەناسـرێت، پیاوێکی زۆرزانو بە فەندوفێڵو داهۆبـووە ژمارەیـەکی زۆری لـە کوردانی بابـانو شـوێنەکانی دیکـەی کوردسـتان لـە دەوری خۆی کۆکردۆتەوەو بووە بەدەسەڵاتداری ناوچەکە، بۆیە بە (مەکری یان مـەکرۆ) نـاوی دەرکـردووەو لـە دوایـی نـاوی تـیرەو تایفەو ناوچەکەشی لە (مەکریان، مەکرۆیان)ەوە گۆڕاوەو بۆتە (موکریان)[1]. لە کتێبی (تاریخ مهاباد)یشدا ئـەم بـیرو رایـەی شەرەفخان دووپاتکراوەتەوە[2]. هەندێ کەسیش بە دووری نـازانن کـە ئـەم نـاوە لـە نـاوی خێڵـی (موکریـت)ی تورکمانییـەوە داکەوتبێ کە بەشێکیان لە کۆنەوە لە ئازەربایجانی رۆژئاوادا نیشتەجێن[3]. کەچی مێـژوونووس (مـەلا جـەمیلی رۆژبـەیانی) ئـەم بۆچـوونانە رەتدەکاتـەوەو پێـی وایـە واژەو نـاوی (موکریـان) زۆر لـە رۆژگـاری مـیر سـەیفەدینی سـەرداری مـوکری لـە مێژینەترە، لەبەرئەوەی ئەم دەشتی موکریانە سەرە رێی موغەکانی پـەیرەوی ئـاینی زەردەشـت بـووە بۆیـە نـاونراوە (مـوغ رێ، موغ رێیان)و سەرەنجام بووەبە (موکریان). هەروەکو (سەردەشت) کـە ئـەویش دیاردییـە بـۆ زاینگەی(زەردەشـت)[4]. جا بۆیە (ئەو هەرێمە لە هەزاران ساڵ بـەر هاتنـە دنیـای عیسـاوە تـا ئـەمرۆ ئـاوەدان بـووەو نـاوی (موکریـان)یش لـە سـەرەتای سەدەی هەشتەمی کۆچییەوە (چواردەهەمی زاینی) کەوتۆتە لاپەڕە زێرینەکانی کتێبە مێژوویی‌و جوگرافیاییەکانەوە[5].

موکریانی ئەمرۆ ژینگـەو نشـینگەی گـەلێ هـۆزو عەشـیرەتەو بـەدەیان هـۆزو تـیرەو تایفـەی هەمـەجۆری لـێ دەژیـن لـە وێنەی پیرانو مامەشو مەنگورو دیبوکریو فەیزوڵڵا بەگی، وەکو چۆن بە مەڵبەندی سەرەکی هۆزە کوردەکانی کوردسـتانی ئێران (بەشی ئازەربایجانی رۆژئاوا) دەناسرێت.

٢. **ناوچەی موکریان:** ناوچەو مەڵبەندێکی جوگرافییە لـە کوردسـتانی ئێـران، ئـەم سـەر زەمینـە لەسـەردەمانی زوو ئەم هەرێمانە دەگرتەخۆ: مەراغـە، سـەلماس، شـنۆ، لاجـان، نەغـەدە، ورمـێ، سـایین قـەڵا، سـابلاغ، بۆکـان، میـان دواو، خانـە، سەردەشت، سەقز، بانەو...جێگاکانی تـری نـاو ئـەم سـنوورە کـە ئـەمرۆ بەشـی هـەرە زۆری ئوسـتانی ئازەربایجانی رۆژئـاواو ئوستانی کوردستان لە رۆژئاوای ئێران پێکدەهێنن. لـە دێـر زەمانـەوە ناوچـەکانی کوردسـتانی ئێـران لـە ژێـر نـاوو نیشـانی کوردستانی موکریان، کوردستانی ئەردەلان، کوردستانی کرماشان دابەشکراوەو ناسراون.[6]

---

(١) بڕوانە: شەرەفنامەی شەرەفخانی بدلیسی:٥٣٠.

(٢) تاریخ مهاباد: ٣٠.

(٣) فەرمانڕەوایی موکریان: ٨.

(٤) سەرچاوەی پێشوو: ١٠ — ١١.

(٥) سەرچاوەی پێشوو: ١٠ — ١١.

(٦) جغرافیای طبیعي کردستان موکریان: ١١.

ئـەمڕۆ ناوچـەی موکریـان لـە بەشـێك لەسـەر زەمینـی خـوارووی ئوسـتانی ئازەربایجـانی ڕۆژئـاواو بـاکووری ئوسـتانی کوردستان پێکدێت، کەوا شارو باژێڕەکانی سەردەشتو بانەو مەهابادو سەقزو بۆکانو خانەو شنۆو نەغەدە دەگرێتەوە.[٧]

موکریان ناوچەیەکی شاخاوییەو، لوتکەی کێوی (حاجی برایم) کە بەشێکە لە زنجیرە چیای قەندیلو کەوتۆتە ناوچەی سەردەشت بەرزترین چیای ناوچەکەیە کە بەرزاییەکەی (٣٥٥٠م) دەبێتو نزمترین شـوێنی ئـەم ناوچـەیە ٩٣٠ مـەتر لەسـەر ئاستی دەریا بەرزە[٨]. ئاوو هەوای خۆشو سازگارەو لە ناوچە کوێستانییەکاندا ساردو لـە دەشتەییەکانیشـدا مامناوەندییـە، ڕژێمی باران بارین لەو ناوچەیەدا سەر بە ئاوهەوای ناوچەکانی دەریای سپی ناوەڕاستە.

ناوچە دەشتاییەکانی لە نێوان زنجیرەی کێوو چیاکاندا هەڵکەوتوون کە ناودارترینیان دەشتی لاجانو وەزنێو کەپرانـە، دەشتاییەکانی دەوروبەری گۆڵی ورمێ فراوانو بەربڵاوترن وەکو دەشـتی شـاماتو شـاروێرانو دەشـتەکانی ناوچـەی سـەقزو بۆکانو نەغەدە. ڕووباری لاوێن کە بە (زێ) ناسراوە، لە شاخەکانی ناوچەی شنۆوە هەڵدەقوڵێو دەشـتی لاجـان پـاراو دەکـاو لە دەربەنـدی ئـالان دەپەڕێتـەوە بـۆ دیـوی کوردسـتانی عێـراقو زێـی بچـوك پێکدەهێنێ، نـاودارترینو مـەزنترین ڕووبـاری ناوچەکەیە، لە پاڵ چەمو ڕووبارەکانی (جەغەتو — زەڕین ڕود) و (تەتەهو — سیمین ڕود)، ڕووباری مهاباد کە دەڕژێنە نێو گۆلی ورمێوە.

موکریان ناوچەیەکی ئاپۆڕەو ئاوەدانە بە گوندو دێهاتی گەورەو بچووك کە لە ناوچە دەشتاییەکانو بنـاری شـاخەکاندا هەڵکەوتوون. خەڵکی دێهاتی ناوچە شاخاوییەکان بە مەڕداریو پەروەردەکردنی ڕەزو باغاتەوە خەریکن لەمانـە هەنـدێکیان نیوە کۆچەرنو بۆ مەڕداری کوێستانو گەرمیان دەکەن. خەڵکی دێهاتی ناوچـە دەشـتاییەکان بایـەخی زیـاتر بـە کشتوکاڵ و بەرووبوومی دانەوێڵە دەدەن، ناوچەکە خاوەنی زەویو زارو خاکێکی بە پیتو بە پرشـتە، زۆربـەی دانیشـتوانی موسـڵمانو لە پەیڕەوانی ئەهلی سونەو لەسەر مەزهەبی شافعین.

٣. ناوچەی موکریان — کورتەو پێشینەیەکی مێژوویی:

مێژوونووسانی کوردو بیانی لەو باوەڕەدان کە لە هەزاران ساڵی بەر لە دایکبوونی عیسای مەسیحەوە ناوچەی موکریان ئاوەدانو شوێنی فەرهەنگو شارستانیەت بووە[٩].لە دەوری (ماد)ەکاندا بەو خاکەیان گوتـووە (مـادی بچـووك) لەپاشـانو لـە سەدەی چوارەمی پێش زایین بووە بە خاکی (ئاتورپاتەگان — ئازەربایجان)و ئەمڕۆکە بە موکریان نـاودەبرێ[١٠]. نـاوی مـادی بچووكو سەر زەمینەکەی لە ساڵنامەی (ئاشوری)دا هاتووە، (هیرۆدۆت)ی باوکی مێژوونووسانیش باس لە تیرەکانی گەلی ماد دەکات.

مێژوونووسان لەو باوەڕەدان کەوا (زەردەشت) لە خـاکی موکریـانو لـە ناوچـەی (سەردەشـت)ی ئـەمڕۆ هاتۆتـە دنیـاوە. سـاڵی (٢)ی کۆچـی (٦٦٣زا) ئـەم ناوچـەیە بـۆ یەکـەمجار کەوتۆتـە ژێـر بـاڵی فـەتحی ئیسلامیو بەدرێـژایی چـەندین سـەدە هەرێمی ئازەربایجان کە ناوچەی موکریانیش بەشێك بـووە لـەو هەرێمـە، لەلایـەن ئـەمیرە موسـڵمانەکانەوە کـە لـە دەربـاری خەلافەتی ئیسلام، ڕاشـدین، ئەمـەویو عەباسـییەوە دەستنیشـان دەکـران بـەڕێوەبردراوە. لـە سـەدەکانی سـێیەمو چـوارەمو

---

(٧) سەرچاوەی پێشوو: ٦.

(٨) تاریخ وجغرافیای کردستان (سیر الاکراد): ٧٠.

(٩) بڕوانە:

ـ فەرمانڕەوایی موکریان: ١١.

ـ میدیا: ١٣٥- ١٤١.

ـ کوردو کوردستان، ب.نیکیتین: ٤٨٦.

ـ تاریخ وجغرافیای کردستان (سیر الاکراد): ١٧٢.

(١٠) ـ کوردستانی موکریان: ١٢.

پێنجەمی کۆچیدا ئازەربایجان هەر بەناو سەر بە خەلافەتی عەباسی بووە چونکێ دەسەڵاتو کاروباری وڵات بەدەست ئەم میرنشینە کوردانەوە بووە کە یەك لە دوای یەك دامەزراون، (رەوادی، سالاری، شەدادی، هەزبانیو روادی).[11]

ناوچەی موکریان تارادەیەك ئارامیو ئاوەدانی بەخۆیەوە دیوە لەسەدەکانی شەشەمو حەوتەمو هەشتەمی کۆچییدا دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی سەلجوقیو خەواریزمیو مەغۆلو تاتارەکان. لەو ماوەیەدا سەردارانی ناوچەکە هەمیشە لەگەڵ دەسەڵاتدارانی بێگانەدا لەشەڕو کێشەدابوون[12]. بە بۆچوونی شەرەفخان سەردارانی موکری بەرەچەلەك دەچنەوە سەر عێلی موکری کە لە ناوچەی شارەزوورەوە هاتوونو سەر بە بابانەکانن، (میر سەیفەدین) ناوێکیان لێ هەڵکەوتووە کەوا زرینگو ژیرو ئازاو پیاوێکی سیاسی بووە، لە رۆژانی دوادوایی حوکمڕانی هۆزە تورکمانەکانی (قەرەقۆینلو ئاق قۆینلو) (سەدەی نۆیەمی کۆچیو پازدەهەمی زاینی) هێزێکی زۆر لە بابانەکانو هۆزەکانی دیکە لە دەوری خۆی کۆدەکاتەوەو هێزەکانی تورکمان لەو ناوەدا ڕادەماڵیو ناوچەکەیان لێ پاکدەکاتەوەو بەو شێوەیە بناغەو بنچینەی میرایەتی موکریانی دامەزراندوە[13].

شا ئیسماعیلی سەفەوی (١٤٨٧ - ١٥٢٤) لە رەگەزو مەزهەبەکەی خۆی هەڵگەڕاوەتەوەو بووە بە تورکمانێکی قزڵباشی شیعە گەرای توندڕەو، بەمەبەستی دامەزراندنی دەسەڵاتێکی ناوەندی بەهێزو، بە خەونی زیندووکردنەوەی سنوورو قەڵمرەوی دەوڵەتی ساسانی، هێرشو لەشکر کێشی بۆ ناوچەکانی رۆژئاوای ئێران دەستپێکردووە[14]، لە دوای چەندین شەڕو کوشتاری خوێناوی توانی لە ساڵی (٩٠٩) کۆچیدا میرایەتی صارم بەگی کوڕی میر سەیفەدین لە موکریان تێکبداو دەست بەسەر پایتەختەکەی (ورمێ)و شنۆ دابگرێتو تاڵانو بڕۆیەکی زۆری تیادا بەرپابکات[15].

لەدوای یەکەمین شەڕی گەورەی نێوان عوسمانیو سەفەوی لە چاڵدێران (١٥١٤)، کوردستان بە گوێرەی سەنگو تەرازووی هێزەکانی ئەم دوو دەوڵەتە زلهێزە بۆ یەکەمین جار دابەش کراوە، میرنشینەکانی لای رۆژئاواو سەروو خوارووی کوردستان کەوتونەتە ژێر دەسەڵاتی رووکەشی دەوڵەتی عوسمانیو میرنشینەکانی رۆژهەڵاتی وەکو، ئەردەلان، لورستان، موکریان کەوتونەتە ژێر دەسەڵاتی راستەوخۆی عەجەم[16]. لەگەڵ ئەوەشدا خاوەنی کتێبی (فەرمانڕەوایی موکریان) ناوی یازدە پشت لە کوڕو نەوەو نەوەزاکانی میر سەیفەدین دەبات کە لەو ناوچەیەدا لەناو عێلو عەشیرەتەکانی موکریاندا دەسەڵاتدار بوونو میرو مەزانایەتیان کردووە[17].بە کورتی مێژووی سەردەمی شا ئیسماعیلی سەفەوی دەرحەق بە کورد، هەموو لاپەڕەکانی خوێنی لێدەتەکێ، محمدامین زەکی لەو بارەوە دەڵێ: هەڵسوکەوتی شا ئیسماعیل دەرحەق بە کورد...هەڵسوکەوتێکی پڕ لە زوڵمو زۆرداری بوو، چونکە کوردەکان سونی مەزهەب بوون هەرگیز باوەڕو متمانەی پێنەدەکردن، لەهەر دەرفەتێکدا لە هەوڵی ئازاردانو فەوتاندنی کوردەکان دابووە.(١٨)

کردارو رەفتاری شا عەباسی یەکەم (١٥٨٧ — ١٦٢٩) لە ئاست کوردا لە هی ئەوانی پێشە خۆی باشتر نەبووە، هەر لە سەردەمانی ئەودابوو کە هێرشێکی بەربلاو کرایە سەر ناوچەکانی کوردستانی موکریان کە خۆی سەرکردایەتی دەکردو بۆ ماوەی چەند مانگان قەڵای دمدمیان گەمارۆدا، خەڵکی ناوچەکە زۆر بە سەختی داکۆکیان لە خاكو ماڵو سامانو ئابرووی خۆیان کردو لاپەڕەیەکی زێرینیان لە مێژووی نەتەوەکەیاندا تۆمارکردووە کە نموونەی خۆبەخت کردنو مەردایەتی بووە،

---

(١١) فەرمانڕەوایی موکریان: ٢٧ - ٣٠

(١٢) فەرمانڕەوایی موکریان: ٢٧ — ٣٠.

(١٣) سەرچاوەی پێشوو: ٣٤.

(١٤) کوردو عەجەم: ٢٥.

(١٥) کوردو کوردستان ، محمدامین زەکی: ١٥٩.

(١٦) کوردو عەجەم: ١٥١.

(١٧) فەرمانڕەوایی موکریان: ٣٣-٥٧

(١٨) کوردو کوردستان ، محمدامین زەکی: ٦٠.

رووداوەکانی قەلاَی دمدم لەو رۆژەوە بۆتە وێردی سەر زمانی خەڵکی کوردو داستانیێکی قارەمانانەی لێکەوتۆتەوە کە پشتاوپشت گوێزراوەتەوەو تا ئێستاش حیکایەت خوانو بەیت بێژەکان، بەتایبەتی لە ناوچەی موکریان بە زیندوویی پاراستوویانە، لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا (ئۆسکارمان) لە زمانی بەیت بێژێکی موکریان (رەحمان بەکری سابلاغی) تۆماریکردووە[١٩].

هێشتا دمدم خوێنی قوربانییەکانی لێ دەچۆڕا کە شا عەباس هەڵیکوتایە سەر خێڵی موکریو قەتلو عامی تیا خستنو بە هەزاران ژنو منداڵیشی لێ یەخسیرکردنو (١٥ هەزار) خێزانی کوردی لە دانیشتوانی ناوچەکانی باکوری موکریانیش بەرەو خۆراسان گواستەوە[٢٠]. کەواتە لە سەردەمی سەفەوییەکاندا سەرباری قەتلو عامو کوشتو بڕی چەند بارەی خێڵو هۆزەکانی موکریان کە لە کتێبە مێژووییەکاندا ئاماژەی بۆ کراوە[٢١]. سیاسەتێکی تازە سەبارەت بە ناوچەکانی کوردستانی رۆژئاوای ئێران پەیڕەوکراوە کە ئەمیش بریتی بووە لە راگواستنو پەرتو دوورخستنەوەی خێڵە کوردەکانو، نیشتەجێکردنی عێڵو هۆزەکانی تورکو تورکمانو مەغۆلو ئازەری لە ناوچەکەدا. بە واتەیەکی تر یەکەمین هەوڵەکانی گۆڕینی هەڵومەرجی دیمۆگرافی رۆژهەلاَتی کوردستان لە سەردەمی سەفەویدا دەستی پێکردووە.[٢٢] سیاسەتێك کە لە سەردەمی پاشایەتی قاجارو بنەماڵەی پەهلەویش لە ئێران هەر درێژەی پێدراوەو تا ئێستاش. هەر ئەم ناوچەیە بە هۆی هەڵکەوتی جوگرافییەوە کە دەکەوێتە سەر تخووبەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتی ئێرانو عوسمانی، ببوو بە یەکێك لە مەیدانەکانی جەنگی نێوان ئەو دوو هێزەو شارێگەی لەشکر کێشییەکانی رۆمو عەجەم بۆ سەریەکتری لە سەدەکانی ١٧ و١٨ کە بوو بە مایەی گەورەترین نەهامەتیو کاولکاریو ماڵوێرانی بۆ سەر ئەم مەڵبەندە لەمێژووی نوێدا، دوای ئەوەی رووسەکانیش هاتنە مەیدانو تێکەلاَوی ئەو شەڕو ململانەیە بوون کە لە نێوان هێزەکانی رۆمو عەجەمدا لەسەر دەسەلاَت گرتنە دەستی ئەو ناوچانەدا لە ئارادابوو.

لە چارەگی دووەمی سەدەی نۆزدەهەمدا دەرباری قاجاری میرنشینە ئۆتۆنۆمییەکانی کوردستانی ئێرانی لە بەینبرد، لەوانە میرنشینی موکریانو دەسەلاَتی ناوەندی عەجەمیان تێدا دامەزراند. دەسەلاَتی راستەوخۆی دەوڵەتی داگیرکەری بێگانە بەسەر کوردستانەوە کە بە زۆرو هێزی چەکداری سەرکوتکەریش پارێزگاری لێدەکرا، هیچ پێشوەچوونێکی لەباری ئابووریو کۆمەلاَیەتیو سیاسیو فەرهەنگییەوە بۆ کوردستان پێنەبوو، بەڵکو باری زوڵمو چەوسانەوەی خەڵکەکەی قورستر کردو چەوسانەوەی نەتەوەییو مەزهەبیش بە تایبەت لە سەردەمی قاجارەکاندا بوو بە سەرباری ئەو نەهامەتیانە.

---

(١٩) بڕوانە:

تحفة مظفرية، گرداری ئوسکارمان، پێشەکیو ساغکردنەوەی هێمن موکریانی، بەشی یەکەم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٥.

ـ بەو هۆیەی کەوا کارەساتی دمدم رووداوێکی گەورە بووە لە مێژووی نەتەوەی کوردا، بۆیە مامۆستا هێمن لە پێشەکی کتێبەکەدا گەڕانەوەی سەروو بەری گەمارۆدانو هەموو رووداوەکانی پاش گیرانی قەلاَکەی لە کتێبەکەی (ئەسکەندەر بەگی تورکمانی)، (عالم آرای عباسي)دا وەرگێراوەتە سەر کوردیو تۆماری کردووە، چونکێ باشترین شایەدییە لەسەر رووداوەکانی ئەو سەردەمە، لەکاتێکدا (ئەسکەندەر بەگ) خۆی کاتبو مێژوونوسی شا عەباس بووە لەو هێرشەشدا بۆ سەر دمدم خۆی هاوڕێیەتی شا عەباسی کردووە. نووسەرانی کورد بایەخی زۆریان بەم رووداوە مێژووییە داوەو چەند شاکارێکی ئەدەبییان لێداهێناوە، وەکو رۆمانی (قەلاَی دمدم)ی عەرەب شامیلۆفو چیرۆکی (قەلاَی دمدم)ی مصطفی صالح کریمو(قارەمانێتی کورد لە داستانی قەلاَی دمدم)...ئامادەکردنی ئۆردوخانی جەلیل...تاد.

(٢٠) دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر: ٢٣١.

(٢١) بڕوانە:

ـ مێژووی گەلی کورد لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ: ٣٥٦.

ـ کوردو عەجەم: ٦٠ - ٩٢.

ـ کوردو کوردستان، نیکیتین: ٤٨٣.

(٢٢) کورد و عەجەم: ٢٤.

لە سەدەی نۆزدەمین هەستو بیری نەتەوەیی لەلای کوردان روو لە بوژانەوەو پێگەیشتن بوو، لە کاتێکدا میرانی ئەردەلان چ لە رێگەی خزمایەتیو زەماوەندی سیاسییەوە بێت چ لە رێگەی خۆنزیك کردنەوەیان بێت لە ئاینزای شیعە کە ئاینزای دەرباری ئێران بوو، توانیان پێگەو هەلکەوتی سیاسی خۆیان لە ئێراندا پتەوتر بکەن. گەورەو میرو مەزنەکانی موکریان بەهۆی لاوازی پەیوەندییان لەگەڵ دەسەلاتی مەرکەزیو پەیرەوکردنیان لە ئاینزای سونە هەمیشە لە سیاسەتەکانی عوسمانی نزیکتربوونو تێکەلاویان لەگەڵ ناوەندەکانی دەسەلات لە کوردستانی عوسمانییدا لە بڕەوتر بوو. کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەمیش بە چەرخی سەرهەلدانی ناسیۆنالیزمی کوردی دەژمێردرێت بەتایبەتی لە ناوەندو ناوچەکانی کوردستانی ژێر دەسەلاتی عوسمانی، هەر بۆیە یەکێك لە مەزنترین راپەڕینەکانی کورد لە چارەگی دوایی سەدەی نۆزدەهەمدا کەوا کاریگەری زۆری بەسەر هەرێمەکانی رۆژهەلاتی کوردستانو بەتایبەتی ناوچەی موکریانیش داهەبوو، شۆڕشو راپەڕینی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری بوو لە سالانی (١٨٨٠ – ١٨٨٣) لە پێناوی ئازادیو سەربەخۆیی کوردستان[٢٣]. بەو هۆیەوەش کەوا نەهری یەکێك لە گەورەترین مەلبەندەکانی رابەرایەتی تەریقەتی نەقشبەندی لە کوردستان پێکدەهێناو ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتوانی موکریان لە ریزی خەلیفەو موریدو مەحسوبەکانی شێخی نەهری دابوون، هەمیشەش خەلیفەو نێردراوەکانی لەو ناوچەیەدا دەسوڕانەوەو شێخ لە هەولی ئەوەدابوو کە هەموو هۆزە کوردەکان یەکبخاتو ناوچەیەکی فراوان لەسەر سنووری تورکیاو ئێرانو روسیا بخاتە ژێر دەسەلاتی خۆیەوە[٢٤]. هۆزە کوردەکانی ناوچەی موکری رۆلێکی مەزنیان پێ سپێردرابوو لە جێبەجێکردنی نەخشەو پلانی شێخ بۆ شۆڕشو راپەڕین لە دژی دەسەلاتی ئێران. دوابەدوای کورت هێنانی راپەڕینەکەش هێزەکانی سوپای ئێران بە دەستێکی رەشو دەروونێکی رقاوی کەوتنە گیانی کوردەکانو بێ بەزەییانە تۆلەیان لێ سەندنەوە. بە درێژایی ئەو رێگاوبانانەی پیادا دەرۆیشتن گوندەکانی کوردیان تالان دەکردو دەسووتاند، هەر کوردێکیان بەدەست بکەوتایە دەیانکوشتو بەزەییان بە منالو ژنو پیرەکاندا نەدەهاتەوە[٢٥].

لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا کورد لە ناوچەکانی رۆژئاوای ئێران لە دژی زولمو زۆری کاربەدەستانی عەجەم هەمیشە لە بەرگریو بەرهەلستی دابوون. هەستی رزگاریو بزووتنەوەی نیشتمانی هەموو کوردستانی داگرتبوو، فەرمانڕەوایانی حکومەتی شا لە ناوچەکانی موکریان ناچاربوون داخوازییەکانی گەلی کورد لەبەرچاوبگرن. هەروەها ولاتانی ئەوروپاش لە وێنەی روسیاو بەریتانیاو ئەلمانیاو ئەمریکا ناچاربوون بایەخێکی زیاتر بەم ناوچانەو بە کورد بدەن، بۆیە نێردراوو رابەرو مسیونێرەکانیان بەوناوەدا بلاوکردەوە[٢٦] بەو مەبەستەی نفوزی خۆیان لە کوردستان بەهێزتر بکەن.

لە سالانی سەرەتای سەدەی بیستەمدا جولانەوەیەکی بەهێزی ریفۆرم خوازی، کە لە مێژووی نوێی ئێراندا بە (شۆڕشی مەشروتە ١٩٠٥- ١٩١١) ناسراوە هەموو ولاتی تەنیەوە، ئەم جولانەوەیە لە ناوچەکانی ئازەربایجاندا مەشخەلو بلێسەکەی بەهێزبوو بەجۆرێك کە دەسەلاتو حوکمڕانی خەلك بەرپابوو شوێنی دەسەلاتی ناوەندی گرتەوە. لەو سەردەمەدا خەباتی خەلکی کوردستان پێی نایە قۆناغێکی تازە، ئەویش بریتی بوو لە پێکهێنانی کۆمەلەو کۆڕو کۆمەلی سیاسیو رووناکبیریو کۆمەلایەتی.

هەر لەو سەردەمەشدابوو کە دەولەتانی بیانی وەکو روسیاو بەریتانیا هەریەك نفوزو دەسەلاتی بەسەر بەشێکی ولاتەکەدا گرتبوو، لەکاتی هەلایسانی یەکەمین بلێسەی جەنگی جیهانیشدا ناوچەکانی خۆرئاوای ئێران بوو بە مەیدانی

(٢٣) الاکراد ، ملاحظات وانطباعات: ٢٧.

(٢٤) خەبات لە رێی کوردستان: ١٧٥.

(٢٥) راپەرینی کوردەکان سالی ١٨٨٠ : ١٣٨.

(٢٦) خەبات لە رێی کوردستان: ٢١٢

شەڕو پێکدادانو کێشمەکێشی نێوان روسیاو دەوڵەتی عوسمانی. دەسەڵاتی ناوەندی ولاتیش بە بیانووی بێ لایەنی لە شەڕدا هیچ تواناو دەسەڵاتێکی بەسەر هیچ لایەنێکی ولاتەکەدا نەمابوو[٢٧].

٤. ژیانی خوێندەواریو رووناکبیری (کۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیستەم):

بارودۆخی سروشتی و جوگرافی، هەلومەرجی سیاسیو ئابووریو کۆمەڵایەتی، لە ریزی ئەو هۆکارانە بوون کە ناوچەکانی موکریانیان وەکو ناوچەیەکی خێڵەکیو عەشایەری هێشتۆتەوە، هۆزەکان زیاتر بە ژیانی ئاژەڵداریو نیوە کۆچەریەوە خەریکبوون، بۆیە هەڵکەوتنی شارو بازێڕی ئاوەدانو دروستبوونی توێژی خەڵکی شارنشینو شارستانی لەم ناوچانە بە بەراورد لەگەڵ ناوچەکانی میرنشینی ئەردەلان بە نموونە، تاڕادەیەك دواکەوتووە. شارو شارۆچکەکانی مەهاباد، شنۆ، سەردەشت، بۆکان، نەغەدە لە سەرەتادا وەکو بازاڕێك بۆ ئاڵوگۆڕو ساغکردنەوەی بەروبوومی ئاژەڵیو کشتوکاڵییەوە هاتنەکایەوە[٢٨].

گەورەترین کەسایەتی موکریان لە مێژووی نوێدا بوداغ سوڵتانی نەوەی میر سەیفەدین بەگی موکریانە، بوداغ سوڵتانی کوڕی شێرە بەگ (١٦٠٨ — ١٦٨٩) کە بە سەردارو بابە گەورەی زنجیرەی دووەمی میرانی موکری حیساب دەکرێت، یەکەمین کەسێك بووە کەوا شاری (سابلاغ)ی کردۆتە پایتەختو بنکەی بەڕێوەبردنی دەسەڵاتی میرایەتیەکەیو بۆ ماوەی ٦٠ ساڵ حوکمڕانی کردووە، هەر لەسەر دەستی ئەویش شارەکە ئاوەدان کراوەتەوەو چەند شوێنەوارێکی ناوداری ئەو سەردەمە تاوەکو ئەمڕۆ لە شارەکەدا ماون، لەوانە (مەسجدی جامع — یا مزگەوتی سوور)ی مهاباد کە بە یەکێك لە مەزنترین شوێنەواری ئاینیو رووناکبیری شارەکە دەژمێردرێو رۆڵێکی مەزنی لەو بوارانەشدا گێڕاوە[٢٩]. هەر لەو رۆژگارەدا (مەلاجامی) دەبێتە پێش نوێژو وتارخوێنو وانەبێژی زانستو زانیاریەکانی ئاینیو لە مهاباد جێگیردەبێت[٣٠]. لەپاڵ کردنەوەی چەند مەدرەسەو خوێندنگاو کتێبخانەو مەنزلگای حەوانەوەی خەڵکی هەژارو بێ دەرامەت، لەپاڵ ئەوەشدا پردی سوورو پردی لوجو پردی دارەلك لە رۆژگاری ئەودا دروست کراون. هەروەها ئەندازەیەکی زۆری موڵكو زەوی وەکو وەقف بۆ خەرجیو ئاوەدانی ئەو شوێنانە تەرخانکردبوو[٣١].

مهاباد کە هەر لەسەرەتاوە بنکەو پێگەی والی نشینی ناوچەی موکریان بووە لە رۆژگاری هێرشی مەغۆل بۆ ناوچەکەو بەخاتری هەبوونی سەرچاوەو کانیو ئاوێکی سازگار لە کەناری ئەو ئاواییەدا ناوەکەی لە نێو خەڵکدا بە (سوغ بلاغ — سابلاغ) رۆیشتووەو، لە نووسراوو موکاتەباتی میریدا بە (ساوجبۆلاغی موکری) ناوبراوە تا لەگەڵ ساوجبۆلاغی ناوچەی قەزوین تێکەڵ نەبێت. تا لە سەرەتای دەورەی پەهلەویو لەسەر پێشنیاری دکتۆر رەشید یاسمی (ئەندامی کۆڕی زانیاریو مامۆستای دانیشگای تاران) لە ساڵی (١٩٣٦/١٣١٥) ناوی (مهاباد)ی بۆ گێڕدراوەتەوە[٣٢].

---

(٢٧) کورد و عەجەم : ١٩٩.

(٢٨) بارودۆخی سیاسی کوردستان: ٤٥.

(٢٩) مهابادو کورتە مێژوویەك: ٢١ ، ٢٢.

(٣٠) ژیناوەری زانایانی کورد لە جیهانی ئیسلامەتی: ٨.

(٣١) خاطرات دکتر هاشم شیرازی: ٢٧.

(٣٢) گۆیا ئەم نازناوەش لە (مەئاباد، مادئاباد، مهاباد)ەوە هاتووە کەلە سەردەمی مادەکان باوبووە.

بڕوانە:

- تاریخ مهاباد: ١٣.

– مهاباد و کورتە مێژوویەك: ٧٤.

– خاطرات دکتر هاشم شیرازی: ٤

سەرانی هۆزو تایفەکانی دەوروبەری مهاباد روویان کردۆتە شارەکەو بۆ بنیاتنانو ئاوەدانی شارەکەدا تێکۆشاونو چەندین کۆشكو سەراو مزگەوتو حەمامو باغاتو دوکانو قەیسەرییان تیادا دروست کردووە.[٣٣] لە سەرەتای سەدەی بیستدا شاری سابلاغ (١٣) مزگەوتو (١٦) مەدرەسەو (٢) تەکیەو خانەقایەكو (٤) حەمامو کەنیشتەیەكو کلێسایەکی لێبووە، لەپاڵ (٦) کاروانسەراو (١٠) باغی گەورە.[٣٤] مهاباد ناوەندی تیجارەتو بازرگانی بووە لەگەڵ ناوەندە بازرگانییەکانی ئێرانو روسیاو عیراقو تورکیا پەیوەست بووە. لە دوای جەنگی یەکەم کونسولخانەی ئینگلیزو روسو ئەمریکا لە شارەکەدا هەبوون.[٣٥] کە ئەمەش بایەخی ئەو شارە لەرووی ئابووریو سیاسییەوە نیشاندەدات. لە هەموو دێهاتو شارۆچکەکانی لەلایەن خاوەن موڵكو دەسترۆیشتووەکانەوە، مەدرەسەی ئاینیو فوتابخانە بۆ خوێندنو بەدەستهێنانی زانیاری دامەزرێندراوە، ناوچەکانی موکریان بەتایبەت شاری سابلاغ سەبارەت بە خوێندنو زانستەکانی ئیسلامەتی لە سەردەمی پێشوودا بە یەکێك لە مەڵبەندە ناودارەکانی عیلمو زانست لە کوردستاندا ناسراوە.[٣٦] کوردی موکریان لەباری خوێندنو زانستو شیعرو ئەدەبو هونەرو خەتخۆشیدا ئاشناو پسپۆڕن.

میرزا عبدالرحیمی وەفایی (١٨٤٤ — ١٩٠٢) کە یەکێك لە ناودارترین شاعیرانی کوردی ناوچەی موکریانە، لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەمدا، موریدو مەنسوبێکی هەرە لەپێشی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری بووەو بۆ ماوەی چواردە ساڵان میرزاو کاتبو رازگری شێخو مامۆستای منداڵەکانی بووە، شیعرو غەزەلە ناسكو پاراوەکانی ئاوێنەیەکی ئەو عەشقو ئەوینە بەسۆزەیە کە لە نێوان ئەوو شێخی نەهریدا هەبووە.

وەفایی لەپاڵ دەسەڵاتی هونەرو شیعرو ئەدەبدا مرۆڤێکی پایەبەرزو رووناکبیرێکی گەورە بووە، بیرەوەرییەکانی خۆیشی سەبارەت بە ژیانو رووداوەکانی ئەو سەردەمە تۆمارکردووە کە ئەمەیان رەنگە کارێکی بێ پێشینە بێت لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا.[٣٧] ئەوکاتەی کە لە مهاباد ژیاوە مەدرەسەیەکی هەبووەو شاگردەکانی تیادا فێری زمانو ئەدەبو ئاوازو خەتخۆشی کردووە.

لەسەرو بەندی سەدەی بیستەمدا مهاباد (٧٠٠) فەقێ یا خوێندکاری زانستی ئاینی هەبووە کە بەشی زۆریان هی ناوچەکانی موکریانو شوێنەکانی دیکەی کوردستان بوون، جگە لەوەی لەهەر گەڕەکێکی شارەکەدا فوتابخانەیەك هەبووە کەوا میرزایەك بەڕێوەی بردووەو دەرسی زمانو ئەدەبو خەتو خۆشنووسی تیادا گۆتراوەتەوە.[٣٨]

موکریان زێدگاو مەڵبەندی پێگەیشتنی سەدان مەلاو زاناو شاعیرو عاریفی نێودارە، هەر تەنیا لە مهاباد بە دەیان پیاوی ناوداری لێ هەڵکەوتووە لە وێنەی، مەلا جامی چۆڕی مەریوانی، مەلا عەلی پیرەبابی، مەلا حوسێنی مەجدی، سیف القچات، میرزا فەتاحی قازی، پێشەوا قازی محەمەد، مستەفا شەوقی، مەلا عبدالقادری مەولەوی، داماو سەید حوسێنی حوزنی موکریانی، عبدالرحمن گیوی موکریانی، میرزا سەلیمی موکریانی، حاجی مەلا عبداللەی ئەحمەدیان، مەلا صالحی ابراهیمی، مەلا قادری مودەڕیسی، هێمنو مەلا غەفووری حافزی مهابادی...تاد.

---

(٣٣) ئاغاو خانو سەرۆك هۆزەکانی دەوروبەری مهاباد هەر یەکێکیان لەپاڵ ئەوەدا کە خانووبەرەو کۆشكو سەرایەکی لە شارەکەدا بۆ خۆی دروست دەکرد، مزگەوتو مەدرەسەیەکی ئاینیشی بەناوی خۆیەوە دەکردەوەو کۆمەڵێك موڵكو ماڵو زەویشی دەکردە وەقف بۆ دابینکردنی خەرجیو مەسروفاتی مزگەوتو مەدرەسەکەی، لە نموونەی مزگەوتەکانی: هەباس ئاغا، رۆستەم بەگ، سەید بایەزید، قازی، سەید نیزامی...تاد.

ـ بڕوانە: تاریخ مهاباد: ١٣٧.

(٣٤) کوردستانی موکریان: ٣٤، ٣٥.

(٣٥) تاریخ مهاباد: ١٣٦.

(٣٦) کوردستانی موکریان: ٢٩.

(٣٧) بیرەوەرییەکانی وەفایی: ٢٨.

(٣٨) تاریخ مهاباد: ١٣٨.

لە شارستانی سەردەشت زانایانی نێودارو پایەبەرزی وەکو ئیبنولحاج، مەلا عبداللەی بێتووشی، مەلا عومەری سەردەشتی، مەلا کەریمی فیدایی، مەلا ئەحمەدو محەمەدی شەلماشی...لێ پێگەیشتوون. لە شنۆو خانێدا، مەلا عبدالعزیزی شنۆیی، سید تاج الدینی شێخی زەنبیلی، قازی محمد خزری، ئەمین شنۆیی، مەلا رەسولی ئەدیب، پێگەیشتوون. لە بۆکان دەیان شاعیرو زاناو دانای ناودار پێگەیشتوون لە وێنەی، قزلچییەکانو تورجانی زادەو وەلزییەکانو سەیدەکانی زەنبیلو شێخانی بورهانو شاعیرانی وەکو ئەحمەدی کۆرو مەلا مارفو ئەدەبو حەقیقیو هەژارو هێدیو ئیمامیو جەوهەریو سوارە....لەپاڵ دەیان هونەرمەندی خۆشنووسو خۆشخوانی بەهرەوەر.[٣٩] سەقزو بانە مەڵبەندی شاعیران وزانایانی وەکو، پاکی، تۆفیقی ئەمینیان، زاری، سولتانولعورەفا، شەیدا، صالح، عاشق، فاتحی مجدی، فیدا، فەقیهی، کامل، کرمانج، کەوسەر، مەلیکوکەلامی مەجدی، موخلیس، مەفتون، نافع، وەجدی، وەفا... هی دیکە بووە.[٤٠].

سیماو خەسلەتی دیارو ئاشکرای زانستو ئەدەبیاتو فەرهەنگی ئەم ناوچەیە ئەوەیە کەوا بە توندی کەوتوونەتە ژێر کاریگەری کلتوورو فەرهەنگو ئەدەبیاتی ئێرانییەوە، بۆیە بەشی زۆری بەرهەمو شوێنەواری زانستیو ئەدەبی ئەم ناوچەیە بەتایبەت لەسەر دەمانی پێشوودا بە زمانی عەرەبی، یاخود فارسی تۆمارکراونو تەنها بەشێکیان بە زمانی کوردییە. تەنانەت نووسەرێکی وەکو سەید عبدالحمیدی سجادی لە کتێبی (شاعران کرد پارسی گۆی)دا ناوی زیاتر لە (٩٠٠) شاعیرو ئەدیبو هونەرمەندی کوردی بردووە کە شیعرو بەرهەمەکانیان بە زمانی فارسی گوتوەو تۆمار کردووە.[٤١] ئەڵبەتە یەکێك لە هۆکارە هەرە بنەڕەتییەکانی ئەم حالەتە بۆ دابەشبوونی سیاسی کوردستانو کورد دەگەڕێتەوە، کەوا زمانو فەرهەنگێکی جیاواز لە زمانو فەرهەنگ سروشتی خۆی بەسەریدا سەپێندراوە.[٤٢] وەکو چۆن دابەشکردنو دابڕانی بەشەکانی خاکی کوردستان لەیەکتری کاریکردۆتە سەر باری خوێندەواری ئەو بەشەی لەگەڵیاندا دەژیاو زمانو ئەدەبی کوردی لەو وڵاتانەدا بوون بە فەرهەنگێکی پلەی دووەم.[٤٣]

لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا دەستەیەك لە رێبەرانی ناسیۆنالستی کوردی کە نەوەی خانەدانو میرەکانی بەدرخانیو سۆرانو بۆتانو بابانو موکریان بوون، لەسەر بنەمایەکی تازە درێژەیان بە خەباتو تێکۆشان داوە کە ئەویش پەرەپێدانی بزووتنەوەی سیاسی – فەرهەنگی بوو لە کوردستاندا، بۆیە لەلایەك کۆڕو کۆمەڵەو رێکخراوی سیاسیو کۆمەڵایەتی کوردی دروستبوونو لەلایەك خەباتی فەرهەنگیو کلتووریو خوێندەواری کوردیان بووژاندۆتەوە. ئەوە بوو لە نیسانی ساڵی (١٨٩٨)دا یەکەمین رۆژنامەی کوردی بەناوی (کوردستان)ەوە بڵاوکرایەوە کە لەو رۆژگارەدا وەکو چرایەك بوو لە پێناو زیندووکردنەوەی زمانو کلتوورو گیانی نەتەوەیی[٤٤].

لە رۆژگاری شۆڕشی دەستووری (مەشروتە) لە ئێران (١٩٠٥ –١٩١١) لەگەڵ ئەوەشدا ناوچەکانی موکریان مەڵبەندی سەرەکی هۆزەکانی کوردو، سەرۆك هۆزەکانیش سێبەری سیاسییان بەسەر خەڵکە بێ دەرەتانەکەوە خەستو قورسو زیاتریش بەلایەنگیری لە دەوڵەتی مەرکەزی بوو، بەڵام لەناو شارە گەورەکانی موکریاندا وەکو مهابادو سەقزو بۆکان چەند ئەنجومەنێك لە دەستوورخوازان بەمەبەستی گۆڕان لە ستراکتۆری دەسەڵاتداریەتیو چاکسازی سیاسیو کۆمەڵایەتی پێکهاتبوو، ئەڵبەتە لە کوردستانیش زانایانو رووناکبیران، تەبای شارەکانی دیکەی ئێران، رۆڵی سەرکردایەتیو رابەرایەتی کردنی ئەو ئەنجومەنانەیان لە ئەستۆوە گرتبوو. ئەم ئەنجومەنانە، کە لە شارەکانی کوردستان پێکهاتبوون رۆڵێکی گرنگیان لە هۆشیارکردنەوەی خەڵكو داکۆکی کردن لە وەدیهێنانی مافەکانی گەلی کورد لە ئێراندا دەبینی.[٤٥] ئەنجومەنی شاری

---

(٣٩) تاریخ فرهنگ وادب مکریان، جلد ١، ٢.

(٤٠) گلزار شاعرانی کردستان، سید عبدالحمید حیرت سجادی.

(٤١) شاعران کرد پارسی گوی، سید عبدالحمید حیرت سجادی.

(٤٢) کوردو عەجەم: ١٥٧.

(٤٣) شیعری کوردی/ سیاسەت، کۆمەڵایەتی، کوردایەتی، گ/رۆشنبیری کوردستانی، ژ/ ١: ٥.

(٤٤) بارودۆخی سیاسی کوردستان: ١٣٧.

(٤٥) دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر: ٢٤١.

سەقز کە لەژێر سەرپەرشتی شاعیرو دادوەری ناسراو مەلا محەمەدی کەریم بوو، رۆڵێکی گرینگی بینی لە هاندانی خەڵکی سەقز بۆئەوەی پێوەندی بکەن بە ئەنجومەنو هاریکاری دەستوورخوازان بکەن، هەروەها لە شاری سابلاغ قازی فەتاحی مامی باوکی قازی محەمەد، ئەنجومەنی دەستوورخوازانی بۆ ئەو شارە دامەزراندبوو.(٤٦)

یەکێك لەرووە هەرە دیارەکانی خەباتی رووناکبیری کۆمەڵەو رێکخراوو پیاوانی ناوداری کوردستان لەو سەردەمەدا، بایەخدان بە بلاّوکردنەوەی خوێندنو خوێندەواری بووە لەناو گەنجانو لاوانی کورد لەپاڵ خزمەتکردنی زمانو ئەدەبی کوردی. لەو مەیدانەدا خەباتی عبدالرزاقی بەدرخان لەبەرچاوە کەوا لە سالآنی بەر لەجەنگو لە (١٩١٣)دا یەکەمین قوتابخانەی لە شاری (خۆی) بۆ منداڵانی کورد کردۆتەوەو کۆمەڵەیەکی رۆشنبیری دامەزراندووەو نیازیشی وابووە کەوا چاپخانەیەکیش بۆ کۆمەڵەکە دابنێو رۆژنامەیەکیش بەو ناوەوە دەربکات.(٤٧)

لە دەستپێکی جەنگی جیهانیو تەنینەوەی یەکەمین بڵێسەی شەڕ لە ناوچەکانی موکریان، هەمدیسان پیاوانی زاناو رووناکبیری کورد بەئاشکراکردنی بوختانو فەندوفێڵی دەوڵەتی عوسمانی، کە پڕوپاگەندەی (جیهاد)یان لەناو خەڵکدا بلاّودەکردەوە، بەگژ دەستدرێژیو زۆرداری دەسەلآتی عوسمانیو رووسەکاندا چوونەتەوە لەو ناوەدا شێخ بابا سەعیدی غەوسابادی ناسراو بە (شێخی شەهید/١٢٧٥ - ١٣٣٣ کۆچی) عارفو شاعیرو نیشتمان پەروەری کورد ئەو راستیەی ئاشکراکرد کەوا (ئایینی پیرۆزی ئیسلام تەنها بیانوویەکە بەدەستی ئیمپراتۆری نەخۆشی عوسمانییەوەو تەنیا بۆ ماونەوەی خۆیو رزگاری بوونی کردوویەتی بە ئالاّ).(٤٨) شێخ بابا کۆمەڵەیەکیشی لە زاناو رووناکبیرو نیشتمان پەروەرانی ناوچەکەی لە دەوری خۆی کۆکردبۆوە بۆ بەدەستهێنانی ئامانجەکانیان لە هەوڵی بەدەستهێنانی پشتیوانی رووسەکانیش دابووە.(٤٩) ئینجا هەر لەسەر ئەوەی کە شێخ بابا فەتوای جیهادی عوسمانییەکانی بە فەندوفێلو مانۆڕێکی سیاسی دەدایە قەڵەم، بە پێچەوانەی خواستی ئەوان نێوانو پەیوەندی باشیشی لەگەڵ مەسیحییەکاندا هەبوو، عوسمانییەکان گرتیانو لە زستانی (١٩١٦)دا لە داریاندا.(٥٠)

لەو رۆژگاردا یەکێك لە ناودارترین بنەماڵە ناسراوەکانی ناوچەی موکریان کە بنەماڵەی(قازی)یە، لەسەر شانۆی رێبەرایەتی نیشتمانیو ئاینیو فەرهەنگی خەڵکی ئەو ناوچەیە بەدیاردەکەوێتو کەسایەتی ناسراوی ئەو بنەماڵەیە لەو رۆژگارەدا (میرزا فەتاحی قازی) (١٨٣٢ - ١٩١٦) هەڵدەکەوێت. ئەم کەڵە مێردە بەو هۆیەی کە هیچ کات لەگەڵ بەدرەفتاریو کرداری شاهانی قاجار دەرهەق بە خەڵکی ناوچەکە سازشی نەکردووەو نەگونجاوە، بۆیە بۆ ماوەی دوازدە ساڵان لە رۆژگاری حوکمڕانی ناسرەدین شاو موزەفەر شای قاجاردا بۆ تاران دوور دەخرێتەوەو لەوی زیندانیو دەست بەسەر دەکرێت. دوای گەڕانەوەشی لە رۆژانی گەرمبوونی بلێسەی شەڕو لە ئەنجامی داکۆکیو بەرگری کردنی لە خەڵکی شاری مهاباد لەبەرامبەر هێرشو دەستدرێژی لەشکریانی رووس بۆ سەر شارەکە لە مەیدانی نەبەردو پێکدادانێدا شەهید دەبێت.(٥١)

لە سالآنی یەکەمین جەنگی جیهانیدا (١٩١٤-١٩١٨) شۆڕشو راپەرینی سمکۆی شکاك (١٩١٨ — ١٩٣٠) ناوچەکانی موکریانیش دەخاتە ژێر رکێفی دەسەلآتو کاریگەری خۆیو لەدوای بڕانەوەی شەڕو لە ساڵی ١٩٢١دا یەکەمین رۆژنامەی کوردی لە کوردستانی ئێران بەناوی (رۆژی کورد) لەشاری ورمێ چاپو بلاّودەبێتەوە.(٥٢)

باسی باری خوێندەواریو زانستیو رووناکبیری لە ناوچەی موکریان بەبێ ئاماژەکردن بە رۆڵی رێبەرایەتیو پەروەردەیی هەردوو رێبازو هەردوو خانەقای (شێخی بورهان لە دێی شەرەفکەندو شێخانی زەنبیل لەئاوایی زەنبیل)

---

(٤٦) بارودۆخی سیاسی کوردستان: ١٤٣.

(٤٧) کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا: ٣٧ — ٣٨.

(٤٨) شێخ بابا —شێخی شەهید، گ/ مهاباد، ژ/ ٩: ١٢.

(٤٩) صفحات من تاریخ ایران الحدیث والمعاصر: ٢٤٦.

(٥٠) ایرانی کە من شناختەام: ٢٣٣.

(٥١) تاریخچە خانوادە قاضی در ولایت موکری: ٦٢-٦٦.

(٥٢) پاشەرۆك: ٤٠.

کارێکی ناتەواوە. ئەم دوو شوێنە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمو سەرەتاکانی سەدەی بیستەم لەناوچەی موکریاندا رۆڵێکی مەزنو کاریگەریان گێڕاوە لە بواری زانستیو ئاینیو کۆمەڵایەتیدا. پێگەی رێبازی نەقشبەندی لەسەر دەستی مەلا یوسفی شێخ شەمسەدینی بورهانی لەناوچەکەدا دامەزراوەو پەرەی سەندووە، ناوبراو یەکێکە لە شێخانی ناوداری کوردستانو خەلیفەی شێخ سیراجەدینی نەقشبەندی بووە، بەشێکی زۆری خەڵکانی ناوچەکانی کوردستانی موکریان تا دەگاتە سنوورەکانی ئاراراتو خۆیو تاڵشو سەلماس پەیڕەویان لەو زاتەکردووە. خانەقای شێخی بورهان لە دێی شەرەفکەندی نێوان مهابادو بۆکان، بەدرێژایی ئەو رۆژگارە خزمەتێکی شایستەی لە پێناوی پەروەردەو رێبەریکردن بۆ کاری چاکەو رێگای راست پێشکەش بە خەڵکی ناوچەکە کردووە.[٥٣] بەشی زۆری پیاوانی زاناو داناو رووناکبیرانی ئەو ناوچەیە یا لە ریزی هۆگرو هەوادارانی خانەقاو رێبازی شێخی بورهان بوون یا لە خانەقادا شاگردو فەقێ بوونو لەرێگای فێربوونو پێگەیشتندا لەوێ بەهرەیان وەرگرتووەو سوودمەندبوون.

لەوانە بەشێك لە ئەدیبو شاعیرانی ناوداری ناوچەی موکریان لە ریزی موریدو مەنسوبانی ئەو زاتەبوون لەوێنەی: سەید محمد سعیدی نورانی، حەریق، میسباحودیوانی (ئەدەب)، عەلی بەگ سالار سەعیدی حەیدەری، میرزا سەلیمی موکری، سەیفولقوزاتو...هی دیکەش.[٥٤]

ئەوەی دووەم خانەقاو مەدرەسەی شێخانی زەنبیلە، کە لەسەر دەستی سەید عەبدولکەریمی زەنبیلی بنیاتنەرو سەرداری سەرجەلەی شێخانی زەنبیل دامەزرێندراوە. ئەم بنەماڵەیە لە پەروەردەکردنو پێگەیاندنی خەڵکی ناوچەکە لەسەر رێگای هەقو راستیو چاکە هەموو هەوڵو کۆششێکیان بەخشیوە، شاعیرانی دیارو ناوداری ناوچەکە سەید محمد زەنبیلیو سەید کامیلی ئیمامیو سەید عبدالقادری سیادەت لە ریزی کوڕو کوڕەزاکانی ئەو زاتەبوون.[٥٥]

---

(٥٣) تاریخچه خانواده قاضی: ٣١.

(٥٤) زندگینامەی عارف ربانی: ٢٧٠-٤٠٠.

(٥٥) تاریخ ادب فرهنگ مکریان، جلد اول: ٣٣١.

باســی دووەم

(١) بڵاوبوونەوەی شیعری کلاسیکی کوردی (قوتابخانەی کرمانجی خواروو) لە ناوچەی موکریان:

ئەدەبی کلاسیکی بەشێوەیەکی گشتی بەرهەمی شارو شارستانیەتو دروستبوونی قەوارەی سیاسیو پێشکەوتنی ژیانی کۆمەڵایەتییە، زۆرجاریش لەپشت سەرهەڵدانو بووژانەوەو پەرەسەندنی جۆرەکانی ئەدەبی نەتەوەیەك، هۆکارێکی ئایینی یا مێژوویی یا سیاسی بەدی دەکرێت. بووژانەوەو پەرەسەندنی قوتابخانەی شیعری کرمانجی خواروو لە (سلێمانی) مەڵبەندی بابانەکان هەمان یاساو دەستوور دەیگرێتەوە بەرەچاوکردنی جیاوازی رووداوەکانو هەلومەرجی مێژوویی تایبەت بە نەتەوەی کورد. لە سەدەی نۆزدەهەمدا ناوچە کوردنشینەکانی ژێر قەڵەمڕەوی بابان جۆرێك لە یەکێتیو سەربەخۆیی بەخۆیەوە بینیوە. قەرەداغو شارەزوورو شارباژێڕ بەرەو گەشانەوەو پێشکەوتنو، ناوچەکانی کۆیەو سلێمانی وەکو پێگەو پایتەختی میرنشین روو لە ئاوابوونو پەرەسەندن بوون. گەلێك مزگەوتو تەکیەو خانەقاو مەدرەسەو دیوەخان ئاوابوونو مەلاو زاناو دانای زۆرو زەبەند لەو هەرێمەدا کۆدەبوونەوە، زانستو زانیاریو شیعرو ئەدەبو رۆشنبیری پەرەی سەندو پلەو پایەی بەرزی بەدەستهێنا. چەکەرەکردنی بیری نیشتیمان پەروەریو نەتەوەخوازی لەدەرباری ئاوەدانی هەندێ لە میرەکانی بابانو[٥٦] شانازی کردن بەزمانو دابو دەستوورو کەلتووری نەتەوەیی، بوونەتە هۆکارو بنەمای خوڵقانو سەرهەڵدانو رسکانی رێبازێکی ئەدەبی تازەو پێشکەوتوو، شان بەشانی فیکرو فەلسەفەو هونەرو ئەدەبیاتی گەلانی رۆژهەڵاتی دەورو دراوسێی کورد لە عەرەبو رۆمو عەجەم. کەڵە شاعیرانی بابان (نالی، سالم، کوردی) بەزمانی کوردی ئەو هونەرو ئەدەبەیان خستەڕوو، ئەمە لە رووی وریاییو هۆشیارییەوە بووە وەنەبێ هەر رووداوێکی رەمەکی بێ،[٥٧] لە پێش ئەمانیشدا مەلای جزیری (١٥٦٧ — ١٦٤٠) لەژێر سێبەرو سایەی درەوشاوەی میرنشینی بۆتان

---

(٥٦) عبدالرحمان پاشای بابان کتێبێکی دەستنووسی ناوداری (صحيح البخاری) لە ساڵی (١٢١١ك-١٧٩٧ز) وەکو وەقفنامە لەدوای خۆی بۆ مەلاو زانایانی (کوردستان) بەجێهێشتووە، کەتیادا بە ئاشکرا سنووری قەلەمڕەوی میرنشینی بابانی لە کوردستان دەستنیشان کردووە. بڕوانە:

– حاجی قادری کۆیی، ب١: ٢٠٧.

– هەروەها شاعیری میللی عەلی بەردەشانی بە شیعری رەوانو بەندو بەیتێکی نایاب باسی گیانی کوردایەتیو مێرخاسی عبدالرحمان پاشای بابانی کردووە.

بڕوانە:

- تحفە مظفرية ، ب٢: ٣٤٢.

(٥٧) لەلای نالی و سالمو کوردی کۆمەڵێ بەیتو بابەتی شیعری هەیە کە بە ئەنقەست پێ لەسەر ئەو مەسەلەی بە کوردی گوتنەی شیعرو هۆنراوەکانیان دادەگرن بۆ نموونە:

لای نالی:

ـ تـەبعی شەکەرباری من کوردی ئەگەر ئینشادەکا

ئیمتحانی خۆیە مەقصودی، لەعەمدا وادەکا

- کەس بە ئەلفازم نەڵێ خۆ کوردییە، خۆکردییە

هەر کەسێ نادان نەبێ خۆی تـالیبی مەعنادەکا

- ئیستیتاعەو و قووەتی تـەبعم بە کوردیو فارسیو

عارەبی، ئیزهاری چالاکی و چەسپانی دەکا

لای سالم:

- زێڕە، سەرمایەیە بۆ (سالم)و کرمانی دەبا

شیعری کوردی کەبدا جیلوە لەلای شێخی کەبیر

- مەهی فارس زبانەم گوفت (سالم) شەرحی حالت گۆ

هونەری غەزەل‌و قەسیدەی لەزمانی کوردیدا بە پۆپە گەیاندبوو. ئەم نەریت‌و میراتە ئەدەبیەی شاعیرانی بابان دایانهێنا لەباری مێژوویی‌و فەرهەنگییەوە بۆتە گەنجینەیەکی نەتەوەیی نەمرو لەبڕان نەهاتوو بۆ وەچەو نەوەکانی دوای خۆشیان. (ئەم ڕێنیسانسە مەزن‌و گرنگە لەدوابیدا بووە سەرچاوەیەك بۆ گۆڕان‌و پێشکەوتنی ئەدەبی کوردی لە هەموو کوردستانی باشووردا).[٥٨]

لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم لەدوای ئەوەی خۆری میرنشینە کوردییەکان، لە (ئەردەلان، بابان، سۆران، موکریان) بەرەو ئاوابوون چوون، ژیلەمۆی ئەم بزووتنەوە ئەدەبی‌و ڕۆشنبیریەی لە ناوچەی سلێمانی (مەڵبەندی بابان) هەڵایسابوو نەکوژایەوە، بەڵکو لە ڕێڕەوی شیعرو ئەدەبیاتدا لەنیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم نالی‌و هاوڕێکانی لەمەسەکی ئەشعاردا گیانی کوردایەتی‌و کوردەواریان زیندوو کردەوەو[٥٩] ئەو زمانەی کە ئەوان شیعرو بەرهەمەکانیان پێ تۆمارکردبوو لە سۆنگەی ڕەسەنایەتی قوتابخانەکەوە بەردەوامی وەرگرت‌و لەم ڕەوتەدابوو بە زمانێکی ئەدەبی باوو شێوە ڕەسمی‌و،[٦٠] پەیتا پەیتاش هەموو ناوچەکانی کوردستانی باشووری خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە، ئەم زاڵ بوون‌و پەرەسەندنەی شێوەی بابان لەهەندێ ناوچەدا لەژێر حیسابی شێوەی گۆرانی بوو[٦١] بەتایبەت لە ناوچەکانی کەرکوك‌و گەرمیان.

لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە نەوەی دووەمی شاعیرانی قوتابخانەی نالی لەناوچە جیاجیاکانی کوردستانی باشوور (سلێمانی، گەرمیان، سۆران، ئەردەلان، موکریان) لەوێنەی (مەحوی، شێخ ڕەزا، حاجی قادر، سالمی سنە، وەفایی) پەیدابوون، کە هەریەکەیان بە ئاڵا هەڵگرو بەردەوامی‌و تەواوکەری ئەو قوتابخانەیە لە ناوچەکانی خۆیان حیساب دەکرێن.[٦٢]لێرەدا هۆکاری یارمەتیدەری یەکەم بۆ پەل هاویشتن‌و بڵاوبوونەوەی بزووتنەوەی شیعری نالی لە ناوچەکانی موکریان، بۆ ئەو پەیوەندییە مێژووییە بەهێزە دەگەڕێتەوە کە لە نێوان بابان‌و موکریاندا هەبووە، هەم لەباری یەکێتی بنەچەو ڕەگەزو تیرەو تایفەوە، هەم لە ڕووی دیالێکتی زمان‌و ئاخاوتنەوە.[٦٣] سەرچاوە مێژووییەکان پەنجە بۆ ئەوە رادەکێشن کەوا میرانی بابان‌و موکریان لە بنەچەو خانەوادەوە لەیەك تیرەو تایفەبوون،[٦٤]هەروەها زمان‌و دیالێکتی قسەکردنی هەردوو هەرێم‌و میرنشینەکە لە زەمانی زوودا وەکو یەك بوونە، تەنانەت شێوەی ئاخاوتنی بابانەکان‌و شیعری (نالی)یش هەندێ جار بە موکری دەدرێتە قەڵەم.[٦٥] بەو هۆیەش کەوا هیچ لەمپەرو سنوورێکی خەتکێشراو لەنێوان ئەم دوو هەرێمەو میرنشینە کوردیەدا لە نێواندا نەبووە،[٦٦]ئەنجا چەپەری مزگەوت‌و گەڕان‌و سووڕان بەدوای خۆپێگەیاندن‌و فێربوونی زانستە ئاینیەکان ڕوویەکی دیکەی ئەو تێکەڵاوی‌و ئاشنایەتیە بووە، بۆ نموونە شێخ مارفی نۆدێ ڕابەرو دامەزرێنەری تەریقەتی

گوتم جانا، بەلەد نیم ئیستیلاحی ئێوە، من کوردم

لای کوردی/

ـ دوڕو یاقوت دەبارێ لەم کەلامە شیرینەی کوردی

خوا ساکوا لە دنیادا قەدرزان‌و خەریدارێ

(٥٨) مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خەزنەدار، ب٣: ٣٦.

(٥٩) عیبرەت، گ/ ڕۆژی کورد، ژ/ ٢، ل٢٣.

(٦٠) لە ساڵی ١٨٦٩ یەکەمین قوتابخانەی (روشدیە)ی عوسمانی لە سلێمانی کراوەتەوە، کە زمانی دەرس‌و خوێندن تیایدا بەشێوەی سلێمانی (بابان)ی بووە. بڕوانە:

ـ سلێمانی شارە گەشاوەکەم، ب١: ١٤٧.

(٦١) مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خەزنەدار، ب٣: ٣١، ٢٠٠.

(٦٢) مێژووی ئەدەبی کوردی، دمارف خەزنەدار، ب٤: ٢٣

(٦٣) مێژووی ئەدەبی کوردی، دمارف خەزنەدار، ب٤: ٢٣

(٦٤) شەرەفنامە: ٥٣.

(٦٥) مێژووی ئەدەبی کوردی، علاءالدین سجادی: ١٦٧.

(٦٦) مێژووی ئەدەبی کوردی، دکتۆر مارف خەزنەدار، ب٤: ١١.

قادری لەسەردەستی هەردوو زانای ناوداری خەڵکی موکریان، ئیبن الحاج و بێتووشی زانستەکانی ئاینی ئیسلامەتیو ئیلهامی شیعرو ئەدەبیاتی وەرگرتووە.(٦٧)

هەروەها سەرچاوەکانی مێژووی ئەدەبی کوردی ئاماژە بۆ چەند بەرهەمێکی ئەدەبی لە شیعری کلاسیکی کوردیدا دەکەن کە پێش رۆژگاری (نالی)ش دەکەوێت، (٦٨) بۆیە کارێکی زۆر ئاساییە کەوا بزووتنەوەی ئەدەبی کوردی لەسەدەی نۆزدەهەم لەموکریان رەنگبداوەتەوەو لەیەکچوونی زمانو هامشۆو تێکەڵاویو لەیەك نزیکیو نەریتی کۆمەڵایەتی، ببێتە هۆی ئەوەی کەوا رووناکبیرانی موکریان ئەو ئەدەبەی لە ناوچەی سلێمانی سەریهەڵداوە بەهی خۆیانی بزانن‌و لاسایی بکەنەوە.(٦٩)

بەمجۆرە غەزەلو قەسیدەکانی نالیو سالمو کوردی لە کەشکۆڵو بەیازو حاشیەو پەراوێزی کتێبە ئاینیەکاندا، لەپاڵ شیعری حافزو مەولاناو جامی لە گۆشەی مزگەوتو حوجرەو مەدرەسەو خانەقاکانی سابلاغو بانەو سەقزو بۆکاندا لەناو فەقێو مەلاو موستەعیدو رۆشنبیراندا دەستاو دەستی دەکردو زەوقو سەلیقەو چێژی ئەدەبی هۆگرانی شیعری کوردی پێ ئاودەدرا.

(٢) شیعرو بەرهەمی نەوەی یەکەمی شاعیرانی موکریان (نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیست):

أ. سەرەتاو سەرهەڵدان/ ئەو بزووتنەوە ئەدەبیەی نالیو هاورێکانی لە سلێمانی پایتەختی میرنشینی باباندا رەنگرێژیان بۆ کردو دایان مەزراند، بڵێسەکەی هەر لە سنورو چوارچێوەی موڵکی باباندا نەمایەوە، بەڵکو بوو (بەو مەشخەڵەی کە ئاگرێکی وای داگیرساند کە لە ماوەیەکی کەمدا هەموو ئەو وڵاتەی "بابانو سۆرانو موکریانو ئەردەلانو دەشتی گەرمیانی کوردستانی ناوەراست" رووناك بکاتەوە).(٧٠)

زمانو شێوازو هونەرەکانی شیعری ئەو قوتابخانەیە بوو بە مۆدێلی شیعرو ئەدەب لە هەموو ناوچەکانی کوردستانی خواروو. بەتایبەتیش لە ناوچەی موکریان. لە سۆنگەی گەلێ هۆکاری یارمەتیدەرو هاوبەش، لەوانە یەکێتی شێوە زاری ئاخاوتنو یەك رەچەڵەکیو خانەوادەیی لەنێوان میرانی بابانو سەردارانی موکریو هاوتایفەیی هۆزو تیرەو خێڵەکانی سنووری قەڵەمرەوی هەردوو هەرێمەکە...پێشوازیەکی گەرموگوڕی لێکرا لەلایەن ئەدیبو زاناو شاعیرانی ئەو مەڵبەندە، کە لەوەو پێش زیاتر دامەنگیری فەرهەنگی ئیسلامەتیو زمانو ئەدەبیاتی فارسیو عەرەبی بوون. جا بەدرێژایی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم دەستەیەك بوێژو شاعیری ناودار لە موکریان هەڵکەوتوون کە بەچاولێکەریو دووبارە کردنەوەو لاسایی قوتابخانەی شیعری بابان سامانو ئەزموونێکی شیعری رازاوەیان لە ئەدەبی کلاسیکی کوردی پێکەوەناوە.دیارە بەر لەو مێژووە واتە لەسەدەی هەژدەهەم لەو ناوچەیە شیعری کوردی لە قالبی ئەدەبێکی کلاسیکی بەرزو پتەوو هونەریدا نەمەیبوو، ئەوەی کە هەبوو بریتی بوو لە:

١. گەنجینەیەکی بەهادارو دەوڵەمەندی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی لەنموونەی بەیت وگۆرانیو حەیرانو چیرۆكو داستانو پەندو مەتەڵۆکە....کە لە راستیدا موکریان یەکێکە لەمەڵبەندە بە پیتو برشتو دەوڵەمەندەکانی کوردستان لەو مەیدانەدا.

٢. ئەدەبی میللی کوردی، یاخود شیعری ئایینی کە لە شێوەو قالبی ئەدەبێکی میللیدا خۆ دەنوێنێتو، بە زمانێکی ساکارو شێوازێکی رەوان هۆنراوەتەوە لەشێوەی پەندو ئامۆژگاری ئاینییدا لەناوەوە بووە(٧١) تاوەکو زۆربەی خەڵك بەئاسانی تێی بگات لە نموونەی چوارینەکانی (مەهدی نامە)ی ئیبنولحاج.(٧٢)

---

(٦٧) البیتوشی: ٣٠.

(٦٨) تاریخ فرنگ وادب مکریان، ج٢: ٣١٩.

(٦٩) مێژووی ئەدەبی کوردی، دکتۆر مارف خەزنەدار،ب ٣: ٢٣.

(٧٠) نالیو زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی: ٤.

(٧١) سەرچاوەی پێشوو: ١٩.

له نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە سەداو زایەڵەی بزووتنەوەی شیعری ناوچەی سلێمانی باشووری کوردستان لە ناوچەی موکریان دەنگی داوەتەوەو شاعیرانی ئەو مەڵبەندە لەسەرەتاوە بوون بە شاگردو موریدی ئەم قوتابخانەیە. لەپاشاندا لە مەڵبەندەکەی خۆیاندا بوون بە رێبەرو ئاڵا هەڵگری رێبازەکەو ئەوەندەی لە توانایاندا بووبێت تاویان پێسەندووەو پەرەیان پێداوەو گەشەیان پێکردووە، تا ئەوەی لەدواییدا بووە بە رێبازو رێچکەیەکی شیعری دەوڵەمەندو رژاوەتە نێو سامانو دەریای ئەدەبیاتی کوردییەوە. بەم پێیە وەکو دیار دەکەوێت دەورەی یەکەمی شاعیرانی موکریان، لەوێنەی ئەحمەدی کۆری موکریانی (؟ - ١٨٨٦)، میرزا عبدالرحیمی وەفایی (١٨٤٤ - ١٩٠٢)، مەجدی مەلیکولکەلام (١٨٤٩ - ١٩٢٥)، حەریق (١٨٥٦ - ١٩٠٩)، ئەدەب (١٨٥٩- ١٩١٦)، ئەدیب (١٨٧٤-١٩٣٢) لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیستەمدا کاروانی شیعرو ئەدەبیاتی کلاسیکی کوردییان لە مەڵبەندی موکریان وەڕێ خستووەو رێرەوەکەیان رەنگرێژ کردووە.

ب. قالبو رووخسارو شێواز/ شەقڵو ئەدگارە گشتییەکانی بەرهەمی ئەدەبی شاعیرانی ئەو دەورەیە هەم لە رووی روخسارو هەم لە رووی ناوەرۆکەوە بەشێوەیەکی گشتی هەر درێژەکێشانەوەی قوتابخانە شیعرییە عەرووزییەکەی (کرمانجی خوارووی) بووەو چ لەباری فەرهەنگی زمانو زاراوەوە چ لەباری ستراکتۆرو تەکنیکی دارشتنی شیعرو چ لەباری واتاو مەبەستەکانی شیعریەوە خۆیان لەو قوتابخانەیە دانەبڕیوە.[٧٣] لەگەڵ ئەوەشدا ئەم ئەزموونە ئەدەبیە هەر لە رۆژگاری بەراییەوە خاوەنی (جۆرێك لە تایبەتمەندیو نیشانەی تایبەت بەخۆشیەوە بووە).[٧٤]لێرەدا ئاماژە بۆ هەندێ خاسیەتو لایەنی تایبەتمەندی بەرهەمی ئەدەبی نەوەی یەکەمی شاعیرانی موکریان کارێکی پێویستە:

١. واقیعی دابڕانو دابەشبوونی خاکی کورد لەیەکتری کارێکی وایکردووە کە ژیانی ئەدەبیو رۆشنبیری هەر بەشێك بکەوێتە ژێر باری خوێندەواری رووناکبیری ئەو وڵاتانەو گەلانی سەردەستە کە لەگەڵیاندا دەژیان، (ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی هەندێ خاسیەتی هەرێمی لە ئەدەبی کوردی ئەم هەرێمە جیاوازانەدا پەیدابیێ، واتە ئەدەبی هەر لایەك شێوەو ناوەرۆکی تایبەتی خۆی هەبیێو لە ئەوانی تر جیابێتەوە، ئەگەر چی لە بنچینەشدا دیارە هەمووی هەر یەك ئەدەبە).[٧٥]بۆیە لەم لایەنەوە ئەزموونی شیعری موکریان بە چڕی کەوتۆتە ژێر کاریگەری فەرهەنگو ئەدەبیاتی فارسییەوە بەشێوەیەکی وا کە بەرهەمی شاعیرانی دەورەی یەکەم سێبەری بەرهەمە کلاسیکیو ئەفسانەییەکانی ئەدەبی فارسی بەئاشکرا پێوە دیارە.[٧٦]

٢. لەبارەی زمانی ئەدەبییەوە شاعیرانی ئەم دەورەیە تێکۆشاون خۆیان توند بە زمانو فەرهەنگی شیعری بابانەوە گرێ بدەنو تەنانەت وەکو زمانێکی یەکگرتووی ئەدەبی کوردی پەیڕەویان لێکردووە،[٧٧] وەلێ لەپاڵ ئەوەشدا کە هەر یەکێك لەم شاعیرانە کەسایەتیو خسووسیاتی ئەدەبیو هونەری تایبەت بەخۆی رەنگرێژ کردووەو پاراستووە، هەر هەمووشیان لە هەڵبژاردنی وشەو زمانی شیعریو لیکسکیۆنی ئاخاوتنو دارشتنی شێوازی ئەدەبیدا، لەژێر تاوی شێوە زارو بەشە دیالێکتی ناوچەی موکریاندا بەهرەی هونەریان پژاوەو بەرهەمی ئەدەبیان داهێناوە، واتە رەگەزێکی تایبەت بەخۆیان ئاوێتەی ئەم زمانە ئەدەبیە کردووە، ئەمەش بە یەکێك لە رواڵەتو تایبەتمەندییەکانی شیعری ئەو ناوچەی کوردستان دەژمێردرێت.

---

(٧٢) لە پێشەکیو شەرحی دیوانی شێخ ئەحمەدی کۆری موکریانیدا بیروڕایەکی جیاواز سەبارەت بە دانەری (مەهدی نامە) خراوەتە روو. بڕوانە:

– دیوانو شەرحی حالی شێخ ئەحمەدی کۆر: ٧.

(٧٣) هێمن – دەربارەی ناوەرۆکی سیاسیو کۆمەڵایەتی شیعرەکانی: ١٠.

(٧٤) هەڵوەستەیەك لە ئەدەبیاتی هاوچەرخی رۆژهەڵاتی کوردستان، گ/ بیری نوێ، ژ/١٨: ٦٦.

(٧٥) شیعری کوردی/ سیاسەت-کۆمەڵایەتی-کوردایەتی- نێوان هەردوو جەنگی گێتی: گ/ رۆشنبیری کوردستانی، ژ/١: ٥.

(٧٦) بڕوانە:

- شاعیرانی کوردو ئەدەبیاتی فارسی: ٥.

- تەئسیری زمانو ئەدەبی فارسی لەسەر ئەدەبی کوردی: ٧٢.

(٧٧) نالیو زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی: ٥٥.

۳. له رووی قالبی هونەری‌و تەکنیك‌و ستکراکتۆری دارشتنی شیعرەوە هەردوو فۆرمە ناودارەکەی (غەزەل‌و قەسیدە) کە قالبی هونەری هەرە باوو بلاوی شیعری کلاسیکی کوردیەو لەبەرهەمی شاعیرانی دەورەی یەکەمی موکریانیش پانتاییەکی بەرچاوی داگیرکردووەو بە فراوانی رەنگی داوەتەوە، لەوەش بەولاوە ئەوەی لەبەرهەمی شیعری ئەم دەورەیەی موکریاندا مایەی سەرنجە بایەخ پێدانی قالبی هونەری (پێنجین)و (تەرجیع بەندە) کە بەرهەمی هونەری نایاب‌و ناوازەیان لەو فۆرمە پێداهێناوە. لەو بوارەدا شوێن پەنجەی (وەفایی، شێخ ئەحمەدی کۆر، ئەدەب) روون‌و دیارە، جگە لەوەش شاعیرانی ئەم دەورەیە لایان لە هونەرەکانی دیکە تەکنیك‌و قالبی شیعری کردۆتەوە، لە وێنەی (تەرکیب بەند)، (تێکهەڵکێش — تەزمین)، (پێنج خشتەکی)و[۷۸]هەروەها بایەخیان بە هونەری (چوارین)، (مولەمەع) و (مەسنەوی)یش داوە.

ج. بابەتی شیعری/ زۆر لە راستی‌و هەقیقەت لانادەین کە بڵێین بابەتی شیعری ناوچەی موکریان بەشێوەیەکی گشتی لیریکە، بەو پێیەش ئەو پێناسەیەی ئەوروپاییەکان بۆ ئەم جۆرە شیعرەیان پەسەندکردووە کەوا ئەدەبێکی خودیەو تەعبیر لە سۆزو هەست‌و ناخ‌و دەروونی شاعیرەوە دەکات لەبەرامبەر هەموو دیاردەکانی سروست‌و ژیان.[۷۹] ئەو کاتانەی شاعیر هەڵدەچێ‌و بەخۆیەوە دەنازێ‌و شانازی دەکات، یا مەتح‌و ستایشی کەسێك دەکات یا دەکەوێتە زەم‌و داشۆرینی یەکێك، یا ئەوەتا لەناو شین‌و لاواندنەوەو وەسف‌و جوانی‌و ئەوین‌و دڵداریدا دەتلێتەوە.. لە هەموو ئەم بابەتانەدا لەسنووری لیریك دەرناچێت‌و تەنانەت کاتێك بەشی هەرە زۆری هۆنراوەکانی (وەفایی)و (ئەدەب)و شاعیرانی تر بە گۆرانی دەگوترێنەوە ئەوا رێك لەگەڵ بنەماکانی شیعری لیریکی یۆنانی یا گریگی رۆژئاوا تێك دەکاتەوە.[۸۰]

د. مەبەست‌و ناوەرۆك/ بە پێودانگی شیعری کلاسیکی کوردی لە سەدەی نۆزدەهەم هەموو دیوان‌و بەرهەمی شیعری شاعیرانی ئەو دەورەیە بەشێوەیەکی گشتی لە رووی ناوەرۆکەوە لە دەوری چەند بابەت‌و مەبەستێکی شیعریدا دەخولێتەوە، کە دەکرێ لەژێر ئەم چەند ناونیشانانەدا کۆبکرێنەوە:

١. شیعری ئایینی:

أ. موناجات ب. نەعت ج. سۆفیزم

٢. ئەوینداری ٣. وەسف ٤. ستایش ٥. ماتەمنامە ٦. فەلسەفەی کۆمەڵایەتی

مەبەست‌و بابەتی ئایینی بەهەر سێ لقەکەیەوە لە سەرجەمی بەرهەمی شیعری شاعیرانی دەورەی یەکەمی ناوچەی موکریاندا بە بەراورد بە مەبەستەکانی دیکە ئەوا لە هەموویان زیاترەو پشکی شێری بەردەکەوێت. دوای ئەوە شیعری عیشق‌و ئەویندار بە پلەی دووهەم دێت‌و شاعیرانی موکریان لە مەیدانی داهێنان‌و تۆمارکردنی پارچەی ناسك‌و پاراوو جوانی غەزەلیاتدا، گۆی هونەریان لەمەیدانی ئەدەبیاتی کوردیدا بۆ خۆیان بردۆتەوە.[۸۱] دواتریش بەرهەمی هونەری لە

(۷۸) بروانە:

- مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خەزنەدار، ب١: ١٦٦،١٧٦.
- مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خەزنەدار،ب٤: ٣٤٨.

(۷۹) موسوعة نظرية الادب، الشعر الغنائي: ٦.

(۸۰) تاريخ الادب العربي، العصر الجاهلي: ١٩٠.

(۸۱) لە دوایین چاپی دیوانی (ئەدەب)داو لە کۆی (١٣٢) پارچە هۆنراوەو شیعری کوردی کە لە دیوانەکەدا هاتووە تەنها (٢) پارچە شیعری ئایینی لە خوا پارانەوەی تێدایە کە لە سەرەتای دیوانەکەدا هاتووە، لەگەڵ (٢) پارچەی پێنجین، کە ئیدی لەوە بەولاوە هەموو شیعرە کوردییەکانی کە (١٢٩) پارچەیە هەموو لیریکی دڵدارین، واتە (غەزەل)ن، بۆیە لە جێی خۆیەتی کەوا میسباحودیوانی (ئەدەب) بە شاسواری غەزەلی کوردی لەو ناوچەیە بێتە ناسین.

بروانە:

- دیوانی ئەدەب، محەمەد حەمە باقی، دەزگای چاپ‌و بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥.

بابەتی وەسفو ستایشو ماتەمنامەو بوارەکانی دیکەی فەلسەفەی کۆمەڵایەتی لە دیوانی شیعرو بەرهەمەکانی ئەو دەورەیەدا بەروونی بەدیار دەکەوێت.[٨٢]

٣. ئـەزموونی شـیعری نـاوچـەی مـوکـریـان

پێکهاتنو پەرەسەندن/ دەستەی یەکەمی شاعیرانی موکریان، لە ڕێگەی شیعرو بەرهەمەکانیانەوە پێڕەوێکی کلتووریو هونەرییان لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەمەوە لەم پارچەیەی کوردستان دامەزراند. ئەم سامانو گەنجینە هونەرییە بوو بەو بەستێنو بنچینەیە کە لە پاشان لەگەڵ ڕەوتی ڕۆژگاردا کۆشکو تەلاری ئەدەبیاتی ناوچەی موکریانی لەسەر دامەزرا. لە سەردەمانێکدا شیعر گوتن بە زمانە ڕۆژهەڵاتیەکانی بێگانە، بەتایبەت (فارسی) لەو بەشەی کوردستانیشدا باوبووەو بەرهەمێکی زۆری بوێژو زاناو ڕووناکبیرانی کورد بەو زمانە لەئارادا هەبووە، وەکو ڕەنگدانەوەیەکی سروشتیو بابەتی باری ڕۆشنبیری ئەو سەردەمە.[٨٣] بەڵام ئەم بابەتو بەرهەمە ئەدەبییە ناچێتە ناو خانەی سامانو مێژووی ئەدەبی کوردییەوە تا ئەو کاتەی شاعیرانی وەکو (وەفایی)و (حەریق)و (ئەدەب) هاتوون ڕێچکەکەیان شکاندووەو زمانی کوردیان کردۆتە زمانی شیعرو بەرهەمی ئەدەبیو داهێنانو، کارێکیان کردووە کە لە چوارچێوەی بزووتنەوە تازەکەی شیعری کوردی لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم، هەوارگەیەك بۆ شیعری کوردی لەو ناوچەیە بنیاتبنێن، کە لەدواتر بوو بە سەرچاوەو بنەمای بزووتنەوەیەکی ئەدەبی تازەو باو لەو هەرێمەداو ئەنجا توانی کاروانێکی بێپسانەوە لە شیعرو شاعیران بۆ ماوەی سەدەو نیوێك بەڕێ بخاتو سامانو ئەزموونو تاقیکردنەوەیەکی ئەدەبی تایبەت بەو ناوچەیە پێك بهێنێت.[٨٤] ئەم ئەزموونە لەفرەییو بەرزیو ڕەنگاو ڕەنگیدا بوو بە کەلەپوورێکی پێشکەوتووی داهێنەرانەو[٨٥] مایەی گۆڕانو پێشکەوتنێکی مەزن لەباری ڕووناکبیریو خوێندەواری لە هەموو ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا.

لە موکریان کە باس لە شیعری کوردی بکرێت لەپێش (وەفایی)یدا شاعیرێك بەدی ناکەین کە زمانی کوردی کردبێتە بەم فراوانییە زمانی شیعرو بەرهەمو داهێنانی، تەنانەت وەفایی لە قوتابخانەو مەدرەسە تایبەتیەکەشیدا هونەرەکانی شیعرو ئەدەبیاتی کوردی فێری شاگردەکانی کردووە.[٨٦] هەواو ئاوازی شیرینو دڵڕفێنیشی بۆ شیعرەکانی خۆی داناوە کە بەو هۆیە شیعرو هەڵبەستەکانی لەڕێگای ئاهەنگو گۆرانییەوە بەهەموو شارو دێهاتەکانی کوردستاندا بلاوبۆتەوە.[٨٧] ئەم مەسەلەی بە ئاوازکردنی شیعرەکانی ناچاری کردووە کە هەندێ لە بەرهەمەکانی لەسەر کێشی شیعری میللی کوردیدا بهۆنێتەوەو[٨٨] هەروەکو لە هەڵبژاردنی وشەی بەسۆزو ناسكو خۆماڵی پەتیدا شیعرو بەرهەمەکانی بە سەرچاوەیەکی ڕەسەنی وشەی کوردی دادەندرێت لەکاری زمانو فەرهەنگ نووسیدا.[٨٩]

---

(٨٢) شاعیرانی ئەو سەردەمە وەکو لە لاپەڕەکانی پێشوودا باسی لێوەکرا زۆر بە خەستی کەوتونەتە ژێر کاریگەری شاعیرانی سێ کوچکەی بابان(نالی و سالمو کوردی) بەتایبەت (نالی) ڕابەری بزووتنەوەکە. وە لە مەیدانی چاولێکەریو لاسایی کردنەوەیدا بەتایبەت لە بەرهەمە شیعرییەکانی (وەفاییو حەریقو ئەدەب)دا بابەتی هەمەچەشنەمان بەرچاو دەکەوێت کە لە ژێر کاریگەری بەرهەمەکانی ئەواندا داهێندراون. لە وێنەی (نەقیزەـدژ) یا (وەڵامە شیعر – جوابە جەنگ) یا لاساییو لە چاوکردنەوە، وەك لە (مەستوورەی – نالی)و (شیرین تەشی دەرێسێ – وەفایی)و (پێنجینەکەی نوسرەت خانمی – ئەدەب)دا دیارە، یا وەکو وەڵامدانەوەی (حەریق)و (ئەدەب) بۆ شیعری (عیشقت کە ماجازی بێ)ی نالی و زۆر بابەتی تریش، بەڵام ئەوان لە چاولێکەریو لاسایی کردنەوەدا بەرگی ناوچەیی خۆیان لەبەر وەڵامەکانیان کردووە.

(٨٣) دیداری شیعری کلاسیکی کوردی: ٧٦.

(٨٤) هێمن- دەربارەی ناوەرۆکی سیاسیو کۆمەڵایەتی ناوەرۆکی شیعرەکانی: ٩.

(٨٥) مؤسس الادب الكردي الحديث في كردستان الجنوبية، مجلة شمس كردستان، ع/ ٥، ٦: ١٣.

(٨٦) (٨٧) دیوانی وەفایی، چاپخانەی کوردستان: ١٤٥.

(٨٨) مێژووی ئەدەبی کوردی، د. مارف خەزنەدار، ب٤: ٣٧٥

(٨٩) دیوانی وەفایی، محەمەد عەلی قەرەداغی: ٣٤.

(٩٠) مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خەزنەدار، ب٤: ٤٣٦، ٤٣٧.

شیعرو بەرهەمی مەلا سالحی حەریق تایبەتمەندی هونەری‌و جوانکاری خۆی هەیە، سۆفیزم وەکو چەمك‌و تێگەیشتن لەلای ئەو شوێنی ئایدۆلۆژیای گرتۆتەوەو بەتەواوی باوەڕی پێی هەبووەو هەر بەو چاوەش وەکو (سالیکی رێگای هەقیقەت) سەیری هەموو دیاردەیەکی کردووە.[٩٠] ئەگەر وەفایی لە مەیدانی قوتابخانەی شیعری کوردیدا لە موکریان پێش کاروان‌و رچەشکێن بێت، ئەوا لەو هەرێمەدا رێبازی شیعری کوردی لەسەر دەستی حەریق بلاّوبۆتەوەو باوی سەندووەو[٩١] بە یەکێك لە شاعیرە مەزن‌و گەورەکانی ئەو مەیدانە سەیردەکرێت.[٩٢] میسباحودیوانی (ئەدەب) شاعیری غەزەلی واقیعی‌و شاگردی قوتابخانەکەی وەفایی بووە،[٩٣] (هۆنراوەکانی ئەدەب نرخێکی ئێستاتیکی تایبەتییان هەیە لە ئەدەبی کوردیدا، وە هۆیەکی گرینگ بوون بۆ بلاّوبوونەوەو پەرەسەندن‌و گۆڕانی ئەدەبی کوردی لەناوچەی موکریان)[٩٤] جوانی لە گوزارشت‌و رەوانی لە زمان‌و رەنگدانەوەی خۆشگوزەرانی‌و بەختەوەری لەژیاندا، بەرهەمەکانی رازاندۆتەوە، بەو پێیە بەئاسانی دەچێتە ناو دلاّنەوە.

وەفایی‌و حەریق‌و ئەدەب شوێنی سێ قۆنگرە، یاخود سێ هەرەمیان لە شیعری ناوچەی موکریان پێکهێناوە لەتەك ئەوانەشدا شاعیرانی لەوێنەی شێخ ئەحمەدی کۆری موکریانی کە خاوەنی گولزارێکی ناوازەیە لەلالە زاری شیعری کوردی لە ناوچەی موکریان‌و.[٩٥] (مەجدی — مەلیکولکەلامی سەقزی)‌و ئەدیب‌و مەجدی مهابادی‌و سەید رەشیدو عەلی بەگ سالار سەعیدی حەیدەری هەر لە رێڕەوانی ئەم کاروانە بوون‌و هەریەکەیان دەستە چیلەیەکی لە بەهرەو هونەرو داهێنانی ئەدەبی خستۆتە سەر ئەو خەرمانەو بەمە سامان‌و گەنجینەیەکی ئەدەبی دەوڵەمەندو رازاوە لەو ناوچەیە پێکهاتووەو پەرەی سەندووە.[٩٦]

لەسەرەتای سەدەی بیستەم‌و سەروبەندی جەنگی یەکەمی جیهانی (١٩١٤ — ١٩١٨) شاعیرانی دەستەی یەکەمی موکریان بەهرەو بەخشینی هونەریان دەوەستێ‌و قۆناغەکەیان بەسەردەچێ، کۆمەلگەی کوردەواری لەو بەشەی کوردستاندا ژانی قۆناغێکی تازە لە گۆڕانگاری مێژوویی- کۆمەلاّیەتی‌و سیاسی دەگوزەرێنێ‌و لە ئاکامیدا دەستەیەکی دیکە لە شاعیرانی ناوچەی موکریان لە سالاّنی نێوان هەردوو جەنگدا پێڕادەگەن، لە وێنەی مەلا مارفی کۆکەیی‌و ئەبولحەسەنی سەیفی قازی‌و مستەفا شەوقی کە لەسەر بنچینەو بەستێنی بەرهەمی شیعرو ئەدەبیاتی قۆناغی پێشە خۆیان‌و بەزۆریش لەسەر هەمان شێوەو رووخساری شیعری دێرین، گۆڕان‌و تەکانێکی دیکە لەو رەوتە بەرپا دەکەن‌و شەقلّی مەبەست‌و ناوەرۆکێکی تازە لە کاروانی شیعری موکریانی ماوەی هەردوو جەنگدا (کە بابەتی لێکۆلّینەوەکەی ئێمەیە) بەرپادەکەن.[٩٧] هەر لەسەر

---

(٩١) هەواری خالی ، سەرجەمی نووسینی هێمن: ٣٥ ،٧٢

(٩٢) نووسەرانی مێژووی ئەدەبی کوردی مەلا سالحی حەریقیان لەریزی شاعیرانی ناوچەی بابان (سلێمانی) ریز بەندی کردووە. راستە حەریق شاگردو موریدی بلیمەتی قوتابخانەی شیعری بابان بووەو هەر لەو دەڤەرەش هاتۆتە جیهان‌و پێگەیشتووە،، بەلاّم ژیانی ئەدەبی ئەو زاتە لە موکریان دەست پێدەکات‌و هەر لەوێش تەواو دەبێت، بۆیە لەریزی شاعیرانی ئەو مەلّبەندە دەژمێردرێت.

بڕوانە:

- شیعرو ئەدەبیاتی کوردی: ١١٩.
- مێژووی ئەدەبی کوردی، عەلائەدین سجادی: ٤٢١.
- مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خەزنەدار، ب٤: ٤٢٥.

(٩٣) دیوانی وەفایی، چاپخانەی کوردستان: ١٤٥.

(٩٤) عەبدوللاّ بەگی میسباح - دیوان: ١٣.

(٩٥) بڕوانە:

- دیوانی شێخ ئەحمەدی کۆر، ناشر- سەید نەجمەدینی ئەنیسی "بەهار"، ١٣٧١.
- دیوان‌و شەرحی حالی شێخ ئەحمەدی کۆر، عەزیز موحەمەد پور، تاران، ١٣٧٨.

(٩٦) ئوسکارمان دەلّێ لەماوەی مانەوەمدا لە سابلاغ کە چەند مانگێك بووە (٢٠٠ قەسیدەو غەزەل)ی شاعیرانی کوردم کۆکردۆتەوە.

بڕوانە:

- تحفة مظفرية، ب١: ١٦٧.

(٩٧) رەوتی سەرهەلّدانی شێعری نیشتمانی‌و سیاسی لە موکریان، گ / گزینگ، ژ/ ١٣: ٦٣.

دەستی ئەمانەو لەدوای ئەمانەوەش کە دەشێ بە شاعیرانی قۆناغی گواستنەوەیان بناسێنین، نەوەی دووەمی شاعیرانی موکریان لەنێوەڕاستو نیوەی دووهەمی ئەو سەدەیە پێدەگەن، کە هەرە دیارترینیان عەباسی حەقیقی، خاڵەمین، سەید کامیلی ئیمامی، عەتری گلولانی (نووری)، هەژارو هێمنو هێدی دەبنو...پەرە بە قوتابخانە شیعرییەکەی موکریان دەدەن. تا ئەوەی بزووتنەوە تازەکەی شیعری کوردی (نوێخوازیو تازەکردنەوە) لە دەیەی شەستەکانی سەدەی بیستەم لەسەر دەستی نەوەیەکی بزۆزو چالاك لەوێنەی (عەلی حەسەنیانی، فاتحی شێخ الاسلامی، سوارەی ئیلخانی زادەو عومەری سوڵتانی و عابدی سیراجەدینی...) دێتە ئاراوە.(٩٨)

لەکۆتاییدا وەکو دەور کردنەوەیەکی مەبەستەکانی پێشوو دەتوانین بەراشکاوی پەنجە بۆ ئەوە رابکێشینو بڵێین کەوا ئەزمونی نزیك بەسەدو پەنجا ساڵەی شیعرو ئەدەبیاتی کوردی لەناوچەی موکریان وەکو دیاردەیەکی هونەری لەڕەوتێکی پڕ لە داهێناندا لەو ماوەیە بێ پسانەوەو پچڕان بەردەوام بووە . بە لەبەرچاو گرتنی خەسڵەتو تایبەتیەکانی , بەفرە رەنگی لەداهێنانو سیمای رەسەنایەتی و قووڵی رەگداکوتانو پەرەگرتنو بڵاوبوونەوەی، دەشێ لەشێوەی تاقیکردنەوەو رێبازێکی ئەدەبی سەیر بکرێتو لەژێر ناوی ئەزموونو رێنیسانسێکی ئەدەبی لە ناوچەی موکریان لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا ناودێر بکرێت.(٩٩) ئەم رێنیسانسە ئەگەر حیسابی بنەما دێرینو مێژووییەکەی بۆبکەین ئەوا ئەو حەقیقەتەمان بەو شێوەیە بۆ روون دەبێتەوە:

ـ لە بنەڕەتدا لقێکە لە قوتابخانەی شیعری کرمانجی خواروو لەوێوە سەرچاوەی هەڵگرتووە.

ـ بناغە داڕێژەرەکەی میرزا عبدولرەحیمی وەفاییەو ئەو بە یەکەمین نوێنەری ئەم قوتابخانەیە لە دیوی کوردستانی ئێران دەناسرێتو هەر لەسەردەستی ئەویشو هەردوو مەزن شاعیرانی وەکو حەریقو ئەدەب لە موکریان باوی سەندووەو چەسپاوە. لەگەڵ ئەوەشدا نەوەی یەکەم شاعیرانی وەکو شێخ ئەحمەدی کۆری موکریانی، مەجدی (مەلیکولکەلام)و مەلا رەسولی ئەدیبو مەجدی مهابادیش دەگرێتەوە. ئەم قۆناغە ئەگەر ناوی بنێین قۆناغی یەکەمو دێرینی ئەدەبیاتی ناوچەی موکریان ئەوا لەسەرووبەندی یەکەمین جەنگی جیهانیدا دەبڕێتەوە.

ـــ بەهۆی شاعیرانی دەورەی دووەم کە ژمارەیان نزیك بە ژمارەکانی پەنچەی هەردوو دەست دەبێتو لەناوەراستی سەدەی بیستەم لە مەیدانەکەدابوون، ئەم ئەزموونە ئەدەبیە پڕ رەنگتر دەبێتو خەسلەتو تایبەتییەکانیشی بەتەواوی بۆ پێکدێو مەودای تەواوی خۆشی وەردەگرێت.

ـ لە نێوان هەردوو نەوەداو لەماوە ساڵانی (١٩٢٠ - ١٩٤٠) کۆمەڵێ نووسەرو شۆرە سواری مەیدانی ئەدەب لە موکریان هەڵکەوتوون کە ئەڵقەی پێکەوە گرێدانی زنجیرەی ئەو دوو دەورەیە پێکدەهێنن.

ـــ لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا نەوەیەکی نوێو شۆڕشگێڕ لە شاعیرانی ناوچەی موکریان پێدەگەن کە ئاڵوگۆڕێکی بنەڕەتی لە بنیاتو پێکهاتەی شیعری کوردی لەو هەرێمە بەدی دەهێنن.

ـ بەم شێوەیە ئەم ئەزموونە ئەدەبیەی ماوەی سەدەو نیوێك لە تەمەنی پڕ لە بڕشتی خۆی تێدەپەڕێنێت، لەژێر ئالای ئەزموونی شیعری ناوچەی موکریان دەرژێتە نێو دەریای مێژووی ئەدەبیاتی کوردییەوە.(١٠٠)

---

(٩٨) پێشڕەوانی شیعری نوێ لە رۆژهەڵاتی کوردستان، گ/ پەیام، ژمارە/ ٣، ٤.

(٩٩) رووناکبیری کورد (کاك سەلاحەدینی موهتەدی) لە وتارێکدا بۆ یادەوەری سوارەی ئیلخانی زادە بەناوی (دە ساڵ دوای کاکە سوار) کە لە گۆڤاری (پێشەنگ)دا بڵاویکردۆتەوە، ئاماژەیەکی تایبەتی بۆ ئەم دیاردەو ئەزموونەی شیعری ناوچەی موکریان کردووە.

بڕوانە:

– سوارەو پەخشانی کوردی: ٧٧.

(١٠٠) هێمن دەربارەی ناوەرۆکی سیاسیو کۆمەڵایەتی شیعرەکانی: ٩، ١٠.

بـــاسی ســـێیەم

ڕاچەنینو گۆڕانکاریو پێشکەوتن (سەرەتاکانی سەدەی بیستەم)

ناوچەکانی کوردستانی ئێران بەتایبەتی مەڵبەندی موکریان بەهۆی هەڵکەوتی جوگرافییەوە بۆ ماوەیەکی درێژ مەیدانی دەسەڵاتو ململانەی نێوان هەردوو هێزە تەقلیدیەکەی ڕۆژهەڵات (ئێرانی – عوسمانی) بووە، بۆیە هەر گۆڕانکاریو ئاڵوویرێك کە لە هەناوو پەیکەری ئەم دوو هێزەدا بەرپا بووبێت بەهەردوو دیوی چاکەو خراپەیەوە ئەوە ڕاستەوخۆ لەو دەڤەرە دەنگو ڕەنگی داوەتەوە. لێرەدا زیاتر مەبەست ئەو جولانەوەو گۆڕانو هەژانە بنەڕەتییە هەمە لایەنەیە کە لە ئاکامی شۆڕشی دەستووری لە سەرەتای سەدەی بیست لەهەردوو دەوڵەتی ئیرانی – عوسمانی بەرپابوون. ئەمانە بوون بەماکی قۆناغێکی نوێ لە هۆشیاریو بێداربوونەوەی کۆمەڵگەی کوردەواری لەباری سیاسیو کۆمەڵایەتیو فەرهەنگییەوە. ئەوەی پەیوەندی بە بارودۆخی کوردستانی ئێرانو ناوچەی موکریانەوە هەبێت دەکرێ لە چەند خاڵێکدا دەستنیشان بکرێت:

١.پەرەسەندنی هەستو هۆشی نەتەوەیی:

ناوچە کوردنشینەکانی ئازەربایجانی ئیرانی بەهۆی پەیڕەوی کردنیان لە ئاینزای سونەو هاوسنوور بوونیان لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی، بۆ ماوەیەکی درێژ کەوتبوونە ژێر نفوزو دەسەڵاتی دروشمی پان ئیسلامیزمی عوسمانی.[١٠١]بەڵام لەدوای هەڵگیرسانی شۆڕشی (١٨٨٠)ی نەهرییەوە بەهۆی فراوانی شۆڕشەکەوە بەشداری کردنی فراوانی خەڵکی ناوچە جیاجیاکانی کوردستانو، بەتایبەتیش موکریان کە شانۆیەکی سەرەکی بەرپێوەچوونی راپەڕینەکە بوو، لەدوای ئەوەش ئەو زوڵمو زۆرو نارەواییانەی لەلایەن دەسەڵاتدارانەوە دەرهەق بە خەڵکی کورد لە ناوچەکە لە هەنگاوی سەرکوتکردنی شۆڕشگێران ئەنجامدرا هەستو هۆشێکی نوێو ئازادیخوازانەی لەلای دانیشتوانی ناوچەکە بەجێ هێنابوو.[١٠٢]دوای ئەوەش شۆڕشی دەستووری عوسمانی (١٩٠٨) بوو بە زەمینە خۆشکەرێك بۆ کوردەکانی ئەوێ کە داوای گەیشتن بە مافو ئازادی بکەنو هەستی نەتەوەیی ناسیۆنایزمی لەناویاندا چەکەرەی کردو بەتین تر بوو.[١٠٣] لە رۆژگاری مەشروتیەتی ئیران (١٩٠٥ — ١٩١١) لە شارەکانی رۆژهەڵاتی کوردستان وەکو کرماشان، سنە، سەقز، بۆکان، مهاباد چەند ئەنجومەنێکی دەستورخوازی پێکهاتبوو کە ئەنجومەنی سەقز لە مەیدانی خواستە نەتەوەییەکانی کوردی ئێران لە هەمووان چالاکتر بوو.[١٠٤]ئەم ئەنجومەنە لەژێر چاودێری شاعیر، خۆشنوسو دادوەر مەلا محەمەدی کەریم کە نازناوی (کەوسەر)ی وەرگرتبوو پێکهاتبوو، کە رۆڵێکی بەرچاوی بینی لە هاندانی خەڵکی سەقز بۆ ئەوەی پێوەندی بکەن بە ئەنجومەنو هاریکاری دەستورخوازان بکەن، هەروەها لەشاری سابلاغ قازی فەتاحی مامی باوکی قازی محەمەد ئەنجومەنی دەستوورخوازانی بۆ ئەو شارە دامەزراند.[١٠٥]بەڵام بەو هۆیەوە کە موکریان ناوچەیەکی خێڵەکیو مەڵبەندی سەرەکی هۆزە کوردەکان بوو، سەرەك خێڵەکانیش زیاتر وابەستەی بەرژەوەندی پێکەوە گرێداوی خۆیانەوە بە داموودەزگای دارزیوی دەوڵەتی قاجارەوەبوون، بۆیە خواستی ئەنجومەنو دەستورخوازەکان لەچوارچێوەی هەندێ ریفۆرمی سیاسیو ئیداریو دادوەری تێپەڕی نەکرد.[١٠٦]

لە رۆژانی هەڵایسانی ئاگری شەڕی یەکەم تورکەکان لە رێگای پڕوپاگەندەو بانگهێشتی جیهادەوە لە هەوڵی راکێشانی خەڵکیدابوون بۆ بەرەنگاربوونەوەی رووسەکان لە ناوچەکەدا. ئەم باوەڕە لە رێگەی پیاوانی خۆیان بەناو رەشە خەڵکەکەدا بلاودەکردەوە، لێرەدا مەسەلەی مەزهەبیش دەورێکی گرنگی گێڕاوە، بەڵام بەشێك لە مەلاو زاناو رووناکبیرانی کورد کە لە بەندو باوی سیاسەتی دەربارو سەڵتەنەت ئاگاداربوون لە وێنەی شێخ باباو سەرداری موکریو میرزا فەتاحی قازی لە دژی ئەم بوختانو فیشالە وەستانو دەیانزانی مەسەلەکە نەوەکو لە پێناوی ئایینی پیرۆزی ئیسلام، بەڵکو بۆ هەریسەکەیە. ئینجا لەو نێوەدا (لە پاشخانی بیروباوەڕی مەزهەبییەوە مەسەلەی نەتەوەی کوردیش هاتە ناوەوە).[١٠٧]

لە سەردەمی رەزا شادا لە بەرانبەر سیاسەتی راگواستنی هۆزە کوردەکانو لە رووی زمان ئامانو یاساغکردنی جلوبەرگو رێوڕەسمی کوردەواری زنجیرەیەك راپەڕین لە کوردستاندا بەرپابوون، وەکو بزوتنەوەکانی سمایل ئاغای شکاك، مەلا خەلیلی گۆرەمەری، حافز سوڵتانی هەورامیو حەمە هەتیو.[١٠٨] لە کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانیو ساڵانی دواتردا بزووتنەوە سیاسییەکەی سمکۆ سەریهەڵدا، راپەڕینی سمکۆی شکاك (١٩١٨-١٩٣٠) لە ناوچەکانی ورمێو لە مەڵبەندی موکریاندا کۆمەڵێك گۆڕانگاری مەزنی لەباری سیاسیو کۆمەڵایەتییەوە لەگەڵ خۆیدا هێنا، بۆ یەکەمجار بیری ئازادیو

---

(١٠١)کێشەی کورد، ب١: ٢٠٥.

(١٠٢) ناسیونالیزمی کوردی (١٨٨٠ — ١٩٣٩): ٧٨.

(١٠٣)بارودۆخی سیاسی کوردستان: ١٢٤.

(١٠٤) دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر: ٢٤١.

(١٠٥) بارودۆخی سیاسی کوردستان: ١٣٤.

(١٠٦) سەرچاوەی پێشوو: ١٤٤.

(١٠٧) ئیرانی کە من شناختەام: ٢٣٤.

(١٠٨) کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان: ١٩.

سەربەخۆیی (خودموختاری) لە کوردستانی ئێران هێنایە ناوەوە،[109] تەنانەت هەندێ لە مێژوونووسان سمایل خان بە یەکێك لە ڕێبەرەکانی ناسیۆنالیزمی کوردی لە قەڵەم دەدەن.[110]

لە ساڵانی ١٩٢٨-١٩٣٠ خەڵکی موکریان لە دژی سیاسەتەکانی ڕەزا شادا بەرێبەرایەتی مەلا خەلیل ڕاوەستان هەموو زانایانی موکریان پشتیوانیان لەو ڕاپەرینە دەکردو خەباتو بەرینگاری لە دژی سیاسەتە نوێباوەکانی ڕژێمی پەهلەوی پەرەیسەندو هەموو لایەکی گرتەوە.[111] بەم شێوەیە دەتواندرێت کۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتایی سەدەی بیست بەقۆناغی هۆشیاربوونەوەو گەشەکردنی بیری نەتەوایەتیو پەرەستاندنی ڕاپەڕینو بزووتنەوەکانی کورد لەو پارچەیەی کوردستان بدرێتە قەڵەم.

٢. پەیدابوونی کۆڕو کۆمەڵی سیاسیو ڕۆشنبیری

بەو هۆیەی ناوچەی موکریان مەڵبەندی هۆزو عەشیرەتە کوردەکانە، ئەوانیش بەزۆری یا گوندنشین یاخود کۆچەرو نیوەکۆچەرن، بۆیە سیستێمی -دەرەبەگی- خێڵەکی عەشیرەتی بەسەر پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکان زاڵ بووە هەتا بەشارەکانیش ڕادەگات، (لەگەڵ ئەوەی شارنشینی لە کوردستاندا مێژوویەکی کۆنی هەیە، بەڵام شارەکان لەنێو دەریای پەیوەندییە ئابوری، سیاسی، کولتورییە فئۆداڵییەکاندا نقوم ببوون).[112] زۆربەی خەڵك هەم نەخوێندەواربوون هەمیش شارەکان بە گوندو دێهات گەمارۆ درابوون، بۆیە دامەزرانو هاتنەکایەی کۆڕو کۆمەڵی سیاسیو فەرهەنگی لە موکریان وەدواکەوتووە. هەندێ لە پیاوانی هوشیارو ناوداری موکریانو کوردستانی ئێران لەسەرەتای سەدەی بیستەم لەتەك هەڵبژاردەیەك لە سیاسەتوانو ڕووناکبیرو ڕۆڵەی خانەدانەکانی گەلی کورد لە بەشەکانی کوردستان لە ئەستەمبۆلی پایتەختی عوسمانی کۆوەببوون، ئەستەمبۆلی ئەو سەردەمە ناوەندێکی گرینگی سیاسیو کۆمەڵایەتیو فەرهەنگی بوو بۆ چینی هەڵبژاردەی هەموو گەلانی ژێر قەلەمڕەوی ئیمپراتۆریەت، نەخاسمە دوای ریفۆرمەکانی دەستووری ساڵی (١٩٠٨) کە کەشوهەوایەکی ئازادی داهێنابوو بۆ زاناو دڵسۆزانو خوێندەوارە کوردەکانی ئەوێ تاوەکو بیری نیشتمان پەروەریو کوردایەتی پەرەپێبدەنو بڵاوی بکەنەوە. ئەوە بوو کاتێك (کۆمەڵەی (هێڤی) لە ساڵی ١٩١٢ لە ئەستەمبوڵ دامەزرا، قازی زادە مستەفا (شەوقی) مهابادیو قازی لەتیفی باوکیو محەمەد موفتی زادەی (میهری) سنەییش لە ڕیزی ئەندامو دامەزرێنەرانی ئەو کۆمەڵەیە بوون. (وەکو چۆن لە ریزی ئەندامە چالاكو کاراو خەباتکارەکانی "کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردستان"یش بوون کە لە ساڵی ١٩١٨دا دامەزراوە).[113] هەروەها هەندێ لە سەرکردە کوردە ناسیونالستە ناودارەکانی ئەوەدەمەی دەوڵەتی عوسمانی، لە وێنەی ڕۆڵەکانی بنەماڵەی نەهری لە ساڵی ١٩١٢ (کۆمەڵەی ئیستخلاسی کوردستان)یان لە ئازەریایجان دامەزراند، کە ئامانجی یەکێتیو ئازادیو سەربەخۆیی کوردستان بوو.[114] هەر لەو وەختەدا عەبدولرەزاقی بەدرخانیش لە سەرەتایی ساڵی ١٩١٣ بە هاوکاری سمکۆی شکاكو کونسوڵی روسی (چاریکۆف) کۆمەڵەیەکیان لە شاری (خۆی) دامەزراندوە کە مەبەستی پرەو پێدانی زانستو خوێندەواری بووە لەناو ڕۆڵەکانی گەلی کورد لە ناوچەکە، کۆمەڵەی کوردیی کلتووری ڕۆشنگەری (گیخاندی) لە کۆتایی ١٩١٢و سەرەتای ١٩١٣ بە هەوڵو تەقەلای سمکۆو عەبدولرەزاق لە شاری (خۆی) دامەزراو، گەلێك دەوڵەمەندی کوردی دەستڕۆی تێچوو.[115] هەر لەو دەوروبەرەشدا لە ساڵی ١٩١٢ لەلایەن

(١٠٩) کردها: ٦٥.

(١١٠) مێژووی کورد لەسەدەی نۆزدەو بیست دا: ٩١.

(١١١) بارودۆخی سیاسی کوردستان: ٣٣٦.

(١١٢) ژیانو بەسەرهاتی عەبدولڕەحمان زەبیحی: ٢٢.

(١١٣)ژین، کۆڤارا کوردی — ترکی: ٢٩.

(١١٤) ایرانی کە من شناختەام: ٢٣٠.

(١١٥) بوژانەوەی ڕۆشنبیریو نەتەوەیی کورد: ١٤٠.

ژمارەیەك لە كوردی ئازەربایجان كۆمەڵەی (جیهاندانی) دامەزرێندرا كە ئامانجی رێبەرایەتی یەكێتی تێكۆشانی خەباتی كوردان بووە لەو ناوەدا.[116]

لە ساڵەكانی جەنگی جیهانی یەكەمدا پێگەی كۆمەڵایەتیو سیاسی پیاوانی ئایینی كورد لە موكریان پتەوتر بوو بە تایبەت بنەماڵەی قازییەكان كە بۆ ماوەی یەك سەدەو لە نێوان ساڵانی (١٨٥٠ – ١٩٥٠) رۆڵێكی شەرەفمەندانەیان لە مێژوویی سیاسی موكریاندا گێڕاوە، پیاوانی ئەم بنەماڵەیە لەپاڵ رۆڵە ئایینیو كۆمەڵایەتیو نیشتمانییەكەیان رۆڵێكی كلتووریو رووناكبیری مەزنیشیان لەم ناوچەیەدا گێڕاوە.[117] تەنانەت پیاوێكی وەكو (سەیفولقوزات)ی مامی قازی محەمەد، خەتیبی نوێژی هەینی مهاباد، لە ساڵی ١٩١٥و لە كاتی جولانەوە ئازادیخوازەكەی شێخ محەممەدی خیابانی لە تەورێز رێكخراوێكی نهێنی بەناوی (بزووتنەوەی موحەمەد) لە نیشتمانپەروەرانی موكریان پێكهێناوە بەمەبەستی پشتگیریو پشتیوانیكردن لەو راپەڕینە، سەیفولقوزات پشتیوانی لە بزووتنەوە سەربەخۆیی خوازەكەی سمكۆش كردووە.[118] دوابەدوای شۆڕشی ئۆكتۆبەرو كشانەوەی لەشكری روس لە ناوچەكانی باكوورو خۆرئاوای ئێرانیش زەمینەی جموجۆڵی ئازادیخوازی لای ئازەریو ئاشووریو كوردەكان زیاتر پەرەی سەند.

لە ساڵەكانی (١٩٢٧ – ١٩٣٠) كۆمەڵەیەكی بچووك لە پیاوانی نیشتمانپەروەری موكریان پێكهاتبوو چالاكیان دەنواندو لەگەڵ رێكخراوی (خۆیبوون)و شۆڕشی (ئارارات)دا لە پەیوەندی دابوونو هاوكاریان دەكردنو جارجاریش پەیوەندیان بە كوردستانی عێراقیشەوە دەكرد. لە رێبەرە ناسراوەكانی ئەو كۆمەڵەیە قازی محەممەدو شێخ ئەحمەدی سریلاواو قازی كاكە حەمەی بۆكانو (مەلا محەممەد سادقی قزلجیو مەلا ئەحمەدی فەوزی بوون).[119]

هێمنی لەوبارەوە گوتویەتی: (فەوزی بە بڕوای من یەكێكە لە گەورە پیاوانی مێژووی كوردستان، ئەو لاوە كوردانەی لە سەردەمی پاتشایەتی رەزاخانی پەهلەویدا، كە بە تەقلیدی ئەتاتورك خەریك بوو گەلی كورد لە كوردستانی ئێراندا بتوێنیتەوە، كوردایەتیان دەكرد یا راستەوخۆ شاگردی فەوزی بوون یا شاگردی شاگردەكانی ئەو، بەتایبەتی پێشەوا قازی موحەممەدی شەهید شانازی بەوەوە دەكرد كە شاگردی فەوزی بووە).[120]هەروەها باس لەوە دەكرێت كە كۆمەڵەی (خۆیبوون) لە ساڵی ١٩٢٩دا، مستەفا شەوقی وەكو نوێنەر دەنێرێتە شاری مهاباد، بەو مەبەستەی لقی رێكخراوەكە لە موكریان دابمەزرێنێو نیشتمانپەروەرانی ناوچەكە لە دەوری ئاڵای (خۆیبوون) كۆبكاتەوە كە ئامانجی رزگاری كوردستان بووە. شەوقی (٣) ساڵێك لە مهاباد بەناوی پزیشكی دەمێنێتەوەو لەو ماوەیەدا بە هاوكاری قازیو خەڵكانی دی، پێگەیەكی قایم لەناو خەڵكدا پێك دەهێنێت تا ئەوەی پۆلیسی رەزاخان پێی دەحەسێ، ئەنجا بە ناچاری بەرەو ئەستەمبوڵ دەگەڕێتەوە.[121]

لە كۆتایی سیەكانیشدا رێكخراوێكی سیاسی بچووك بەناوی (پارتی ئازادیخوازانی كوردستان) بە سەرۆكایەتی (عەزیز زەندی) دامەزراوە، كە لە بەیاننامەیەكیدا مزگێنی هاتنی لەشكری سوڤیاتیو رزگاربوون لە كۆتو بەندی فاشیزم بە خەڵك رادەگەیەنێ، هەروەها خەڵك بۆ خەباتكردن هان دەدات بەمەبەستی بەدیهێنانی مافە رەواكانی گەلی كورد.[122]

بەم جۆرە بۆمان بەدیار دەكەوێت كە سەرەتاكانی سەدەی بیستەم سەرەتای خەباتێكی رێكخراوەیی سیاسیو كۆمەڵایەتیو فەرهەنگی رێكو پێكو ئۆرگانیزەكراو بووە لەرێگەی كۆڕو كۆمەڵو رێكخراوە جیاجیاكان، كە بە دەستپێكی سەردەمی گۆڕانكاریو بەرەو پێشەوەچوونێكی ریشەیی دەژمێردرێت لە ژیانی خەڵكی ناوچەكانی كوردستانی ئێران.

---

(١١٦) كوردستان لە ساڵەكانی شەڕی یەكەمی جیهانیدا: ٣٦.

(١١٧) بارودۆخی سیاسی كوردستان: ١٦٣.

(١١٨) مێژووی كورد لە سەدەی نوزدەو بیست دا: ٢٤٦.

(١١٩) قافلة من شهداء كردستان ایران: ١٣-١٤.

(١٢٠) تاریكو روون: ١١.

(١٢١) لە بابەت مێژووی ئەدەبی كوردیەوە: ١٤٧.

(١٢٢) الجمعیات والمنظمات والاحزاب الكردیة: ٢١٢.

بەتایبەت مەڵبەندی موکریان، باری سیاسی کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی ئەو دەڤەرە چۆتە قۆناغێکی نوێوە، موکریان ببووە لانەی گەشەکردنی بیری ناسیۆنالیزمو هۆشو ئاگایی نەتەوەییو ئازادیخوازانە. هەروەها باری خوێندەواریو زانستو شیعرو ئەدەبیات لە سییەکانی سەدەی بیستو ماوەی نێوان هەردوو جەنگدا گۆڕانو پێشکەوتنێکی بنەڕەتی بەخۆیەوە دیوە.

٣. بزووتنەوەی ڕۆژنامەگەریو چاپو ڤوتابخانە

لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا لەپاڵ خەباتی سیاسیو کۆمەڵایەتی ڕۆڵەکانی گەلی کورد پێیان نایە بوارو مەیدانی خەباتێکی تازە کە ئەویش خەباتی فەرهەنگیو ڕووناکبیریو ڕۆشەنگەری بوو، ئەوان پێیان وابوو کەوا بووژاندنەوەو گەشەپێدانی ژیانی ئەدەبیو ڕووناکبیری ڕۆڵێکی هەرە مەزن دەگێڕێ لە رزگارکردنی کوردان. دەستە چیلەی یەکەمی مەشخەڵو بلێسەی ئەم خەباتە ڕۆژنامەی کوردستان (١٨٩٨) بوو کە لەلایەن ڕۆڵەکانی بنەماڵەی بەدرخانەوە بەڕێوەبردراوە. لەگەڵ ئەوەشدا کە ڕۆژنامەوانی کوردی لەچاو هی گەلانی دیکە درەنگ وەڕێ کەوتووە، ئەوا لە کوردستانی ئێرانیش زیاتر وەدواکەوتووە.[١٢٣]

لە ڕۆژگاری مەشروتەدا ڕۆژنامەکانی ئێران بەتایبەتی لەتارانو لە تەورێز ڕۆڵێکی گەورەیان لە وروژاندنی هەستو هۆشی خەڵکدا دەگێڕا، لەو سەردەمانەدا تەنها لە شاری تەورێز نزیکەی (٣٠) ڕۆژنامە چاپو بڵاودەکرایەوە کە بۆ ئەو ڕۆژگارە شتێکی کەم نەبوو.[١٢٤] نۆبەرەی ڕۆژنامەوانی کوردی لە کوردستانی ئێران گۆڤارێکی مانگانە بووە بەناوی (کوردستان) کە لە ساڵی ١٩١٢دا لەشاری ورمێ چاپو بڵاوبۆتەوە، ئەم گۆڤارە ماوەی دوو ساڵ ژیاوەو[١٢٥]لەلایەن مسیونێرە ئەورووپیەکان لە ژێر چاودێریو سەرپەرشتی عەبدولرەزاق بەدرخانو بەهاریکاریو هەماهەنگی هەریەکە لە سەید تەهای شەمزینیو سمکۆی شکاك تا ڕۆژگاری هەلایسانی جەنگی یەکەم بڵاوبۆتەوە.[١٢٦] لە ساڵی ١٩١٣دا عەبدولرەزاق سەرۆکایەتی کۆمەڵەیەکی کلتووریو ڕووناکبیریشی دەکرد لە (خۆی) بەناوی کۆمەڵەی (گیخاندی) کە ئامانجەکانی بریتی بوون لە: کردنەوەی ڤوتابخانە، دەرکردنی گۆڤارو ڕۆژنامەی کوردی، دانانی ئەلفوبێی تازەی کوردیو ناردنی لاوانی کورد بۆ دەرەوە بەمەبەستی خوێندن.[١٢٧]

لە پاش کۆتایی هاتنی جەنگ هەردوو لاوی ڕووناکبیرو ئازادیخواز مستەفا شەوقیو محەمەد میهری لە ئەستەمبۆل تێکەڵ بە کۆمەڵی ڕووناکبیرو شۆڕشگێڕو ئازادیخوازانی کوردی دانیشتووی ئەوێ دەبنو لە خزمەتکردنی زمانو ئەدەبو بڵاوکردنەوەی فەرهەنگو ڕووناکبیری کوردی ڕۆڵێکی چالاکیان گێڕاوە.[١٢٨] مستەفا شەوقی بە هۆنراوە پڕ لە سۆزو کوڵو پاراوەکانی کە لەسەر لاپەرەکانی گۆڤاری (ژین ١٩١٨ — ١٩١٩)دا (کوردستان ١٩١٩-١٩٢٠)دا بڵاوی کردونەتەوە، هەستو هۆشی لاوانی کوردی هێناوەتە جۆشو خرۆش، ئەو مرۆڤە ڕۆشنفکرە ڕۆڵێکی ئەدەبیو کلتووریو کۆمەڵایەتی تەنانەت سیاسی مەزنیشی هەبووە لەو سەردەمو ڕۆژگارەدا.

---

(١٢٣) کوردو عەجەم: ٣٥٣.

(١٢٤)تاریخچە روزنامەهای تبریز در صدر مشروطیت: ١٤.

(١٢٥) رابەری ڕۆژنامەگەری کوردی: ١٩.

(١٢٦) بڕوانە:

- مێژووی ئەدەبی کوردی، عەلائەدین سجادی: ٦١٠.

- ڕۆژنامەگەری کوردی لە عیراقدا: ٥٢، ١٨٣.

- عەبدولرەزاق بەدرخان: ٥١.

(١٢٧) بووژانەوەی ڕۆشنبیریو نەتەوەیی کورد: ١٤٠.

(١٢٨) ژین، کۆڤارا کوردی — ترکی: ٢٩.

کەسی دووەم محەمەد میهرییە، کە لە بزووتنەوەی رۆشنگەریو رۆشنبیریو رۆژنامەوانی کوردی لە سەرەتای سەدەی بیست ئەستێرەیەکی دیارو مرۆڤێکی ناودار بووە. میهری کوڕی مەلا عەبدوڵلای دشەیی موفتی شاری سنە بووە، ساڵی ١٩١٢ دەچێتە ئەستەمبوڵو دەبێت بە یەکێك لە زاناو پارێزەرە هەرە گەورەکانی ئەو شارە،[١٢٩] تێکەڵاوی کۆڕی رووناکبیرو شۆڕشگێرە کوردەکانی ئەوێ دەبێت، جگە لەوەی خاوەن ئیمتیازو مودیری مەسئولی گۆڤاری کوردستان بووە کە گۆڤارێکی نیوە مانگانەی (سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئەدەبیو زانستی) بووە لەماوەی ساڵانی (١٩١٩ — ١٩٢٠) لە ئەستەمبوڵ بڵاوبۆتەوە، میهری بەردەوام بەهەر چوار زمانەکەی رۆژهەڵات وتارو بابەتی جۆراوجۆری تیادا بڵاوکردۆتەوە، نووسەر هاوکارێکی سەرەکی گۆڤاری (ژین)یش بووە، لە زۆربەی کۆمەڵە رۆشنبیریو سیاسییەکانی ئەستەمبوڵدا چالاکانە خەباتی کردووە، بایەخی بە زمانو رێزمانی کوردی داوەو لەم بوارەدا دوو کتێبی نوسیووە بە ناوی (مقدمە العرفان)و (ئەساس). ناوبراو تا پەنجاکانی سەدەی بیست لەسەر نووسینو خەباتی رۆشنبیری بەردەوام بووە چەندین وتاری بایەخداری لەبارەی زمانی کوردییەوە لە گۆڤاری (هەتاو)ی هەولێردا بڵاوکردۆتەوە[١٣٠]، لێرەدا وەکو روونکردنەوەی لایەنێکی پرشنگدار لە مێژووی رۆژنامەوانی کوردستانی ئێران پێویستە ئاماژە بە رۆژنامەی (کورد) بکەین، کە وەکو یەکەمین رۆژنامەی کوردی لە کوردستانی ئێراندا باسی لێوەکراوە. ئەم رۆژنامەیە هەواڵنامەیەکی حەفتانە بووە بەهەردوو زمانی کوردیو فارسی لەچاپخانەی (غیرەت) لەشاری ورمێ لەناوەڕاستی ساڵی ١٩٢١ یەکەمین ژمارەی لێ بڵاوبۆتەوە. ئەم ژمارەیە زمانحاڵو ئۆرگانی بزووتنەوەکەی سمایلخانی شکاك بووە. بە گوێرەی سەرچاوەکان ئەم ڕۆژنامەیە سێ جاران ناوی گۆڕدراوە، سەرەتا بە ناوی (ڕۆژی کورد - شەوی عەجەم) بووە، پاشان بۆتە (ڕۆژی کورد)و ئەنجا (کورد). سەرنووسەرو بەڕێوەبەرەکەی مەلا محەمەدی تورجانی (قزلجی) بووەو تەنها ژمارەیەکی لێ بڵاوکراوەتەوە.[١٣١]

لە سەربردەی چاپو بڵاوکردنەوەی رۆژنامەکە بەدیار دەکەوێت کەوا سمکۆ زۆر مەبەستی بووە رۆژنامەیەك دەربکات کە لە وێنەی زمانحاڵی بزووتنەوەکەی بێتو سووریش بووە لەسەر ئەوەی زمانی کوردی بکات بە زمانی رەسمیو سەرەکی رۆژنامەکە. وەکو چۆن پەتەو بەڵگەی ئەو باجو گومرگەی کە لە بازرگانانیان سەندووە هەم بە زمانی کوردی بووە هەم چاپکراویش بووە.[١٣٢] بەو هۆیەوەش نە ژمارەکانی گۆڤاری (کوردستان) کە لە ساڵی ١٩١٢ نە ژمارەکانی رۆژنامەی (کورد)ی سەردەمی سمکۆ کە لە ورمێ چاپو بڵاوکراونەتەوە، هیچ ژمارەیەکیان تاوەکو ئەمڕۆ لەبەردەستدانین بۆیە ناتواندرێ تیشك بخرێتە سەر ناوەڕۆكو باسو بابەتەکانیان، تەنها ئەوەندە هەیە کە دەرچوونی بڵاوکراوە گەلێکی لەو شێوەیە لە هەڵو مەرجی رۆژگارێکی وەهادا بە زمانی کوردی خۆی لە خۆیدا بە کارێکی گرینگو کاریگەر دەژمێردرێت سەبارەت بە بارودۆخی ژیانی سیاسیو فەرهەنگی گەلی کورد لە کوردستانی ئێراندا بەتایبەت بۆ سنوورو قەڵەمڕەوی ناوچەی موکریان.

لەم برگە زەمانیەدا دیسان ئاماژە بۆ رۆڵی کاریگەری قازی محەمەد دەکەین کە ئەو لە ساڵی ١٩٢٢ بەدواوە بەردەوام خەریکی وانەبێژیو دەرس گوتنەوە بووە، تا لە ساڵی ١٩٢٦ دەبێت بە بەڕێوەبەری (مەعاریف) لە مهابادو لەم پێناوەدا گەلێك فێرگەو قوتابخانەی لە ناوچەکە دامەزراندوە لەوانەش یەکەمین قوتابخانە بۆ کچان لەو مەڵبەندەدا، لەپاشان لە ساڵی ١٩٣١ دەبێت بە قازی هەموو موکریانو تاوەکو ساڵانی جەنگی دووەم لەو پایەدا ماوەتەوە.[١٣٣]

هێمن لە باسی ساڵانی ١٩٣٠ سەردەمی رەزا شادا وێنەیەکی زیندووی لە ژیانی سیاسیو رۆشنبیری لە موکریاندا وەبەرچاو خستووە: (لەو سەردەمە تاریك تنوكو ئەنگوست لە چاوەدا لە مەڵبەندی موکریان بۆ بەرەبەرەکانی دەگەڵ سیاسەتی تواندنەوەی کورد، کۆمەڵێکی نهێنی لە زانایانو رووناکبیرانو گەورە پیاوانی کورد بەڕابەرایەتی مامۆستا مەلا ئەحمەدی فەوزی، سەیفی قازی، پێشەوای نەمر، قازی بۆکان، شێخ ئەحمەدی سریلاوا، گەلێکی تر لە رووناکبیرانی ئەو

---

(١٢٩) مێژووی ئەدەبی کوردی، عەلائەدین سجادی، چ٢: ٥٩٩.

(١٣٠) گۆڤاری کوردستان (١٩١٩ — ١٩٢٠): ١٣.

(١٣١) هەواری خاڵی (سەرجەمی نووسینی هێمن): ١٣.

(١٣٢) سەرچاوەی پێشوو: ١٥.

(١٣٣) دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر: ٢٥٨.

سەردەمە پێکهاتبوو کە ئامانجی ئەساسیو هەرە گەورەیان پاراستنو پەرەپێدانی زمانو ئەدەبی کوردی بوو، کتێبو ڕۆژنامەی کوردی کە لە عێراق بڵاودەبوونەوە بە زەحمەت پەیدایان دەکردو بە ئیحتیاتەوە بەسەر لاوانی بڕواپێکراودا بڵاویان دەکردنەوە تا فێری کوردی خوێندنەوە بن، ئەوان بە تایبەتی مامۆستا فەوزی، دەستەیەك لاوی ڕووناکبیری پێگەیاند کە لە دوا ڕۆژدا شاعیرو نووسەری زۆر خزمەتکارو بەناوبانگیان لێ هەڵکەوت).[١٣٤]دیارە هەنگاوی لەم بابەتە بەدەرکردنی گۆڤارو ڕۆژنامەو دامەزراندنی چاپخانەو کردنەوەی قوتابخانەو بە زیندوویی هێشتنەوەی زمانو ئەدەبو کلتووری کوردەواری ئەگەر چی سەرەتاییو تاكو تەراو لەم مەلاو لەولاش بووبێت، ئەوا وەکو بەشێك لە پرۆژەیەکی ستراتیژی سەیر دەکرێت کە کورد لە بواری فەرهەنگو ڕۆشنگەریدا پێی هەڵساوە، لەئاکامدا ڕەنگدانەوەی قووڵی بەسەر پێشکەوتنو ژیانی سیاسیو کۆمەڵایەتیو ڕۆشنبیری گەلی کورد لە مەڵبەندی موکریاندا هەبووە کە وەکو لانکێکی بیری سەربەستیو ئازادیخوازی لە مێژووی کوردستان حیسابی بۆ دەکرێت.

بەشی دووەم

شـــاعیرانی نـــاوچەی موکریـــان

نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم

(١٣٤) پێکەنینی گەدا: ٦ — ٧.

١. مەلا مارفی کۆکەیی (١٨٧٤ — ١٩٤٥)

٢. ئەبولحەسەنی سەیفی قازی (١٨٧٦ — ١٩٤٤)

٣. قازی زادە مستەفا شەوقی (١٨٩٦ — ١٩٥٠)

باســی یەکــەم

١. مەلا مارفی کۆکەیی

أ. کورتەیەکی ژیاننامەو ناساندن:

شاعیر وەرە قوربانی فەریحەو قەڵەمت بم | بینووسە لە بۆ
ئــاکرەوو ئامێــدو لورســتان | بــۆ میللــەتی
بێچارەیی بێ ساحێبو سـەردار | بەخسوس تەبەقەی
کــوردی عــیراقو عەجەمســتان | بــۆ
ئاتییە فکرێکی بکەن فرسەتە ئەوڕۆ | تــاکەی
دەبــنە چــاو لەبەرو ئـــالەتی دەســتان

گ/ نیشتمان، ژ/ ١: ٢٤

ئەگەر لە دەروازەی ئەم بانگو هاوارەی (شاعیر)، کە هەندێ جار وەکو نازناو یا تەخەلووسی شاعیر خۆیەوە لە شیعرەکانیدا هاتووە، بچینە نێو دنیای هونەرو داهێنانی شیعرو ئەدەبیاتی ناوچەی موکریان، ئەوا شوێنی بڵێند گۆی ڕێنیسانسی شیعری ناوچەی موکریان لەنیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم بۆ شاعیری جەربەزەو بلیمەت مەلا مارفی کۆکەیی دەبێت. ماوەی ژیانی ٧١ی سالە مەلا مارف (١٨٧٤ — ١٩٤٥)ماوەیەکی مێژوو سازو پڕ کارەسات بووە، کە مەلا مارف کلۆڵی نەتەوەکەی خۆی هەستپێکردووە، بۆیە دەنگی خۆی لێهەڵبڕیوەو هاوار دەکا:

بـــــۆ بــــێ خەبــــەرن دەوری جەهاڵــــەت ســــوپەری بــــوو
بــــێ نــــووره چــــرای جامیعــــەیی بــــا دەپەرســــتان
ئەوڕۆکــــە لــــە فــــەنو هونــــەرو عــــیلمو ســــەنایع
هەر کــوردە کە بێ حیســـەیە، باقی هەموو وەســتان

گ/نیشتمان، ژ/ ١ :٢٠

کۆکەیی لە ساڵی ١٨٧٤ لە گوندی (حاجی خۆش)ی مەحاڵی شاروێرانی مهاباد لە دایك بووە، لە تەمەنی ١٢ ساڵیدا بۆ خوێندن ڕوو دەکاتە سلێمانی و لە خانەقای (مەحوی) ماوەی دوو ساڵو نیو دەمێنێتەوە، پاشان بۆ دەڤەری خۆیان دەگەڕێتەوەو لای زانایانی نێوداری موکریان (مەلا محمدو مەلا عەلی تورجانی زادە) خوێندن تەواو دەکات. لە گوندو دێهاتی ئەو ناوە، (قاجری، سەید ئاوا، شاریکەند، قەرەکەند، زەنبیل، قەرەگوێز، دەروێشان) بە مەلایەتیو پێشنوێژیو تەدریسەوە ساڵانێك دەباتە سەر. لە ساڵی ١٩٢٤ ڕووداوی کوژرانی کوڕە گەورەکەی (مەلا عەلی) بە دەسیسەی نۆکەرانو شاپەرستان، دەبێتە هۆی ئاوارەبوونی مەلا مارفو بەناچاری ڕوو دەکاتە شاری مهابادو لە مزگەوتی (شادەروێش) دەگیرسێتەوە.

لە موکریان کە باس لە مەلا مارف بکرێ، یەکەم شت باس لەو هەژاریو نەداریو دەست تەنگیو کلۆڵیو نەگبەتیەیە کەوا ئاڵقاوی سەرتاپای ژیانی بووەو یەخەی بەرنەداوە. هێمن لەو بارەیەوە دەڵێ:(بەڵێ من پیاو بووم کە "شاعیرێك" بە کوێری لە برسانو لە خەمان عەمری خوای بە جێ هێنا. دیبوومو دەمزانی چەند زاناو خوێندەوارە چەند کۆمەڵناسە).[1]هاواری شاعیر شەرحو زبانحاڵی باری ناهەمواری خۆیەتی، ئەگەر بزانین لەدوا ساڵانی تەمەنیدا لە بینایی چاوانیش بێ بەش بووە:

لە سەربانی سەرم ڕاوەستە، تاوێکی تەماشاکە | کە
پــــیریو فــــەقرو بــــێ چــــاوی چــــۆنم پــــێ دەکــــەن بــــازی

---

(١) هەواری خاڵی: ٩٨.

بەســـــەرماندا دەڕێـــــژن گێـــــژە لووكـــــەی نەگبـــــەتو میحنـــــەت
غوبـــــاری ئیفتیقـــــارو تـــــۆزی دەردو گـــــەردی بـــــێ وازی
غـــــەمو دەردو بـــــەلا، چـــــین چـــــینو ســـــەف ســـــەف دەورەیـــــان داوم
وەكـــــو ســـــاللاتو ســـــاحێب مەنســـــەبانی شـــــورەوی و تـــــازی
لەبەر هەیوانو نێوحەوشو حەساری مەسجیدی جامیع بـە
تـەنیـا دێو دەچـم وەك لەگلـەگی مەشـهوری دەریـازی

دیوانی مەلا مارفی كۆكەیی:٢٠.

مەلا مارف شاعیرێكی بلیمەتو زرینگ بووە، پێش سەردەمی خۆی كەوتووە، لەكاتێكدا ئەو لە كۆمەڵێكی خێڵەكیو نەخوێندەوارو دواكەوتوودا هەڵكەوتووە، كەچی هەستو هۆشی لەسەرەوەی ئاستی تێگەیشتنی دەوروبەرەكەی بووە، بەگوێرەی ئەو هێماو ئاماژانەی لە ناوەرۆكی بەرهەماكانیدا دەخوێندرێنەوە:

ـ شاعیر ئاگاداری تەواوی لە پێشكەوتنەكانی زانستو تەكنیكو سەنعەت لە دونیادا هەبووە، بۆیە میللەتەكەی هانداوە كە خۆ لە باوەڕو ئیعتیقادی كۆنو تەقلیدی دەربازكەنو لە هەوڵی پێڕاگەیشتنی هونەرو سەنعەتەكانی ژیانو دونیای هاوچەرخ دابن:

ئـــــەورۆ لـــــە فنـــــونو هونـــــەرو عـــــیلمو ســـــەنایع
هـــەر كـــوردە كـــە بـــێ حیســـــەیە، بـــاقی هـــەموو وەســـتان
بڕوانـــــە لـــــە نـــــووری هونـــــەرو شـــــەمعی مـــــەعاریف
تاریكـــــە شـــــەویش رۆشـــــنە بۆتـــــە قەمەرســـــتان
گـــوێ بگـــرە لـــە رادیـــۆ كـــە بەیـــەك ســـانیە دێـــنێ
باســـــو خەبـــــەری لەنـــــدەنو پـــــاریسو لەهســـــتان
بـــێ عیلمـــی ســـەبەب بـــوو كـــە بـــەخۆڕایی لـــەدەس چـــوو
میســـرو حەبـــەشو شـــامو عیراقو عەرەبســـتان

دیوان: ١٨.

ـ هەستو هۆشی نەتەوەخوازیو میللەت پەروەری شاعیر لە ئاستێكی گەشاوەو پێشكەوتوودا بووە، بۆیە (مەلا مارف لە دەورانی خۆیدا بە شاعیری پێشكەوتوو ناسرابوو)،[٢] لە كاتێكدا دەبینین مانۆرە سیاسییەكان بەنهێنیو بە ئاشكرا لەنێوان زلهێزەكانی دونیاو وڵاتانی ئیستعمارگەر لە ئارادابوو بۆ بەشینەوەی میراتی وڵاتانی رۆژهەڵات، بێ ئەوەی حیسابو كتابێك بۆ گەلانی ژێر دەستەو بەشخوراوی ناوچەكە بكەن، لە كاتێكدا لە رۆژێك دەیان پەیمانو بەڵێن دەبەستران‌و رادەگەیەندرانو لەژێرەوەش پایماڵ دەكران، لە رۆژگارێكدا كە هێشتا هاتنە ئارای قەوارەیەكی سیاسی بۆ كوردو پێكهاتنی سیستەمێكی حوكمڕانی لە شێوەی جەمهوریەتێكدا (لە وێنەی كۆماری دیموكراتی كوردستان)، لە دڵی مێژوودا نووستبوو، مەلا مارف مانیفێستی سیستەمێكی سیاسی بۆ گەلی كورد پێشنیار دەكات (دامەزراندنی جمهوریەتێك لە كوردستان) كە رەنگە كەم كەس بەخەیاڵیش پەی پێ بردبێت!

بـــرا بـــیری چـــراییێكی بكـــەن، تاریكـــە شـــەودادێ
قیامێكی بكەن تا فرسەتە بیكەن بە جمهوری

گ/ نیشتمان، ژ/٥: ١٩.

ـ مەلا مارف زاتێكی حەق گۆو خاوەنی هەڵوێستی بوێرو ئازایانەبووە،[٣] لەوەش نەپرینگاوەتەوە كە رەنگبێ بەیانی باجی ئەو هەڵوێستانەی بدا، یا كردارو رەفتاری دوو فاقیو ناپەسەندی ئاغاو خانو سەرەك خێڵەكانی ناوچەكە

---

(٢)مەلا مارفی كۆكەیی، گ/ سروە، ژ/٢٥ : ١٩.

(٣) ناودارانی موكریان، عبداللە سەمەدی، www.dengekan.com

لەبەرامبەر دەسەڵاتدارانی بێگانە لەلایەكو، دەرحەق بە جوتیارو رەشو رووتو رەعیەتەكانیان لەلایەنێكی دیكە قبوول بكات. ئەو هاتووە زۆر بە تووڕەیی شۆڕشو لەشكركێشی سمایلائاغای شكاكی بۆ سەر شاری سابلاغ ریسواو شەرمەزار كردوە:

شاعیر عموومی كەوتنە مەقاڵاتو بۆڵە بۆڵ
مەتحی وەتەن دەكەن، بە قەسیدەی شڕو شڕۆڵ
تەعریف دەكەن لە میللەتی كوردی بە سەد زمان
پاك بوونە چاووشێكی بەبێ دمبەگو دەهۆڵ
كوردیش چ كوردە، میللەتی خۆ خۆرە پێكەوە
بۆ گیانو ماڵی یەكتری سمكۆڵ دەكەن لە خۆڵ

تا لە كۆتاییدا دەڵێ:

مەیرێسە بەسیە شاعیری چەپرەك بڵێ بڵێ
رەببی وڵاتی كوردی ببینین بە چۆڵو هۆڵ

دیوان: ٤٨ .

مەلا مارف شاعیرێكی واقیعی بووە، پێی لەسەر عەرزو لە هەناوی كۆمەڵەكەی خۆیدا ژیاوەو ژیانی لەگەڵ گێرەو كێشەی زۆر تێكەڵاو بووە. گرفتاریو نەداریو كوێریو نابینایيو سەرباری ئەمانەش، گێچەلو هەراسانی لە چنگ ژاندارمو پۆلیسی رەزا شا، لە شیعرێكی جواندا بە وردی ئەم هەڵومەرجەی دەوری ژیانی داوە باس دەكات:

مودەتێكە نەفسی حیز حوكمی خراوم لێدەكا
هەر بەقەهرو كینە دەروانێتو چاوم لێدەكا
هەرچی فیكری لێدەكەم رێگای خەلاسیم بۆ نییە
بەو چلەی زستانە داوای تاوو ساوم لێدەكا
دەچمەوە ماڵ، ماڵو منداڵ دێنو دەورەم لێدەدەن
یەك تەمەننای قەندو چا، یەك نانو ئاوم لێدەكا
روو لە بازاڕی دەكەم ئەمجارە ئەرببابی تەلەب
هەر كەسێ تووشی دەبم داوای دراوم لێدەكا
دەچمە سەر چۆمو خیابان، یەك نەفەس ئاسوودەبم
شارەبانی حازرەو داوای كڵاوم لێدەكا
دەردی بەدتر لەم هەموو دەردانە دەردی پیرییە
جەرگی لەت لەت كردووم، داوای هەناوم لێدەكا
سەیری خۆشتر من كە (مەعروف)م لەنێو ئەو شارەدا
تازە ئیحسائییە داوای ئیسمو ناوم لێدەكا

دیوان: ٣٤.

كۆكەیی وەك لەمەیدانی بیری سیاسیو نەتەوەخوازیو نیشتمان پەروەریدا شاگردی بلیمەتی حاجی قادری كۆیی بووە، لە مەیدانی وەسفو ستایشی سروشتی پاكی نیشتمانیشدا قەسیدەیەكی بەهاری رازاوەی هۆنیوەتەوە كە لەگەڵ قەسیدە بەهارییەكەی حاجیدا بەرامبەرن، لەگەڵ ئەوەدا كەوا باسی خێوەتی گوڵو گوڵزارو شەونمی سەر رووی لالەزار دەكات لە دەشتو دەر، بە پلارو لاقرتێ سەرو پۆتەلاكی وشكە شۆفیش دەكوتێتەوە:

سۆفی وەرە هەنگامی گوڵ و فەسڵی بەهارە
وەختی تەرەب و عەیشو دەمی گەشتو گوزارە
پیشەو عەمەلت حیلەیە، تەزویرو ریایە

تــۆ بەشــقی خــوادا پــێم بڵــێ ئــەم کــارە چــە کــارە
بـــەم ڕیشـــەوە تاکـــەی دەبـــڕی ڕیشـــەیی عـــومرت
ئـــەم ڕیشـــە مەگـــەر تیشـــەیە یـــا شـــەققە مشـــارە
تێفکـــرە تەماشـــاکە لـــە کووچـــەو لـــە خیابـــان
ســـۆزی نەیـــە نەشـــئەی مەیـــە ئـــاوازەیی تـــارە
پــۆل پــۆل ســەفی مەحبووبــە لــە گــوڵزارو چــەمەندا
تــۆ دێــوی مەگــەر مــەنزڵی تــۆ هــەر لــە موغــارە
ڕایخســـتووە فەرڕاشـــی ســـەبا فەرشـــی زومـــەڕەد
وەك ئەتڵەسی یەکڕەنگە بەبێ گەردو غوبارە

دیوان: ١٥.

کۆکەیی بەوە ناسراوە کە بەهۆی نەداری‌و دەست تەنگییەوە ڕووی کردۆتە پیاو چاك‌و خواپێداوەکانی موکریان‌و شیعرو قەسیدەی ستایش‌و پیاهەڵگوتنی لە شێوەی (سواڵنامە)دا بۆ نووسیون، هەژار لەو بارەیەوە دەگێڕێتەوەو دەڵێ: نیزامی‌و فیردەوسی‌و...زۆربەیان لەو شاعیرە گەورانە بە سواڵکەری ژیاون، ئەوانەی خۆم دیتمن‌و زۆر لە خۆم شاعیرتر بوون، وەك مەلا مارفی کۆکەیی، قەسیدەیەکی سەد بەیتی بۆ تاجرێك دەنووسی دەیگەیاندە تەشقی عاسمان، نیو کیلو گۆشتی دووتمەن بایی بۆ دەنارد....یا ئەوەتا سواڵنامەی بۆ هەرە پیاوی خوێڕیش دەنووسی‌و ئیوا هەبوو پارەی دە نانی بۆ نەدەنارد.[٤] بەڵام نێوانی لەگەڵ سەیفی قازی شاعیری هاوتەمەنی خۆش بووەو وا هەبووە بە نامەی شیعری پریاسکەی دڵی خۆی بۆ کردۆتەوە:

ڕایـــەڵو پـــۆی تێکچـــووە ماشـــێنەکەی چـــەرخی فەلـــەك
هـــەروەکو ئـــەوزاعی مـــن ئـــاڵۆزو دەرهـــەم بەرهەمـــە
چــون بەهــەر شــکڵێ لــە مــەزووعات و مــەحمولاتی خــۆم
هـــەر قیاســـێ هەڵدەبەســـتم بـــێ نەتیجـــەو ئەعقەمـــە
مەســلەحەت وایــە کــە شــەرحی حــاڵی خۆمــت پــێ بڵــێم
تـــا بزانـــی زەخـــمو دەردم بـــێ دەواوو مەرهەمـــە
هــیچ درۆ ناکــەم جــەنابی (ســەیف) ئەگــەر بــاوەڕ ئەکــەی
بەو خودایەی خاڵقی کورسیی و عەرشی ئەعزەمە

دیوان: ٣٣.

کۆکـەیی بەهـەر چـوار زمـانی کـوردی، فارسـی، عـەرەبی‌و تـورکی شـیعرو هـۆنراوەی دانـاوە، جگـە لـە دیـوانی شـیعرە کوردییەکانی، دیوانێکی فارسی چاپکراویشی هەیـە کـە لـە ساڵی ١٩٦٢ لـە پاکستان لـە ٢٠٨ لاپـەڕەدا لەلایـەن محمد ئـەمینی میسری (سەیدیان)ەوە لە چاپدراوە. شیعرە فارسییەکانی چی لەبەر شیعرە کوردییەکانی کەمتر نییە، یـەکێك لـە گرنگترین بەرهەمـە فارسـییەکانی پارچـە پێنجینێکی (٢٤) بەندییـە کـە چ لـە بـواری کۆمەڵناسـی کۆمـەڵی کـوردەواری بـێ، چ وەکـو لاپەڕەیەکی مێژووی موکریان بەرهەمێکی ئەدەبی گرنگ‌و بایەخدارە.[٥] هەروەها پێنجینێکی فارسی ناوداریشی لـە بۆنـەی مەرگی ناکامی مەلا عەلی کوڕی داناوە، کە بەندی دەستپێکی زۆر ناوبانگی پەیداکردووەو لەناو خەڵکیدا بڵاوبۆتـەوەو بـووە بە ناسنامەی مەلا مارف، کە دەڵێ:

مـــنم کێن شـــاعر معـــروف بهـــر شـــهرُ بلـــد
مرکـــز دایـــره بخـــت بـــدو گـــالع بـــد

---

(٤) چێشتی مجێور: ٣، ٤٥.

(٥) پێنـج خشتەکییەکی فارسی مەلا مارفی کۆکەیی، عەبدوڵڵا سەمەدی، www.dengekan.com

برســـرم تاختـــه يـــك لشـــكر بيحـــدٌ عـــدد
نفـــراتش همـــه خـــون خـــوارتر از بـــبرو أســـد
افسرانش همه داو السرگان اندو كٌبدٌ[٦]

كۆكەیی لە كۆتایی قەسیدەی (سێلاوی بەدبەختی) كە لە بۆنەی كارەساتی لافاوی شاری مهابادا گوتویەتی لۆمەی خۆی دەكاتو دەڵێ:

مەقامی تۆ نییە وەعزو نەسیحەت شاعیری سووتاو وەكو
پەروانـە بـۆ دونیـا بـڕۆ لـەم خەڵكـە خـۆت لادە شـیعارو
مەسلەكی ئەشعاری تۆ تەنقیدو تەمجیدە بەكارت نایە ئەم
مەیدانە ئەسپی خۆت لەوێ لادە

دیوان: ٤٤.

ئەنجا (تەنقید)ی كۆكەیی هەندێ كەرەت دەگاتە رادەی ئێشاندنی هەندێ كەسو هەندێ دیاردەی كۆمەڵایەتی، با لـە ژێـر پـەردەو پـەرۆی شـێخو خەلیفـەو ئاینداریشـدا حەشـار درابێـت. هەڵمـەتی پلینگانـەی شـاعیر لێـرە بـۆ سـەر خانـەقای خەلیفەیەكی شێخانی زەنبیلە، دیارە رەفتارو هەڵسوكەوتی نەكەوتۆتە بەر دڵی شاعیر بۆیـە خانەقاكـەی بـە (مەكتەبخانـەی تەدلیس) ناوزەد دەكاو بەم جۆرەش خەلیفە دەشێلێت:

تـــەماعم بـــوو بكـــەم مـــەتحی خەلیفـــەی شـــاهی زەنبیلـــی
كـــە تێفكـــریم لـــە قـــوەت خاریجـــە تەشـــریحو تەفســـیلی
لـــە بـــاب و فەســـڵی تـــەزویرو ریـــا هێنـــد چوســـتو چـــالاكە
هـــەموو كـــەس خـــۆ دەپـــارێزێ لـــە مـــەكرو كەیـــدو تـــەزلیلی
وەكـو جـەردەی موسسـەلەح دەچـتە سـەر رێگـەی موسـولمانان
بـــە ئیمـــان ئیكتیفـــا ناكـــا دەكـــا نـــەزعی ســـەراویلی
هـــەموو رۆژێ لـــە مەكتەبخانـــەی تـــەدریسو تەدلیســـی
دەنووســـن ســـەد جـــەوازی نـــومرە یـــەك روتبـــەی عـــەزاریلی
بـــەریشو ســـورەتو عەممامـــەو شـــكڵ و هـــەیولائی
بـــە لـــەحنی نـــازكو قـــەوڵی ئـــەكازیبو ئـــەباتیلی
فریـــوی جـــاهیلی وەحشـــی دەدا بێچـــارە نازانـــێ
مـــەقامو مـــەنزڵی ئیبلیســـە ریشـــوو پـــێچو مەنـــدیلی
أیـــا مَـــن قـــد أنّ الشـــعرعیبٌ و نقصـــانٌ
لـــكم إحســـانكُم یـــا لائـــمی، نـــقصی وزنـــبی لـــی

دیوان: ٧٢.

دوا دێری قوفڵی پارچەكە بەروونی باڵا دەستیو توانای شاعیرانەی مەلا مارف، بەسەر زمانو سەبكی غەیری كوردیش لـە هۆنراوەدا نیشان دەدات.

شیعر لە كۆمـەڵێكی نەخوێنـدەوار، غـەرقی دابـوو دەسـتووری خێڵـەكیو دەرەبەگایـەتی وەكـو موكریـانی سـاڵانی (١٩٢٠ – ١٩٤٠)ی نیوەی یەكەمی سەدەی بیستەمدا، هەر دەبێ خاوەنی پەیامێكی كۆمەڵایەتی هاندەرو هوشیاركەرەوە بێت. بە زمانو بەیانێك بدوێت تاوەكو خەڵكەكە تێی بگاتو لێی حاڵی بێت، لێـرەوە مـەلا مـارف وەكـو كۆمـەڵناسو زانایـەكی چاكەخوازو چاكسازی كۆمەڵایەتی، بە چەكی شیعرو هۆنراوە، هاتۆتـە مەیـدانی هانـدانو تـین وەبـەرنانی كۆمەڵگاكـەی، تـەوسو پـلاری

(٦) دیوان ملا معروف متخلص بشاعر كوكی: ٧٤.

تێگرتوون، کەمو کورتیو ناشرینییەکانی ئاشکرا کردوون، ڕەخنەی لێ گرتوونو ڕێگای دروستو چاکەو پێشکەوتنی بۆ دەستنیشان کردوون.

بۆیە شاعیر لەم بوارەدا پێشەنگەو لەبەرهەمەکانیدا چەمكو ناوەڕۆکێکی سەر بە قوتابخانەی ریالیزمی دەربڕیوە. ئەگەرچی لە چوارچێوەو شێوەی دێرینی شیعری عەرووزیشدا لاینەدابێت. لە موکریان لە پێش مەلا مارف شاعیرێك بەدی ناکەین ئەوەندە خەمخۆرو بەتەنگ پێشکەوتنو سەربەستییەوە بوو بێت، ئەوەندە دژ بە دابو نەریتە کۆمەڵایەتییە باوەکان وەستابێت، ئەوەندە واقیع بینانانەو بێ پەردە دەردو دەرمانەکانی دەست نیشان کردبێت. ئەوەندە داکۆکی لە بیری زانستی کردبێتو پەرۆشی قەومو نیشتمانەکەی بوو بێت. بەر لەوەی ئەم چەند دێرە بە کۆتا بهێنین وا چاکە پەنجە بۆ ڕاستییەك ڕابێڵین کەوا ئاوایی (کۆکە) جگە لە مەلا مارف زێدی دوو شاعیری ناوداری دیکەی موکریانە، یەکەمیان مامۆستا (عەباسی حەقیقی)یەو ئەوی دیکەش (خالەمین)ە. کۆکەیی لە ساڵی (١٩٤٥) کۆچی دوایی کردووەو لە مەهاباد سەری ناوەتەوە.

ب. ڕابەری سەرچاوە سەبارەت بە ژیانو بەرهەمی شاعیر:

١. گۆڤاری نیشتمان ١٩٤٣- ١٩٤٤ زمان حاڵی (کۆمەڵەی ژێکاف)، جەمال نەبەز، بنکەی چاپەمەنی ئازاد — سوید، ١٩٨٥.

مەلا مارف هێشتا لە ژیان دابووە کە گۆڤاری نیشتمان لە مەهاباد دەرچووەو بڵاوبۆتەوە، لە بەڕێوەبەری بەرپرسو بڵاوکەرەوەی گۆڤارەکەش (عەبدولرەحمانی زەبیحی) نزیك بووە،[٧] لە ژمارەکانی (١)، (٣، ٤)، (٥)، (٦)ی نیشتماندا چوار پارچە شیعری نیشتمانی مەلا مارف بڵاوبۆتەوە، واتا لە هەر ژمارەی پارچەیەك بە لەبەر چاوگرتنی ئەوەی کەوا گۆڤارەکە لە ساڵانی (٤٣ — ٤٤)دەرچووەو مەلا مارفیش لە ساڵی ١٩٤٥دا وەفاتی کردووە. دیارە ئەم بەرهەمانە دەبنە دوایین ئەزموونەکانی شیعری ئەو،[٨] لەوێدا لە ژێر نازناوی (شاعیرێکی بەناوبانگ — بوێژێکی ناودار) ناوبراوە. دیارە هەڵوەرجەکە وای خواستووە کە ناوی ڕاستەقینەی شاعیر ئاشکرا نەکرێت وەکو دابی زۆر لە نووسەرانی گۆڤارەکە. دواتر تەنها یەکێك لەم هۆنراوانەی (بە دەستکارییەوە) لە دیوانەکەیدا چاپ کراوەتەوە، ئەم چەند بەرهەمە بۆ هەڵسەنگاندنو ناسینی بیرو باوەڕی شاعیر زۆر بایەخدارن.[٩]

٢. گۆڤاری هاواری کورد، ژمارە (١)، ڕەزبەری ١٣٢٤/ ١٩٤٥. وتارێکی لەلاپەڕە (٧ - ٨)دا بڵاوکردۆتەوە لە ژێر سەردێری: کوردی بەناوبانگ - مەلا مەعروفی کۆکی، ئەم وتارە تەنها چەند مانگێك لە دوای کۆچی دوایی شاعیرەوە نووسراوە، بۆیە لەم لایەنەوە بایەخی بەدیار دەکەوێت.

٣. دیوانی مەلا مەعروف کۆکەای، سیدیان، مەهاباد، ئێران، ١٣٤٦/١٩٦٧.

دیوانێکی پڕ لە هەڵەو پەڵەیە، کەمو کورتی زۆری تێدایە هەم سەرجەمی شیعرو بەرهەمەکانی شاعیری تێدا کۆنەکراوەتەوەو هەمیش دەستکاری بەرهەمەکان کراوەو لێی زیادکراوەو شتی خراوەتە پاڵ. بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا تا ئێستا سەرچاوەیەکی باشە سەبارەت بە ژیانو بەسەرهاتو سەربردەی مەلا مارف، هەروەها بەشی هەرە زۆری بەرهەمە کوردییەکانی شاعیری تیادا کۆکراوەتەوە. سەبارەت بە مێژووی ژیانی شاعیرو ساغکردنەوەی بەرهەمەکانی لە هەموو ئەو وتارو سەرچاوانەی کە دواتر نووسراون پشت بە زانیارییەکانی ئەم دیوانە بەستراوە.

٤. دیوان ملا معروف متخلص بشاعر کوکی، ئەمە دیوانی شیعرە فارسیەکانی شاعیرە، بەخەتێکی نەستەعلیقی جوان نووسراوەتەوەو هەر بە هەوڵو کۆششی (سیدیان) خۆی لەساڵی ١٣٤١/١٩٦٢ لە پاکستان لە ٢٠٨ لاپەڕەدا لە چاپدراوە. بەشی زۆری بەرهەمەکانی ئەم دیوانە لە غەزەلو قەسیدەو تەرکیب بەند پێکهاتوون، مەلا مارف یەکێکە لەو شاعیرە کوردانەی کەوا لە نەزمی فارسیدا لە ناوچەی موکریان دەستێکی زۆر باڵای هەبووە.

٥. گلزار شاعران کردستان — سید عبدالحمید حیرت سجادی، تهران، ١٣٦٤.

---

(٧) دیدار لەگەڵ مستەفای کۆکەیی (نەوەی شاعیر)، مەهاباد، ئەیلولی ٢٠٠٥

(٨) برا بیری چرایێکی بکەن، عبداللە سەمەدی، www.dengekan.com

(٩) سەرچاوەی پێشوو.

٦. مێژووی وێژەی کوردی، صدیق بۆرەکەیی (صفی زادە)، بەرگی-٢، انتشارات ناجی- بانه کردستان، ١٣٧٠.
٧. تاریخ مهاباد، سید محمد صمدی، انتشارات رهرو، مهاباد، ١٣٧٣.
٨.تاریخ فرهنگ وادب مکریان، ابراهیم افخمی، جلددوم، ناشر: محمدی سقز، ١٣٧٣.
٩. شاعران کرد پارسی گوی، سید عبدالحمید حیرت سجادی، تهران، ١٣٧٥.
١٠. چێشتی مجێور، هەژار، پاریس، ١٩٩٧.
١١. زانایانی کورد، محمد ساڵح ئیبراهیمی (شەپۆڵ)، چاپەمەنی سەقز (محمدی)، ١٣٧٩.
١٢. تاریخ مشاهیر کرد، بابا مردوخ روحانی، جلد دوم، تهران، سروش، ١٣٨٢.
١٣. کۆمەڵێك وتارو باسی جۆراوجۆر دەربارەی مەلا مارف لە بەرگەکانی رشتەی مرواریو گۆڤارو رۆژنامەکانی وەکو (سروە، مهاباد، رصد..) بڵاوکراونەتەوە.
١٤. سید عەبدولای سەمەدی مهابادی لە سایتی: www.dengekan.com دوو لێکۆڵینەوەی سەبارەت بە شاعیر بڵاوکردۆتەوە، یەکێکیان سەبارەت بەو چوار پارچە شیعرەیە کە لە کاتی خۆیدا لە ژمارەکانی گۆڤاری نیشتماندا بڵاوبوونەتەوە، دووەمیان سەبارەت بە ساغ کردنەوەو لێکدانەوەی پێنجینە فارسییە نێودارەکەیەتی.

باســـی دووەم

٢. ئەبولحەسەنی سەیفی قازی (سیف القچات)

أ. ژینناموو ناساندن:

یەکێکە لە شاعیرو پیاوە مەزنەکانی ناوچەی موکریان، برا بچووکی میرزا فەتاحی قازیو قازی عەلی بووە، مامی پێشەوا قازی محمدو سەدری قازیو باوکی حەمە حوسێن خان (شەهیدانی چوارچرا)ی کۆماری کوردستان بووە.[10] لە (مانگی بانەمەڕی ١٣٠٠ی هەتاوی — ٢٨ نیسانی ١٨٧٦) لە شاری سابلاغ هاتۆتە دنیا، میرزا قاسمی باوکی پیاوێکی زاناو پێشەوای ئایینی ناوچەکەو قازی شار بووە.[11]لەو شوێنەوارە پڕ لە زانستو بەهرەیە پێگەیشتووە، شارەزایی لە ئەدەبو سیاسەتو زانستو زانیاری پەیداکردووە، لەلای مەلاو زانا ناودارەکانی موکریانی ئەو سەردەمە خوێندوویەتی تا بە پلەی مەلایەتی گەیشتووە، ماوەیەك لە مەهابادو لە دواییدا لە گوندی (گویگجەلی) کە مەڵبەندێکی خۆش ئاوو هەوایەو لەسەر چۆمی جەغەتوی نزیك میاندواوە، جێگیر دەبێتو ژیان بەسەر دەبات. تا لە ڕێبەندانی ١٣٢٣/ ١٩٤٤ کۆچی دوایی دەکات.

سەیفی قازی گەورە پیاوێکی زاناو رووناکبیرو خوێندەوارو کارامەو بە ئەزموونی موکریان بووە، (زیاتر خەریکی کاری سیاسیو کۆمەڵایەتیو کشتوکاڵو موڵکداری بووە، سۆفیو دڵتەڕ بووە، شاعیری پیشەی هەمیشەیی نەبووە، کەچی لە ریزی شاعیرە بەرزەکان دەژمێردرێ، جگە لە زەوقی شاعیری کۆمەڵناسو مێژووزان بووە).[12]

هێمن لەو باسەیدا کە بەناونیشانی (مامۆستای شاعیرانی موکریان) دەربارەی سەیف نووسیویە، دەڵێ: (سەیفی قازی خۆی قوتابخانەیەکی نوێی لە ئەدەبی کوردیدا کردۆتەوە، بە یەکەمین شاعیری کوردستانی ئێران دەناسین کە بای داوەتەوە سەر ئەدەبی فولکلۆری کوردیو بە زمانی زەحمەتکێشانو رەنجبەرانی لادێ شێعری گوتووە، تێکۆشاوە تەعبیری ناسكو رەسەنی کوردانە لە شێعری ساکارو جوانو رەوانی خۆیدا بگونجێنێ، وشەی پەتیو رەسەنی کوردی لەکار بێنێو زمانەکەمان بە چەشنێکی وەستایانەو شارەزایانە بژاربکاو، وشەی بێگانەو نامۆی لێ دەرباوێژێو بە شایەدی هەموو زماناسێك لەم کارە بە کەڵکەدا زۆر سەرکەوتووە.)[13]

لە پارچە شیعری (تفلی دڵ)دا شاعیر بەپێڕەوی لەشاعیرانی کلاسیکی پێشی خۆیدا دەڵێ:

دایـــــم دڵـــــم بـــــە ناڵـــــەو زاریو فیغـــــان دەڵـــــێ
خـــۆش بـــەو شـــەوەی کـــە رۆژی روخـــی دڵبـــەرم هـــەڵێ
تفڵـــــی دڵـــــم گـــــرەوی شـــــەکەری لێـــــوی گرتـــــووە
بـــەو دوو هـەنـــارە ژێـــری کـــەوە، بـیخـــە بـاغـــەڵێ
زولفـــــــت وەلادە رووت بنوێنـــــــە بـــــــە دەفعـــــــەیێ
شـــەو رابـــرێ، ســـتارە نـەمێـــنێ، قـەمـــەر هـــەڵێ
بەو زولفە میروەحەت مەکە مەنعم لە شەهدی لێو تـەیـرێـکە
دڵ زەعـیـفـە، دەتـرسـێ لـە داوەڵـێ ئـەو
قافیـــــەت بەســـــانی دڵـــــی مـــــوددەعی حەســـــەن
تـەنگە، درەنـگە، مـەیلی بـە جـەنـگە، هەڵێ، مـەڵێ

دیوانی سیف القچات: ٣٣

(هێرش) لە مەڕ شیعرو پێشنگێتی سەیفی قازییەوە دەڵێ: (یەکێك لەو شاعیرانەی کە دەکرێ وەك پێشەنگی شیعری نیشتمانیو سیاسی موکریان نێوی بێنین کە شوێن پێی لەسەر شاعیرانی دواتری موکریان بەروونی دەردەکەوێ سەیفی قازییە.. ئەو یەکەم شاعیری ئەو قۆناغەیە کە توانیویەتی بە دەمەزەردکردنەوەو تیفتیفەدانی خەنجەری شێعری موکریان دەستپێشخەری شێوازێکی نوێ بێ چ لەباری شێوەوە چ لەباری کاکلو ناوەرۆکەوە...ئەو سەرەڕای نوێکردنەوەی بیری گەل پەرستیو نەتەوەخوازی ئەحمەدی خانیو حاجی قادری کۆیی، لەباری داهێنانی کێشی خۆماڵیو دەکارهێنانی وشەی

(١٠) هەواری خاڵی: ٣٤.

(١١) دیوانی سیف القضات: ١٤.

(١٢) هەواری خاڵی: ٣٥.

(١٣) سەرچاوەی پێشوو، ٣٥.

پەتیو پاراو بەیەکێك لە ئەدیبانی گەورە لە قەڵەم دەدرێ).[١٤] شاعیر بە پێڕەوی لەئاهەنگو کێشی شیعری میللی کوردی، لە ژیانی پڕ زەحمەتی جوتیارانی لادێی موکریان دەدوێ:

شــــــەماڵ و زریـــــــان دایـــــــم شــــــــەرپانە
ئــــاغــــــاوات شـــــــڕن کرمـــــــانج قــرپـانــــــە
کرمـــــــانج دەوڵـــــــەتی پــــــڕو پاتــــــاڵ بـــــوو
کۆچـــــی دێ بــــە دێ بــــە مــــــانگ و ســــــاڵ بـــوو
ئـــــەویش لــــە دەســـت چـــوو هێنــــدە کـــۆچ مەکـــەن
کـــــای ســـــــەرو نـــــوێ کـــەن، جـــووتی زۆربـــــکەن
باغـــــــــان دابنــــــــــێن، داران بنێـــــــــــژن
نـــــــەجیبو عەســـــلن، کـــۆن و لـــــە مێـــــــژن
تاکـــــەی لـــــە دەرکـــــان کـــــزو بـــــڵاو بــــین
بێ مـەزن و گەورە، سـەر بێ کڵاو بـــین

دیوان: ٥٣.

هەروەکو لە وەسفی شەنگە بێریو نازدارانی دێهاتی موکریاندا دەڵێ:

کـوان شـەنگە بێـری لـە چـیاو کوێستانان   شـــلقەی
مـەشـکەیـان ، بـــەری بـەیانـان   قولیان هەڵ
دەکـــەن، دەڵێــی بلـــوورە   ســــینگیان
دەردەخــەن، پارچێـــك لــە نـــوورە   دەرزی
بـــــــــەرۆکیان کـــــــــــەدێن دەربێـــــــــــنن
ڕۆژ لـــــە عـاســـــــــمانڕا بـــــــۆ عـــــــەرزی دێــــــنن
زوڵفـــــــــان لابـــــــــەلا دەکـــــــــەن بـــــــــەلادا
ڕۆژ هــــــــەوری لەســــــــــەر رووی خـــــــۆی وەلادا
قـــــــــەدو باڵایـــــــــان وێنـــــــــەی نـــــــــەمامان
کـێ دێ نـــــەمـامـان بـــگرن شـــــەمامان

دیوان: ٥٢.

دیارە هێمنو شاعیرانی هاوتەمـەنی، وشـەو تـەعبیری کوردانـەو خۆمـاڵی لـەوی فێربـوون بۆیـە دەڵـێ: (شاعیرەکانی پـێش ئێمەی موکریان ئەگەر نەشلێن بیری نەتەوایەتی لەوی فێربوون دیارە ئوسلوبی لەکارهێنانی وشەی ڕەسەنی کوردیو زمانی شوانو سەپانو جوتیاریان لەوی وەرگرتووە، ئێمەش شاعیرەکانی پاش ئەوان وەك هەژارو عەتری گلولانیو هـێمن پـەیڕەوی ئەوانمان کردووەو دیارە شاعیرەکانی لاویش وەك سوارەو هاوارو مەحموودیو مـەلا غـەفوور ئـەم ڕێڕەوەیـان بەرنـەداوە).[١٥] شاعیرانی کورد هەندێ جار پەنایان بردۆتە بەر سیستەمێکی تازە کە ئەویش (مەسنەوی – جووت سەروا)یەو بـەوە خۆیـان لە هۆنراوەی یەك سەروا رزگارکردووە تاوەکو واتا هەم ڕەوان بێت، هەم ڕەسەنو پاراوو نەبێتـە قوربـانی سـەروا.[١٦] سـەیفی قازیش شیعرە هەرە جوانو پاراوەکانی ئەوانەن کە لەسەر سیستەمی جووت سەروا هۆنیونەتەوە:

---

(١٤) ڕەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانیو سیاسی لە موکریان: گ/گزینگ، ژ/١٣: ٦٩
(١٥) هەواری خاڵی: ٣٤.
(١٦) بەرگری لە هەڵبەست، گ/ڕۆشنبیری نوێ، ژ/٦٩: ١١٥.

تاکـــەی لـــە دەرکـــان کـــزو بـــڵاو بـــین
بـــێ مـــەزن و گـــەورەو ســـەر بـــێ کڵاوبـــین
چـــیدی دوژمنـــان بـــە خـــۆ خـــۆش مەکـــەن
بـــووزو کەپـــەنك بـــاڵا پـــۆش مەکـــەن
ئەو بەد بەختییەی لە کورد رووی دابوو لەبەر
نـــەخوێندن کۆزیـــان ســـاوا بـــوو
واجبە خوێندن بۆ دنیاو دینێ پێغەمبـەر
فـەرمووی بۆچوونی چینـــێ بـە
کوتـەو شـانامان میللـەت دەمێـنن بـــە
مـــەزنو گـــەوران شـــان دەشـەکێـــنن
دەردی دڵ دەکـــەم کـــورتو کرمـــانجی
حەســەن کرمـانجە چی لـە دیلمـانجی

دیوان: ٥٣ — ٥٤

سەیفی قازی لە هۆنراوەی (ساڵی قڕان) ئاکامی سیاسەتو ئاکاری دزێوی رەزا شای لە قاو داوەو لە دیمەنی (بەهارێکی زستانی)دا دەربڕیوە، کەم شاعیر لە باری وشە ئارایی‌و لێکچواندن‌و خوازەو وێنەو ئیماژی شیعریدا دەیگاتێ:(١٧)

دنیـــا وا ســـووربوو لـــە بـــەفرو ســـیخوار
فرمێســـکی ســـوورم بـــە ســـپی دێنـــە خـــوار
بـــا لـــە کێـــوو دەشـــت خـــۆڵ وەســـەر دەکـــا
گریـــانی کێـــوان بەحـــران پـــڕ دەکـــا
عـــەرزیش لـــە بـــۆ مـــن هێنـــدەی قـــوڕ پێـــوا
بـەهـــاری دەگـــەل زســـتان لـــێ شێـــوا
لـــە گلـــەك لەگـــەڵ کـــەوت نـــەما تـــەق تـــەقی
ســـیرووش لـــە ســـیڕەو فیتـــوو و چەقچـــەقی
پـــاك پەشـــیمانن لـــە بـــۆ گـــەرمێنێ
بـــۆ چ دەهـــاتنەوە عەمـــرو نەمێـــنێ

دیوان: ٥١.

لێرەدا (ئەگەر مانای ڕواڵەتی شێعرەکان بخەینە لاوەو بە نووکی قەڵەمەکەمان بنکۆڵیان بکەین هیچ مانای دیکەمان نادەنەوە دەست؟ بۆچی نا !، دوای ئەوەی کە سمکۆ بەرەو کوردستانی گەرمێن (١٩٢٦) پاشەکشەی کردو پاشان سەر لە نوێ گەڕاوە...ئاخیری بە هەر فێڵێك بێ بە دەست رەزا شا لەناو دەچێ).(١٨)کەچی ئێستا شاعیر بە لە ناوچوونی شۆڕش‌و بزووتنەوە کوردییەکان‌و کپ بوونەوەی دەنگی گەلی کورد لە هەموو پارچەکان، سەر سووڕماوی خۆی لە نەمانی هەڵۆی کوردان‌و زەمانی قەل‌و قەشقەڵان دەردەبڕێ‌و کولو کۆی خۆی بەم جۆرە لە تەنیایی دیمەنی سروشتێکی بێ رەحمدا هەڵدەڕێژێ:(١٩)

لـــە بـــن بـــەردان مـــان هـــەر ســـەر مازەڵـــە
لـــە بـــاغو بـاغچـــان قـــەل‌و قشقەڵـــە

---

(١٧) ڕەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانی‌و سیاسی لە موکریان: ٦٩.

(١٨) سەرچاوەی پێشوو: ٦٩.

(١٩) سەرچاوەی پێشوو : ٦٩

لاڵ بم نـــــابینم لــــــه چــــــیاو لـــــه رازان
زیـــــــڕەی هەڵـــــــۆیان، چریـــــــکەی بـــــــازان
بـــــەفری بـــــێ وەعــــــده رەشـــــانگی بــــــڕی
رەشـــــــانگو ســـــــپی پــــــاکیان ســــــەر بــــــڕی
ســــــەر بــــــڕا گـــــا شــــین پــــاش مانگـــــا بـــــۆره
لەبــــــاتی گـــــــــاڕان ڕۆڕۆو گـــــــا بـــــــۆڕه
شــــــــینو گـــــــابۆڕه لــــــــەنێو رەعیـــــــــەتی
بە بـــاچوو رەنـجو سەعی و زەحمەتی

نـا ئومێـدی سـەیف درێـژه ناکێشـێ، ئـەو لـە رۆژگارێکـدا ژیـاوه کـە ئـاگری راپـەڕین ناکوژێتـەوەو هـەر کاتـە لەلایـەك هەڵدایسێتەوه، نێوانو پێوەندی لەگەڵ زۆربەی ئەو بزووتنەوانەشدا بووه. تەنانەت شوێن پەنچەو کارو تەئسیری سەیفی قازی بوو کە قـازی محەمـەدی وەکـو پێشـەواو رێبـەرو تێکۆشـەری رێگای رزگـاری کوردسـتان هێنایـە بەرهـەم. واتـە سـەیف مامۆستای بیری قـازی بـووەو قـازی شاگردێکی قوتابخانـەی کوردایـەتی سـەیف بـووه.[٢٠] ئـەوەی جێگای سـەرنجو تێڕامانـە سەیفی قازی لە شیعری موناجاتی ئایینیو ستایشی خواو پێغەمبەریشدا هـەر لـە بـیری نەتـەوەو نیشتمانەکەی خۆیـەتیو کوردایەتی دەکات، بۆیە روو لە قاپی خودا دەکاتو دەڵێ:

کـــــوردینو بـــــێ کەســـــــینو لـــــە هـــــەر لایـــــه دەرکـــــراو
دەســـــــتێ وەدەس مـــــــەده، کــــه لــــــه رێـــــت ئێـــــمە لانــــــەدا
لێمـــــه نـــــه شـــــاو ئـــــەمیره، نـــــه ســـــەردار و نـــــه وەزیـــــر
نه حـاکم و نه نایـب و سـەرتیـپ و نــه ســـــوپا

تا دەڵێ:

نـــــه مەدرەســـــــه ، نـــــــەعیلم و نـــــه دەرس و ســـــــنعەتێك
زوڵـــــمە لەگـــەڵ مـــه هـــەر کـــه بـــه چـاوێك نـــەکەن نـــیگا
ئـــــاخر بـــــه زاتـــــی تۆیـــــه ئومێـــــدی نـــــەجاتی مـــــه
رازی مـەبـه لـه ئـــۆمەتی تـۆ، میللەتێـك فـــەنا

دیوان: ٢٧.

سەیفولقوزات دوو وشەی (ئۆمـەت)و (میللـەت)ی بەوپـەڕی ژیرانـه دەکارهێنـاوه کـه یەکـەمیان مانایـەکی گشـتیو ئـایینی هەیه دووهەمیان مانایەکی سیاسی، واته کوردیش وەکو هەر میللەتێکی سەر رووی دنیا حەقی خۆیەتی کـه مـافی میللـەتو دەوڵەتی خۆی هەبێ، نەوەکو دووچاری قڕ کردنو رووبەرووی فەنابوون بکرێتەوه.[٢١]

سـەیف لەگـەڵ (عـەزیز ئاغـای عەباسـی) نـاوێکی ناوچـەی (کوڵتەپـە)ی بۆکـان سـەرو سـەوداو دۆسـتایەتیەکی بـه تینـی هەبووەو تـا دوا هەناسـەی ژیـان ساتێك بـێ یـەکتری هـەڵیان نـەکردووه، (تەنانـەت جـوانترین هەڵبەسـتەکانی (سیف القچات) هەر ئەوانەن کە بە نامە بۆ عەزیز ئاغای نووسیون)،[٢٢] رادەی هاوڕێیەتیو برایەتی لەگەڵ عەزیز ئاغـادا، وەکـو لـه نامـه شـیعرییەکانیدا دەردەکـەوێت گەیشـتۆته رادەی دڵـداری سـۆفیزمی سـۆزو هەسـتێکی ئینسـانی پـاكو پـاراوی لـێ هەڵدەرژێو (پەیوەندی ئەو دوو پیاوه دەمـان خاتـەوه یـادی مـەولانای رۆمـیو شەمسـی تـەورێزی)،[٢٣] هـەر کـه عـەزیز لـه چاوان ون دەبوو، ماوەیەك سۆراغو نامەی لە سەیف دەبڕا، سەیفی سەوداسەر بانگو هاواری لێ بڵند دەبوو:

---

(٢٠) دیدار لەگەڵ کاك ئەحمەدی قازی، مهاباد، ٢٠٠٥/٩/٢٩.

(٢١) رەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانیو سیاسی له موکریان: ٧٠.

(٢٢) دیوانی سیف القضات: ١٦

(٢٣) سەرچاوەی پێشوو: ١٦.

زۆر توولی کێشا عەزیز هیجرانت   لال
بـــم نـــابینـــم مــەیـلی جــــــارانــت   چ
قەوما ئەو ساڵ لەبەر چاو کەوتم   چڵـــــۆنت
دڵ هـــــات لــە دڵـــت دەرکـــــــردم   ساڵان هـەر
مانگێـك مایـەی حـەیاتم   یـــا تـــۆ
دەهــــاتی یـــا مـــن دەهـــــاتم   شەوانم شینو
گریـەو ڕۆ ڕۆیـە   ژیـــــربوونی رۆژیــم
بــە بــۆنەی تـــۆیە   هیلالی ئەبرۆت چونکە
نــەبینرا   چێـــژنمان تێــــــك چـــــوو
رۆژوو نـــــــەگیرا   لــە چـاوەنۆڕیت عەیشـم
نـــــەماوە   هـــــەر لەحزێـــــك
حەســەن سـەت جار کوژراوە

دیوان: ٥٦ .

لە شیعری ئەڤینیو دڵداریشدا سەیفی قازی پارچە شیعری جوانو نایابی داهێناوە، هەریەکەیان بەرامەی چەپکە گوڵێکی نەخشین، یا سۆزو ئاوازی بەستەیەکی نەشئە بەخشو، زایەڵەی موسیقای سوناتایەکی رەزا سووکی لێ دەتکێ:

عەنبەری زولفت، بەدەم سەبادە
لەسەر مانگی رووت، هەوری موت لادە
تا رۆژ وەکو شێت روو لە کێوان کا
تۆزی غوسسەو غەم، هەستە بەبادە
لە عیشقت مردم وەسیەت بێ لە تۆ
بۆ خۆت بمنێژە تەڵقینـــــم دادە
تا بڵێن زوحاك مار لەسەر شانی
تایەك لە زولفی چین چینـــت بادە
بە جامی دیدەی جەمشیدی جەمە
بە تەختی سینەی وەك کەیقوبـادە
کوتم کوشتوومت، بە غەمزە فەرمووی
شێوەی شیرینە، رەسمی فەرهـادە
لە دووری باڵات شەو هەتا سەحەر
کارم گریانە، پیشەم فەریــــادە
تـــاکو پاماڵ بێ خوێنی مەزلوومان
پەنجەی شمشاڵت رەنگو خەنادە
بـە هومێدی وەم بێیە ســـەر قەبـرم
بۆیە وا حەسەن بە مردن شـادە

دیوان: ٣٤.

ئەگەر سەرنج بدەینە نموونەی ئەو دەستە شیعرو بەرهەمانەی شاعیر کە خستمانە روو، ئەوا بە دڵنیایی دەتوانین بڵێین سەیف لە چەند رووێکەوە شتی نوێی هێناوەتە ناو ئەدەبیاتی ناوچەی موکریان، کە هەم لە شاعیرانی دەستەی یەکەمی پێش خۆی جیادەکاتەوە، هەم شاعیرانی کە لە دوای خۆشییەوە هاتوون پەیڕەویان لێکردۆتەوە. یەکەمیان لە رووی بابەتو ناوەڕۆکەوە ئەوەیە کەوا سەیف یەکەمین شاعیرێکە لە موکریان کە شیعری نیشتمانیو کۆمەڵایەتی گوتووەو لەو بارەوە

بابەت گەلێکی تازەی هێناوەتە نێو دنیای ئەدەبیاتی ناوچەکەوەو لە راستیدا لەو بارەوە رەچەشکێنی کردووە،[٢٤] دووەمیش لە باری شێوەو روخسارەوە هەم بە زمانی پاک‌و ڕەوان‌و پەتی‌و خۆماڵی هەست‌و هۆشی خۆی راگەیاندووە هەمیش بەلای کێشی خۆماڵی‌و ئەدەبی کوردیدا بای داوەتەوە. واتە سەیف پرۆژە نیشتمانییەکەی لە زمانەکەیدا بەرجەستە کردووەو تیاشیدا سەرکەوتنی بەدەست هێناوە.[٢٥]

ب. رابەری سەرچاوە سەبارەت ژیان‌و بەرهەمی شاعیر:

١. لە ئەرشیفی چاپەمەنی‌و بڵاوکراوەکانی سەردەمی کۆماری کوردستان لە چەند شوێنێك وتارو لێکۆڵینەوە سەبارەت بە ژیان‌و کەسایەتی‌و بەرهەمە شیعرییەکانی سەیف بڵاوکراوەتەوە. بایەخێکی بەرچاو بە ژیان‌و بەرهەم‌و کەسایەتی شاعیر دراوە، لێرەدا بەهۆی بەهای ئەرشیفی‌و لەبەر دەست نەبوونی ئەو سەرچاوانە، ئاماژەیان بۆ دەکەین:

أ. لە رۆژنامەی (کوردستان)ی بڵاوکەرەوەی بیری حیزبی دیموکراتی کوردستان، ژمارە- ٨، ساڵی یەکەم، رێکەوتی (٨ رێبەندان ١٣٢٤ — ٢٨ کانوونی دووەم ١٩٤٦)، لە لاپەڕەی یەکەم وتارێك بڵاوکراوەتەوە لەژێر سەردێری (سیف القچات — بە مناسەبەتی یەکەمین ساڵی وەفاتی ئەبولحەسەنی سەیفی قازی)، تیادا کورتەیەکی مێژووی ژیانی شاعیر خراوەتە روو، ئەنجا تیشك خراوەتە سەر لایەنی نەتەوەخوازی‌و نیشتمان پەروەری ناوبراوو پەنچە بۆ چەند پارچە شیعرو هۆنراوی شاعیر لەو بارەوە راکێشراوە. لە دواییدا وتارنووس (سید محمد حمیدی) پارچە هۆنراوەیەکی ماتەمنامەی بۆ یادی یەکەمین ساڵیادی وەفاتی سەیف هۆنیوەتەوەو مێژووی کۆچکردنی تیادا دەرخستووە:

غروبی حەوتی بەهمەن روحی پاکی رۆیی بۆ جەنەت
غروبی رۆژ هەمیشە بۆ بەشەر تاریکی هێناوە
بە خوێنی چاوی کوردان نوقتەدار بوو حەرفی تاریخی
لە دوای ئەو عەیشی کوردان بوو بە غەم ئازاری بۆ ماوە

وتارەکە بەم چەند دێرە کۆتایی هاتووە: (مەرحوومی سەیف لەهەر بابەتێك بە فارسی‌و کوردی هەڵبەستێ زۆرە بەڵا گەلێکیان میللین‌و زۆرمان ئارەزووە کە خودا یارمەتیمان بدا خڕیان بکەینەوەو یەکجێ لە چاپی دەین. جێ نشین‌و ئەرشەدی ئەولاد لە دوای مەرحوومی سەیف، ئاغای محمد حوسێن خانی سەیفی قازییە کە لە رێی میللەت‌و سەربەخۆیی کوردستاندا زۆری مەینەت کێشاوەو گەلێکی ماڵ بەخت کردووە، ئێستاش معاونی فەرماندەیی هێزو سەردەستەی پێشمەرگەکانی کوردستانە. دوای ئەو ئاغای رەحیمی سەیفی قازییە کە گەنجێکی لاو چاك‌و خوێن گەرم‌و دە گەڵ پێشمەرگەکانی کوردستان ئامادەی فیداکارییە، تۆفیقیان لە خودا دەخوازین).

ب. گۆڤاری (هەڵاڵە)، ژمارە ٢ی خاکەلێوەی ١٣٢٥/١٩٤٦، وتارێکی بەناوی (شاعری میللی‌و بەناوبانگ سیف القچات) بڵاوکردۆتەوە، لەژێر سەردێرەکەدا نووسراوە (لە ژمارە ٢٦ی رۆژنامەی کوردستان بە کورتی)، تیادا لاپەڕەیەکی بۆ کورتەی ژیان‌و تاریخی شاعیرێتی سەیف تۆمارکردووە، لە دواییدا هۆنراوە نیشتمانییە بیست‌و دوو دێریە ناودارەکەی (کوردینە تاکەی)، لەگەڵ پارچە غەزەلە ناسکەکەی (تفلی دڵ) بڵاوکردۆتەوە. وتارەکە ناوی نووسەری بەسەرەوە نییە.

ج. گۆڤاری (کوردستان)ی مهاباد، (ژمارە ٣ی خاکەلێوەی ١٩٤٦)، لاپەڕەکانی ١٣ — ٢٦، واتە چواردە لاپەڕەی تەرخانکردووە بۆ بڵاوکردنەوەی قەسیدە درێژەکانی سەیف.

هەر لە گۆڤاری (کوردستان)داو لە ژمارە دواتر، واتە ژمارە ٤ی بانەمەڕی ١٩٤٦، لە بەرگی یەکەمی ناوەوە وێنەیەکی (سیف القچات)ی بڵاوکردۆتەوە کەوا چوارینێکی مەلا مارفی کۆکەیی بە فارسی لە ژێردا نووسراوە. دوای ئەوە لە لاپەڕەکانی ١ — ٤ وتارێك لەژێر ناونیشانی، (زانایانی کورد، شاعیری میللی بەناوبانگ حەزرەتی ئەبولحەسەنی سەیفی قازی) بەهۆی ٧٢مین ساڵی لە دایکبوونی، بە پێنووسی سەید محمد حمیدی بڵاوکراوەتەوە. دیارە ئەمە دووەمین وتاری

(٢٤) هەواری خاڵی: ٣٤.

(٢٥) دیدار لەگەڵ یونس رەزایی، بۆکان، ئەیلولی ٢٠٠٥.

نووسەرەو لەماوەی دوو ساڵەی کۆچی دوایی شاعیردا نووسـراوە. بـاس لـە رۆڵـی سـەیف دەکـات لـە بـواری شـیعرو ئـەدەبیاتی کوردیو ئاوڕێك لە شێوەو دەربڕینو وشەو زمانو سەبکی شـیعری سـەیف دەداتـەوە، ئـەنجا بادەداتـەوە سـەر ژیاننامەکـەیو دڵسۆزیو نیشتمان پەروەریتی شاعیر بۆ گەلو نیشتمانەکەی. لە کۆتایی وتارەکەدا قەسیدە ٥٩ بەیتییـە ماڵئـاوایی نامەکـەی شاعیر بلاوکراوەتەوە کەوا مێژووی ١٣٢٣/١٩٤٤ی لەسەرەو دوا پارچە شیعرە کە شاعیر پێش کۆچی دوایی، هۆنیویەتەوە.

٢. مامۆستای شاعیرانی موکریان، نووسینی: هێمن، گۆڤاری رۆژی کوردستان، ژمارە — ١، ساڵی دووەم، ئابی ١٩٧٢.

٣. دیوانی سیف القچات، گردەوەکۆی: قازی ئەحمەد، چاپی یەکەم، چاپخانە سبز، ١٣٦١.

٤. رەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانیو سیاسی لە موکریان، نووسـینی: س.ج. هێـرش، گۆڤـاری گـزینگ، ژمارەکـانی ١٣و ١٥، چاپی سوید، ئۆکتۆبەری ١٩٩٦و بەهاری ١٩٩٧.

ئەمە لێکۆڵینەوەیەکە لە دوو بەشداو لە نووسینی (س.ج. هێرش - سلێمانی چیرە) کە خۆی بەرکارو بەرپرسی نووسینی گۆڤارەکەیەو سەرجەم (٤٠) ژمارەیەکی لە وڵاتی سوید لێ بلاوبۆتەوە. لـە بەشـی یەکـەمی لێکۆڵینەوەکـە بەشـێکی بـۆ رۆڵـی سەیفی قازی لەسەرهەڵدانو داهێنانی شیعری نیشتمانیو سیاسـی لـە موکریانـدا تـەرخانکراوە. نووسـەر وەسـتایانە بەڵگـەو بۆچوونەکانی خستۆتەڕوو بە نموونەی شیعری شاعیر سەلماندوویەتی. خودی لێکۆڵینەوەکەش یەکێکە لە بـاسو توێژینـەوە باشەکانی شیعرو ئەدەبیاتی ناوچەی موکریان لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا.

٥. مێژووی وێژەی کوردی، بەرگی ٢، نووسراوی: صدیق بۆرەکەیی (صفی زادە)، انتشارات ناجی — بانە، کردستان، ١٣٧٠.

٦. تاریخ فرهنگ وادب مکریان، نویسندە: ابراهیم افخمی، جلد دوم، ناشر: محمدی سقز، چاپ اول، ١٣٧٣.

٧. تاریخ مهاباد، سید محمد صمدی، انتشارات، رهرو مهاباد، ١٣٧٣.

٨. تاریخ مشاهیر کرد، بابا مردوخ روحانی (شیوا)، جلد دوم، چاپ سروش، تهران، ١٣٨٢.

٩. مێژووی ئەدەبی کوردی، دکتۆر مارف خەزنەدار، بەرگی پێنچەم، دەزگای چاپو بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥ .

باسـی سـێیەم

٣. مستەفا شەوقی

أ.رابەری سەرچاوە:

مستەفا شەوقی لەگەڵ ئەوەی لـە ریـزی شـاعیرانی نیـوەی یەکـەمی سـەدەی بیسـتەمی ناوچـەی موکریـان بـووە، بـەلام بـۆ ماوەیـەکی زۆر ناونیشـانو ژیـانو بەرهەمـەکانی بـە شـاراوەیی مابوونـەوە تـاوەکو کۆتاییـەکانی سـەدەی بیسـتەم ئەوسـا ئـەم مەسـەلانە بـوون بـە بابـەتی کۆمـەڵێك وتـارو بـاسو لێکۆڵینـەوە. بۆیـە بـەر لـەوەی بێینـە سـەر تۆژینـەوە لـە ژیـانو شـیعرو بەرهەمە ئەدەبیەکانی، بە پەسەندی دەزانین لە پێشەوە ئاماژە بەو سەرچاوانە بکەم کە لەم بارەیەوە نووسـراون بـە گـوێرەی ساڵو شوێنی بلاوبوونەوەیان:

١. شیعری سیاسی لە کوردستانی عیراقدا، ماوەی نێوان هەردوو جەنگی گێتی، دکتـۆر مـارف خەزنـەدار، گۆڤـاری کـۆلیجی ئەدەبیات، ژمارە (١٥) ، زانستگای بەغداد، ١٩٧٢. لەم وتارەدا کورتەیەك لە ژیانی (شەوقی)، لەگەڵ تێکستی یەکێك لە بەرهەمـە شیعرییەکانی کە بە ناونیشانی (هاواری دایکێ)یە بلاوکراوەتەوە، ئەم بابەتە بۆ جاری دووەم بە زیادکردنی هەنـدێ زانیـاریو پەراوێزی تازە، لە پاڵ چەند لێکۆڵینەوەیەکی دیکە لە کتێبێکدا چاپو بلاوکراوەتەوە. بڕوانە:

ـ لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردییەوە، دکتۆر مارف خەزنەدار، بەغدا، ١٩٨٤.

لەم بارەیەوە دکتۆر عەبدوللا محەمەد حەداد دەڵێ: (ئەوەی راستی بێ، دکتۆر خەزنەدار، یەکەمین لێکۆڵەرەوەیە "مستەفا شەوقی قازی زادە"ی بە جیهانی ئەدەبیاتو رۆشنبیری کورد ناساندووە. ئەم دەست پێشخەریەی ئەو، بووە مایەی ئەوەی نووسەرو لێکۆڵەرەوەکانی تر هەوڵ بدەن بەرهەمی تری ئەم شاعیرە بدۆزنەوە).[٢٦]

٢. شاعیرە ناو وون بووەکانی کورد، علی کمال باپیر، سلێمانی، ١٩٧٣.

٣. دوو رۆژنامەی "کوردستان" لە ئەستەمبۆڵ، دکتۆر مارف خەزنەدار، گ/ رۆژی کوردستان، ژ/(٤٣، ٤٤)، کانوونی دووەم، ١٩٧٧.

٤. دکتۆر مستەفا شەوقی – شاعیری نیشتمانپەروەری خاکی موکریان، دکتۆر مارف خەزنەدار، بەغدا، ٢٢ی حوزەیرانی ١٩٨١. بڕوانە: (٥).

٥. مستەفا شەوقیو پەیژە، ساغکردنەوەو لێکۆڵینەوەی مومتاز حەیدەری، هەولێر، ١٩٨٥.

٦. دوو مستەفا شەوقی، کەمال رۆوف موحەمەد، دووبەش، گ/ کاروان، ژمارە/ (٤١، ٤٢)، شوباتو ئازاری ١٩٨٦.

٧. شیعرەکانی مستەفا شەوقی قازی زادە، عبداللە محمد حەداد، گ/رۆشنبیری نوێ، ژ/١١٢، کانوونی یەکەم ١٩٨٦ .

٨. هەتاوی کوردو سەردەمی راپەڕین، محمود زامدار، گ/ کاروان، ژ/ ٥٣، مارتی ١٩٨٧.

٩. دکتۆر مستەفا شەوقی، ئەحمەد شەریفی، گ/سروە، ژ/٦، خەرمانانی ١٩٩١.

١٠. سالهای اچگراب، خاگرات خلیلی فتاحی قاچی، انتشارات صلاح الدین ایوبی، اورمیه، ١٩٩١/١٣٧٠.

١١. لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردی یەوە، عەلی رێبوار، گ/سروە، ژ/٨٦، خەرمانان ١٩٩٣.

١٢. قازی زادە مستەفا شەوقی- لە بارەی ژیانو خەباتو شیعرەکانی، عوسمان دەشتی، گ/ رۆژنامەڤانی، ژ/(٦-٧)، هەولێر- ٢٠٠٢.

١٣. رەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانیو سیاسی لە موکریان، س.چ.هێرش، گ/گزینگ، ژ/١٣، پاییزی ١٩٩٦.

١٤. تاریخچە خانوادە قاچی در ولایت موکری، خلیل فتاح قاچی، تبریز، ١٣٧٨/.١٩٩٩

١٥. بەسەرهاتی دکتۆر مستەفا قازی زادە، ئەمیری حەسەنپوور/حەسەنی قازی، گ/رۆژنامەڤانی، ژ/ (٦، ٧)، زستانی ٢٠٠٢.

١٦. سیماکانی تازەکردنەوەی شیعری کوردی، ١٨٩٨-١٩٣٢، یادگار رەسول باڵەکی، دەزگەها سپیرێز یا چاپو وەشانێ، دهۆك، ٢٠٠٥.

١٧. بەشێك لە بەرهەمەکانی دکتۆر مستەفا شەوقی قازی زادە، گردو کۆی: ئەحمەد شەریفی، مهاباد، ٢٠٠٥/١٣٨٤ .

ب. کورتەیەکی ژیانو بەسەرهاتی مستەفا شەوقی:

لەو وتارەی بەڕێزان ئەمیری حەسەنپوورو حەسەنی قازی لەمەڕ ژیانو بەسەرهاتی شەوقیدا بڵاویان کردۆتەوە،[٢٧] بە پشت بەستن بەو نامەو زانیارییانەی کەوا دەقاودەق لە هەندێ لە ژمارەکانی گۆڤاری کوردستان میشنێری "The Kurdistan Missionary" بڵاوکراونەتەوە، کە زمانحاڵی مسیونێکی مەسیحی بووەو لەنێوان ساڵانی ١٩١٠ – ١٩٢٨ لە شاری میناپۆلس، ویلایەتی شیگاغۆ لە ئەمەریکا دەرچووەو لە سابلاغ و موکریاندا بڵاوکراوەتەوە, لە هەندێ ژمارەکانیدا کۆمەڵێ هەواڵو دەنگوباسی سابلاغو ناوچەی موکریانی بڵاوکردۆتەوە. مستەفا شەوقی لە رێگای یەکێك لەو مسیونێرانەوە کە ناوی " N.J. Lohre"ە لە ئەستەمبۆل ژیاوە پەیوەندی لەگەڵ مسیونەکە هەبووەو کۆمەڵێك نامەو نامەکاری لە ساڵانی ١٩٢١ – ١٩٢٣ لە نێوانیاندا ئاڵوگۆڕکراوە لە ژمارە (٢)ی ساڵی (١٥)ی ئەم گۆڤارەدا، کە رێکەوتی مانگی شوباتی ١٩٢٣ی بەسەرەوەیە، شەوقی کورتەیەکی ژیاننامەی خۆی، کە لە نامەکانی خۆیدا بۆ ئەم مسیۆنە نووسیوە بڵاوکراوەتەوە، کە لێرەدا بە قەڵەمی درشت وێستگە سەرەکییەکانی دەست نیشان دەکەین:

---

(٢٦) شیعرەکانی مستەفا شەوقی قازی زادە، گ/رۆشنبیری نوێ، ژ/١١٢: ٧٦.

(٢٧) ئەو وتارە لە بنەرەتدا لە یەکێ لە ژمارەکانی (گۆڤاری گزینگ)ی چاپی سویددا بڵاوبۆتەوە، لە ژمارە (٦ -٧)ی گۆڤاری رۆژنامەڤانی، کە دۆسیەی تایبەتی بۆ گۆڤاری (ژین) ئەستەنبۆل تەرخانکردووە، دووبارە وتارەکە چاپ کراوەتەوە.

ـ وەکو خۆی دەڵێ لە ساڵی (١٨٩٦) لە دایك بووە، فارسیو عەرەبی خوێندووەو تا ئیجازەی مەلایەتی وەرگرتووە.
ـ لە ساڵی (١٩١١) کە تەمەنی پانزە ساڵان بووە چووە بۆ ئەستەمبۆڵ.
ـ لە ساڵی (١٩١٣) قوتابخانەی ناوەنجیو ئامادەیی (لیسە)ی تەواوکردووە.
ـ هەر لەو ساڵەدا (١٩١٣) چۆتە ئەڵمانیاو لەدوای سێ ساڵو لەبەر بێ دەرامەتی (١٩١٦) گەڕاوەتەوە ئەستەمبۆڵ.
ـ لە ساڵی (١٩١٦) بووە بە ئەسیستانت.
ـ لە (١٩١٧) چۆتە کۆلێژی پزیشکیو لە (١٩٢٢)دا تەواوی کردووەو بووە بە پزیشك.
ـ ئەندامی کۆمەڵەی (هێڤی) بووەو لە (رۆژی کورد)و (هەتاوی کورد)ی زمانحاڵی کۆمەڵەکە وتارو نووسینی بڵاوکردۆتەوە. هەورەها لە (کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردستان)یش ئەندام بووەو لە ئۆرگانەکەیدا (گۆڤاری ژین)، لەنێوان ساڵانی (١٩١٨ – ١٩٢٠) کۆمەڵێ بەرهەمی شیعری بڵاوکردۆتەوە. وەکو چۆن لە گۆڤاری (کوردستان)ی ئەستەمبۆڵیشدا، کە لە نێوان ساڵانی (١٩١٩ – ١٩٢٠) لە ئەستەمبۆڵ دەرچووەو محمد میهری سەرنووسەری بووە، چەند بەرهەمێکی بڵاوکراوەتەوە.

دەربارەی بەسەرهاتو ژیانو چالاکی مستەفا شەوقی زانیاری جۆراوجۆر لە بەدەستدا هەن، کە ساغ کردنەوەو لێ وردبوونەوەیان پێویستی بە لێکۆڵینەوەیەکی تایبەتو سەربەخۆ هەیە. لە نامەو وتارو شیعرو بەرهەمە بڵاوکراوەکانیدا ئەوە روون دەبێتەوە کەوا:

ـــ مستەفا شەوقی هەر لە سەردەمی لاوێتیدا لە سابلاغ پەیوەندیو دۆستایەتی لەگەڵ مسیونو مسیۆنێرە مەسیحییەکاندا پەیداکردووە، تا ئەو رادەیەش لەگەڵیاندا چۆتە پێشەوە تا وردە وردە بیروباوەڕی ئاینی بەرەو مەسیحیەت گۆڕاوە، بەڵام ئەوان لەو مەسەلەیە زۆر لێی دڵنیانەبوون.[٢٨] پارەو یارمەتیشی لێیان وەرگرتووە بۆ خەرجی تەواوکردنی خوێندنەکەی لە کۆلیجی پزیشکی زانکۆی حەیدەر پاشا لە ئەستەمبۆڵ.

ـ هەمیشە لە هەوڵی ئەوە دابووە کەوا ئەو پەیوەندییەی لەگەڵ مسیۆنێرەکاندا هەیەتی بیخاتە بواری خزمەت بەخشین بە گەلو وڵاتەکەی، بۆیە لە چەند جێگا لە نامەکانیدا راشکاوی ئەو مەبەستەی راگەیاندووە: (دیارە وەکی بۆتان دەرکەوتووە ئاواتی یەکەمی من ئەوەیە کە خزمەت بە وڵاتی بوومی خۆم کوردستان بکەم)،[٢٩]وەکو چۆن لە هەوڵی ئەوەدابووە کەوا سۆزی ئەمریکاییەکان بۆ یارمەتی دانی خەڵکی کورد رابکێشێت سەبارەت بەو کاوڵکاریو وێرانییەی لە ئاکامی شەڕدا دووچاری بوون (ئێمەی کوردیش دەتوانین بڵێین ئەوە بۆ یەکەم جارە دەکەوینە بەر کەرەمو خۆشەویستی ئەمریکاییەکان کە زۆر بە گوڕ خەریکی پاککردنەوەی وێرانییەکانی شەڕن. بەڵام کوردەکان لەبەر نەزانی لە هەڵومەرجێکی زۆر کاوڵکراوتردا دەژین، ئەمن خۆشحاڵم لەوەی ئێوە ئەوپەڕی حەوڵی خۆتان دەدەن بۆ ئەوەی یارمەتی بە ئێمە بکەن...ئێمە لە قووڵایی دڵەوە خۆمان بە قەرزاری مسیۆنێرەکان دەزانین بە رێی ئەو مەدرەسەو نەخۆشخانانەی دروستیان کردووە، گەلی ئێمە وشیار دەبێتەوە بۆ ئەوەی قەدری کلتوورو ئایینی رۆژئاوا بزانێ . . . ئەمن پێم خۆشە گۆڕانێکی تەواو لە هەڵومەرجی کۆمەڵایەتیو دینی وڵاتەکەمو گەلەکەمدا ببینم).[٣٠]

دیارە منەوەرو رۆشنفکرانی کورد لەو سەردەمەدا زۆر بە قووڵی کەوتبوونە ژێر کاریگەری بەندەکانی راگەیەندراوی سەرۆکی ئەمریکا (ودرۆ ویلسن) کە تیادا بانگی ئازادیو سەربەخۆیی بۆ گەلانی ژێر دەستەی ئیمپراتۆریەتی هەڵوەشاوەی عوسمانی دەکرد. بۆیە کورد ئومێدێکی بەو سەرەتایانەی ویلسن پەیداکردبوو.

ـ سەرەتا شەوقی لە ئەستەمبۆل دەبێتە ئەندامی کۆمەڵەی (هێڤی – ١٩١٢)و لە ئۆرگانەکەشیاندا (هەتاوی کورد) وتاری زانست پەروەریو هاندانی کوردانی بۆ دامەزراندنی فێرگەو قوتابخانەو خوێندنو فێربوون بە زمانی کوردی بڵاوکردۆتەوە، تەنانەت داوا دەکات کتێبەکانی شەرعو فیقهی ئاینی ئیسلام لە لایەن مەلاو زانایانی کوردەوە بە کوردی تەرجەمە بکرێنو

---

(٢٨) بڕوانە: نامەی دووهەمی م. قازی بۆ لۆر، کوردستان میشینێری، ژمارە ٤، ئاوریلی ١٩٢٢- گ/رۆژنامەڤانی، ژ/٧-٦: ٣٣٤.

(٢٩) هەر ئەو سەرچاوەیە: ٣٣٣.

(٣٠) هەر ئەو سەرچاوەیە: ٣٣٣.

بەکوردی بخوێنـدرێن.[٣١] هـەروەکو (م. بۆزئەرسـەلان) باسـی کـردووە، هـەردوو لاوی کوردسـتانی رۆژهـەڵات مسـتەفا شـەوقی‌و محمد موفتی زادەی میهری لە ئەندامە ناسراوەکانی ئەم کۆمەڵە بوون.[٣٢]

لە دوای سەفەرو گەڕانەوەی لە وڵاتی ئەڵمان (١٩١٣ — ١٩١٦)و تێهەڵچوونەوەی لە خوێندنی پزیشکی ١٩١٧ دوای ئـەوەش کـە جەنگی یەکەم بلێسەکەی دادەمرکێ، سەرۆك‌و ڕێبەرو ناودارانی کورد کە پێشـتر پەرتـەوازەو راپێچـی بـەرەکانی شـەرکرابوون، وردە وردە دادەورینەوەو لە ئەستەمبۆل لـە کـەش‌و هەوایـەکی تـازەدا یـەك دەگرنـەوە. لـە کۆتـایی ١٩١٨ کۆمەڵـەی پێشکەوتنی کوردستان پێك دێ‌و زۆربەی خوێندەوارو زانایـانی کوردی دانیشـتووی ئەسـتەمبۆل بوونەتـە ئەنـدامی ئـەو کۆمەڵـەو یـەکێك لەوانەش مستەفا شەوقی خەباتگێر دەبێت.[٣٣]

هەر لەو سەروبەندەش گۆڤاری (ژین) کـەوەکو ئۆرگـانی نـارەسمی ئـەو کۆمەڵەیـە بـوو لـە ئەسـتەمبۆل بڵاودەبێتـەوە، کـە مستەفا شەوقی یەکێك لە نووسـەرە بـەردەوامەو قەڵـەم بـە بڕشـتەکانی ئـەو گۆڤـارە دەبێـت لـە یەکـەم ژمارەیـەوە (٧ ت٢ ١٩١٨) تاوەکو ژمارە (١٥) کە لە (٣٠ مارتی ١٩١٩)دا دەرچووە. دوای ئەوەش لە گۆڤاری (کوردستان)ی ئەستەمبۆل کە لـە سـاڵانی ١٩١٩ — ١٩٢٠دا دەرچـووەو خـاوەنی ئیمتیـازو بەڕێوەبـەری بەرپرسیشـی محمـد مـوفتی زادەی میهـری هاوزێـدی بـووە، شـەوقی چـەند بەرهەمێکی لە چەند ژمارەیەکیدا بڵاوکردۆتەوە.[٣٤]

وەکو لە بڵاوکراوەکانی کوردسـتان میشـینێری دەردەکـەوێت شـەوقی لـە کۆتـایی ١٩٢٣دا بـە هاوئاهـەنگی دکتـۆر شـالك کـە نێردراوێکی ئەو مسـیۆنە بـووەو بـە داو دەرمـان‌و کەلوپـەلێکی پزیشـکی زۆرەوە ، بڕیاریـان وابـووە لـە ڕێگـا یەکبگرنـەوەو بـە جووتە بگەنە ئێران. پێدەچێت شەوقی لەم سەفەرەشیدا ماوەی دوو ساڵێك لە سابلاغ مابێتەوە.[٣٥]

سەبارەت بە سەفەری ساڵی ١٩٢٩ی مستەفا شەوقی بۆ سابلاغ وەکو نوێنەری کۆمەڵی خۆیبوون، (١٩٢٧ دامەزراوە)، شـەوقی لەو نامەیەدا کە لە ساڵی ١٩٢٨ بۆ گەوهەر تاج خانمی خوشکی ناردووە دەڵێ: (لـە بـیری ئـەوەدا بـووم لـەو پـایزەدا بگەڕێمـەوە، بەڵام بەو هۆیەی کەوا کچۆڵەکانم (وەکو لە وێنەکەیان ڕا دیارە) چکۆڵەن‌و بەرگەی هیلاکـی سـەفەر نـاگرن، بۆیـە بـە ناچـاری سەفەرەکەم بۆ بەهار وەدواکەوت. هەر کاتێکیش لە سەرۆکایەتی تەندروستی ولایەتی وان دامەزرام کە لە سابلاغ زۆر نزیکـەو بڕیار وایە بۆ ئەو ناوە بێم، ئەوە لەپاشان سەردانی نیشتمانی پـیرۆز دەکـەم‌و چـاوانی پـڕ لـە غـەریبیم پـێ ڕوونـاك‌و شـادمان دەبێتەوە، لە ڕاستیدا لەوە زیاتر مانەوە لە غەریبایەتی جائیز نییە...ناشمەوێ ئەو کارەی دەوڵەتی کـە لێـرە زۆر بـە سـەختی وەگیرم کەوتووە بە سانایی لە دەستی بدەم، بۆیە کاتێك دێمە ولایەتی وان ئـەوا بـە ووردی هـەواڵ‌و بارودۆخەکـە لـە نیشـتمان هەڵدەسەنگێنم‌و لە حالەتێکدا لـە نیشـتمانی پـیرۆز شـوێنێکی باشـم بـە پەسـەند زانـی، ئـەوا بـێ گومـان گەڕانـەوەو ژیـان لـە نیشتمان هەڵدەبژێرم، بەمجۆرە خوا یار بێ لەم پێنج شەش مانگە گەڕانەوەی وڵاتم بە نسیب دەبێت..).[٣٦] بۆیـە ئـەم بڕگەیـە لە ژیانی شەوقیدا وە ڕاست دەگەڕێ کەوا لە ساڵی ١٩٢٩دا هاتۆتـەوە سـابلاغ‌و لەگـەڵ زانـاو ڕووناکبیرانی وەکو پێشـەوا قـازی و دکتۆر وێنـەتانی ئەرمـەنی‌و نیشـتمانپەروەرانی دیکـەدا تێکـەڵاوی بـووەو لـە ڕێگـای عەیادەکەشـیدا خزمـەتی زۆری بەخـەڵکی ناوچەکە کردووە، دوای ئەوەی پۆلیسی ڕەزاخان هەست بە چالاکی‌و جموجۆڵەکانی دەکەن دەیخەنە ژێر چاودێری‌و تەنگی پـێ

---

(٣١) بروانە:- ئۆرڕژینالی ژمارە (٣)ی (هتاوکرد)، عەبدوڵلاّ زەنگەنە، گ/ رۆژنامەنووس، ژ/ ٥٥:٩ .
- تەرەقی دینمان دەوێ، قازی زادە- مستەفا شەوقی، هەتاوی کورد، ژمارە/٣، ك: ١٩١٣/١٣٢٩: ٢١ — ٢٤، لە وتاری: هەتاوی کوردو سەردەمی راپەڕین، محمود زامدار، گ/ کاروان، ژ/٥٣، مارتی ١٩٨٧ وەرگیراوە.
لە گۆڤارەکەدا ناوی نووسەری وتارو ناونیشانەکەی بەم شێوەیە تۆمارکراوە: (سابلاغ — قازی زادە — مستەفا شەوقی)، ئەمە نووسەرانی ژیاننامەی شەوقی هێناوەتەوە سەر ئەو باوەڕە کە تا ئەو کاتە ئەو لە سابلاغ بووبێت. بڕوانە:
ـ بەشێك لە بەرهەمەکانی دکتۆر مستەفا شەوقی قازی زادە، ئەحمەد شەریفی: ١٣.
(٣٢) ژین، گۆڤارا ترکی — کوردی، ١٩١٨، ١٩١٩، ب١: ٢١.
(٣٣) سەرچاوەی پێشوو: ٢٣.
(٣٤) گۆڤاری کوردستان ١٩١٩ -١٩٢٠، کۆکردنەوەو لەسەر نووسین: د. فەرهاد پیربال، هەولێر، ١٩٩٨.
(٣٥) گۆڤاری رۆژنامەوانی، هەر ئەو ژمارەیە: ٣٣٨.
(٣٦) بەشێك لە بەرهەمەکانی دکتۆر مستەفا شەوقی قازی زادە: ٥٧ — ٥٨.

هەڵدەچنن، بۆیە بەناچاری خۆی رزگار دەکات‌و بەرەو ئەستەمبۆل دەگەڕێتەوە. (ئەو هەتا چەند ساڵان پێوەندی نامەیی لەگەڵ خزم‌و کەسوکاری هەبووە، بەڵام دوای دەستپێکردنی شەڕی دووەمی جیهانی پێوەندی پچراو چی دی نامەی نەهات، بەپێی قسەی ریبوارێك کە لە تورکیا هاتبۆوە دەرکەوت کە دکتۆر لە ساڵی ١٣٢٩ی هەتاوی "١٩٥٠ زاینی" بە سەکتەی دڵ مردووە).[٣٧] لەبارەی سەربوردەی قازی لەتیفی باوکی شەوقیش، لەدوای ئەوەی رووسەکان لە ساڵی ١٩١٦ سابلاغ داگیردەکەن‌و میرزا فەتاحی قازی شەهید دەکەن، چەند کەسێك لە پیاوانی بنەماڵەی قازی بەدیل دەگرن‌و بۆ روسیا دووریان دەخەنەوە، کە یەکێکیان قازی لەتیفی باوکی شەوقی دەبێت، لەدوای بەرپابوونی شۆڕشی ئۆکتۆبەر ١٩١٧، گیراوەکان ئازاد دەکرێن‌و دەگەڕێنەوە سابلاغ، بەڵام قازی لەتیف لە رێگای پۆلۆنیاو ئەڵەمانیاوە دەچێتە ئەستەمبۆل‌و لەگەڵ شەوقی کوڕیدا یەك دەگرنەوە. هەڵبەتە ئەویش پیاوێکی زاناو شاعیرو نیشتمان پەروەربووە، لەو ماوەیەدا سەروکاری لەگەڵ کۆمەڵ‌و کوردانی ئەوێ هەبووە، قەسیدەیەکی (٢٣) بەیتی لە (ژین، ژمارە-٧، ٢/١/ ١٩١٩)دا بڵاوکردۆتەوە لەسەر شێوەی شیعرە نیشتمانیەکانی حاجی قادرو لە کۆتاییەکەیدا دەڵێ:

خۆ ئەگەر بێتوو ئەمن راهی بکەن بۆ مولکی خۆم
کوردی ئێرانیش هەموو سەف سەف دەکەم هەروەك قەتار
هەر چڵۆنی رەئی مەجلیس بێ وەهایان پێ دەڵێم
سەد هەزاران بایەعین بۆ ئەمری ئەو پیری هەژار
ئەی (لەتیف) حەیفە کە تۆ لێرە غەریب‌و بێکەسی
وەرنە بۆ ئەم مەسئەلە فەردی وەکو قوتبی مەدار[٣٨]

شەوقی کە ئەو کاتە خوێندکاری پزیشکی بووە، هاوڕێتی باوکی دەکات‌و دەیگەیەنێتەوە سابلاغ‌و خۆی لە سیپتامبری ١٩٢٠دا دەگەڕێتەوە ئەستەمبۆل بۆ سەر خوێندنەکەی. قازی لەتیف لە کاتی هێرشی لەشکری شکاك بۆ سەر سابلاغ بە دەستی پیاوانی سمکۆ لە ١٩٢١دا لە ختو خۆرایی شەهید دەکرێت، قازی لەتیف کوڕێکی دیکەشی هەبووە، بەناوی کەریمی یەمینی قازی کە دایك برای شەوقی بووە. [٣٩]

ج. شیعرو بەرهەمی شەوقی

شیعرو بەرهەمی شەوقی ئەوەی تا ئێستا زانرابێت‌و دۆزرابێتەوە شتێکی کەمە، ئەویش بریتیە لەو چەند پارچە شیعرو چەند وتارەی لەهەر سێ گۆڤاری ئەستەمبۆل بڵاوکراوەتەوە:

- هەتاوی کورد ١٩١٣ ، ژین ١٩١٨ — ١٩١٩ ، کوردستان ١٩١٩ — ١٩٢٠
- چەند نامەیەك کە هەندێکیان لە بڵاوکراوەی کوردستان مشینێری و یەك دوانێکیش بەم دواییە بڵاوکراونەتەوە.[٤٠]

ئەو شیعرو بەرهەمانەی شەوقی ئەوەی تا ئێستا دیارن، هەرچەندی بە ژمارە کەم‌و لە پەنجەی دەستان تێناپەڕن بەڵام لە باری هونەری‌و داهێنان‌و چۆنایەتییەوە بەگوێرەی زەمانەو هەلومەرجی داهێنانیان بۆ مێژووی ئەدەبی کوردی بایەخێکی بەرچاویان هەیە[*].

---

(٣٧) سالهای اضطراب: ٣٥.

(٣٨) ژین، سەرچاوەی پێشوو، ب٢: ٢١٥.

(٣٩) بەشێك لە بەرهەمەکانی دکتۆر مستەفا شەوقی قازی زادە: ٨.

(٤٠) هەرچەندە بەرێزان ئەمیری حەبەنپوورو حەسەنی قازی هەوڵیان داوە بەڵام دیارە دەستیان بە هەموو ژمارەکانی ئەو گۆڤارە رانەگەیشتووە، ئەوەی پەیوەندی بە (شەوقی)یەوە هەبێت لەو ژمارانەی بەردەستیان لە وتارەکەیاندا بڵاویان کردۆتەوە. بڕوانە:

- گۆڤاری رۆژنامەڤانی، (ژ/ ٦-٧)، لاپەڕەکانی ٣٢٩ — ٣٣٨. هەروەها ئەوانەی لە ژیان‌و بەرهەمەکانی شەوقیان کۆلیوەتەوە لەو باوەڕەدان کە دەبێ بەرهەمی زۆرتری هەبووبێت.

بڕوانە:

- بەشێك لە بەرهەمەکانی دوکتۆر مستەفا قازی زادە: ١٧.

یەك لەو مەسەلە گرینگانەی کەوا تۆژەرو مێژوونووسی ئەدەبی کوردی لەسەری وەستاوەو بایەخی پێداوە مەسەلەی نوێگەریو تازەکردنەوەی شیعری کوردی بووە لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی. کۆبەندی باسو لێکۆڵینەوەکان لەسەر ئەوە کۆکن کەوا گۆڕانکاریە گەورەکان لە ژێرخانی ئابووریو کۆمەلایەتیو سیاسی لەسەرەتای سەدەی بیست، ئەدەبێکی تازەی لای میللەتانی رۆژهەلات هێناوەتە کایەوەو ماوەی نێوانی هەردوو جەنگ ماوەی داهاتنی "شیعری تازە"ی کوردی، واتە قۆناغی رۆمانتیکی بووە، لەو سەردەمەدا ئەم رێڕەوە لە روخسارو ناوەرۆکدا لە ئەدەبی کوردی خۆی گرتو بە تاقیکردنەوەیێکی سەرکەوتوو تێپەڕی،[٤١] سەبارەت بەو نەوەیەش کە رۆڵی پێشەنگو رێبەرایەتیان لەم بزووتنەوە ئەدەبییە گێڕاوە، باسو بابەت گەلی بە سوودو تێرو تەسەل نووسراونو پێشکەش کراون. لەپاڵ هەوڵو هیمەتی پسپۆڕانی کورد بۆ زیندوو کردنەوەی ئەرشیفی رۆژنامەوانی کوردی کە لە سالانی حەفتاکانەوە دەستی پێکردووە، پەردە لەرووی ئەدەبو بەرهەمی بیرو داهێنانی زۆر لە شاعیرانو نووسەرانی کورد لادراوەو بەرهەمەکانیان کەوتونەتە بەر تیشکی رووناکی، لەمانە یەکێکیان قازی زادە مستەفا شەوقیو شوێنی ئەو شاعیرە لەپەرەسەندنی رێبازێکی نوێیە لە دنیای ئەدەبیاتی کوردی کە ئەویش رێبازی رۆمانتیکییە.(*)

مستەفا شەوقی (گەلێ مەعنای جوانو تازەی هێناوەتە نێو ئەدەبی کوردییەوە، شیعرەکانی شەقلێکی رۆمانتیکی رەسەنیان پێوە دیارە، لەبارەی داڕشتنو فۆرمی شیعریشەوە گەلێ وشەی جوانی کوردی بەکارهێناوە هەولێکی زۆری داوە تا زمانی کوردی لە تەئسیراتی وشەو تەعبیراتی فارسی تازە رزگار بکات.. ئەم دیاردەیەش، هەر چەند ئەو ساکە تەواو جێی خۆی نەگرتبوو، بەلام نیشانەی وریاییو هەست پاکی نەتەوەیی شاعیرە).[٤٢]

(هاواری دایکێ) یەکەمین پارچە شیعری بلاوکراوەی شاعیرە، بە پێشەکی یاخود پارچە پەخشانێکی قانگدراو بە هەناسەی رۆمانتیزمی دەستپێدەکات، وەك ئەوەی شاعیر زەمینەو سیناریۆ بۆ شانۆی رووداوەکان لە بەراییدا خۆش بکات، ئەم دیاردەیە لە شیعری کوردیدا پێشتر بەدی نەکراوە، بەلام لە شیعری ئەوروپاییو عوسمانیدا هەبووە.[٤٣]

ــ شاعیر بێجگە لە شێوە زاری موکریانی، لە هەولی ئەوەدا بووە سوود لە وشەو پەیڤو شێوە زارەکانی دیکەش وەربگرێت. شێوازی دەبڕین و زمانی شیعریشی رەوانو بێ گرێو گۆلە، ئەم بەکاربردنی شێوازو شێوە زارە خۆمالیانەش لە سەرجەم شیعرەکانی شەوقیدا بۆتە نەریتێك.

ـ شاعیر پەراوێزی بۆ هەندێ ناوو وشەو بێژەی ناو شیعرەکانی هێناوەتەوەو شەرحی بۆ کردوونو مانای لێکدانەتەوە تاوەکو خوێنەران لێی حالی بن، ئەمەش کارێکی بێ پێشینەیە، زیاد لەوەش جار نا جارێ باس لە بنیاتی رێزمانی وشەیەك دەکاو وەك زمانەوانێکی شارەزا لە گرامەری زمانی کوردی رێژەو دۆخەکانی گەردانکردنی ئەو چاوگە دەستنیشان دەکات. لە راستیدا پەی بردن بە نهێنییەکانی زمانی کوردی لەو رۆژگارەو بەم کارامەییە، شتێکە بلیمەتیو شارەزایی شاعیر دەردەخات.

---

* کاك ئەحمەدی شەریفی نووسەرو توێژەرو ئەرشیفێستی مهابادی لە سالی ٢٠٠٥دا نامیلکەیەکی دەربارەی ژیانو بەرهەمەکانی شەوقی ئامادەکردووەو بلاوکردۆتەوە، کە ناوی ناوە (بەشێك لە بەرهەمەکانی دکتۆر مستەفا شەوقی)، بەو هیوایەی لە دوا رۆژدا بەرهەمی دیکەی شەوقی بکەوێتە بەردەست. کاك ئەحمەد بە گوێرەی گێڕانەوەی هەندێ لە پیرو بەسالاچووانی سابلاغو بیروبۆچوونی خۆی، ژیاننامەی شەوقی نووسیوەتەوە، بەلام بە هیچ جۆرێك خۆی لە قەرەی زانیارییەکانی گۆڤاری کوردستان مشینێری نەداوە کە لە وتارەکەی ئەمیری حەسەنپوورو حەسەنی قازیدا هاتووەو سێ چوار سالێش بەر لە نامیلکەکەی ئەو بلاوکراوەتەوە. بڕوانە:

ـ بەشێك لە بەرهەمەکانی دکتۆر مستەفا شەوقی قازی زادە، گردوکۆی؛ ئەحمەدی شەریفی، مهاباد، ١٣٨٤/ ٢٠٠٥.

(٤١) لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردیەوە: ١٢٩.

* بۆ یەکەمین جار د. مارف خەزنەدار ئاماژە بۆ شوێنی شەوقی لە برەوسەندنی شیعری سیاسی دەکات لە سالانی نێوان هەردوو جەنگ دا، کە ئەمەشیان سیمایەکی دیاری شیعری رۆمانتیکی کوردییە. بڕوانە: ـ شیعری سیاسی کوردی لە کوردستانی عیراق دا، ماوەی نێوان هەردوو جەنگی گێتی، گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات، ژ/١٥، زانستگای بەغدا، ١٩٧٢.

(٤٢) شیعرەکانی مستەفا شەوقی قازی زادە، گ/رۆشنبیری نوێ، ژ/ ١١٢: ٧٦.

(٤٣) مێژووی ئەدەبی کوردی، د. مارف خەزنەدار، ب٥: ١٥٦.

له ژماره (٥)ی گۆڤاری (کوردستان)ی ئەستەمبۆلدا، پارچە شیعری (حەسبو حاڵ دەگەڵ وەتەن) بڵاوبۆتەوە، هەر لە هەمان لاپەڕەدا تەرجەمەیەکی شیعرەکە بۆ تورکی کراوە (هەم بە شیعرو هەم لەسەر هەمان کێش)، کە وەرگێڕانەکەش بە قەڵەمی مستەفا شەوقی خۆیەتی.[٤٤]

شەوقی چەند وتارێکی لە گۆڤارەکانی (هەتاوی کورد)و (ژین) بڵاوکردۆتەوە، کە تیادا بیری رۆشنگەری نەتەوەخوازیو نیشتمانپەروەری بە روونی دەردەکەوێت.

بەشی سێیەم

زمانو شێوازو وێنەی شیعری

(٤٤) گۆڤاری کوردستان، ١٩١٩ — ١٩٢٠، ٧٩.

باسی یەکەم:

- زمانی شیعری:

أ. شێواز

ب. شێوەزار

باسی دووەم:

- وێنەی شیعری:

أ. وێنەی ڕەوانبێژی

وێنەی ڕەنگاورەنگ

باســی یەكــەم

زمانی شیعری:

زمان مادەو كەرەستەی سەرەكی ئەدەب پێك دەهێنێ، بنیاتی زمانیش لە (وشە) پێكدێت. وشە لەكاتی بەكاربردنی لە ئەدەبدا زۆر جاران واتا فەرهەنگییەكەی بەجێ دێلیو دەلالەتێكی نوێ وەردەگرێت.

لەم رووەوە هەریەك لە ئەفلاتونو ئەرستۆ زمانی شیعرو ئەدەب (بەجۆرێكی تایبەتی زمان، یا جۆرێكی تایبەت لەبەكارهێنانی زمان)[1]دادەنێن. تیورە تازەكانی مەیدانی زمانەوانیش هەر ئەو راستییە دووپات دەكەنەوەو هەموو كارێكی ئەدەبی بەچاوی زمانێكی تایبەتو هەڵبژێردراو سەیر دەكەن. بەو هۆیەشەوە كە زمان بە ژیانو بە رەوتی كۆمەڵایەتی مرۆڤەوە گرێدراوە، بۆیە حاڵەتێكی نەگۆڕو چەسپاوی نییە، لەگەڵ ئەوەی زمانی شیعر (پەیرەوی لەهەمان یاساو دەستورەكانی زمان دەكات، بەڵام بە پێی ئەو بارو دۆخە نوێیانەی كە لە ئەنجامی یاساكانی گۆڕانو پەرەسەندنی ژیانەوە روودەدەن، ئەویش لەهەر سەرەدەمێكدا مانای نوێ پەیدا دەكات كە لەگەڵ سەردەمەكە بگونجێت)[2]. بۆیە زمانی شیعرو زمانی ئەدەب لەهەر رۆژگارو سەردەمێكدا كۆمەڵێك سیماو خاسیەتو تایبەتمەندی خۆی هەیە.

دیوانی شیعری كلاسیكی كوردی بەپێڕەوی لەبارودۆخی سەردەمو بەهۆی كاریگەری دوورو درێژی زمانو فەرهەنگی عەرەبیو فارسیو توركی، بوو بەو سامانە ئەدەبییەی كە خاوەنی كۆمەڵێك سیماو ئەدگارو خاسیەتی تایبەتییەو لە پێشەوەشیان ئەو زمانە (تێكەڵاوەیە) كە پێی تۆماركراوە. بەرهەمی ئەدەبی ناوچەی موكریانیش لە دەورەی یەكەمی داهێنانیدا لەسەر دەستی (وەفاییو حەریقو ئەدەب...) كە لە رووی جەوهەرو وەسفی گشتییدا بەشێكە لەو سامانەو لێی دانابڕێت، هەر بەو زمانە داهێندراوە. بەم پێیە (زمان) دەبێتە ناسنامە بۆ بەرهەمو داهێنانی ئەدەبی لەهەر دەورو سەردەمێك، كە دەورو سەردەمیش گۆڕا ئەدەبیش دەگۆڕێتو دیاردەكە لە زمانەكەشدا رەنگ دەداتەوە. ئەو (دیاردەی گۆڕانو نوێ بوونەوەیە لە رووی مێژووییەوە لە ئەنجامی كارلێكردنو بەریەك كەوتنی دوو عەقلیەتو دوو هەڵوێستی جیاوازدا لە دایك دەبێتو لە كەشو هەوای گۆڕانی ژیانو لە بارودۆخی تازەدا گەشەدەكات).[3]

سەرەتاو نیوەی یەكەمی سەدەی بیستەم سەردەمی ئاڵوگۆڕە گەورەكانە لە ناوچەكەدا، كە هاوزەمان بووە لەگەڵ بووژانەوەو پەرەسەندنی هوشیاری كۆمەڵایەتیو سیاسیو هەر لەو رۆژگارەشدا كازێوەی قۆناغێكی رۆشنگەریو رێنیسانسی ئەدەبی لە كوردستان سەر هەڵدەدا كە مەڵبەندی موكریانیش پشكێكی لەو بوژانەوەیە، بەتایبەت لە مەیدانی رووناكبیری شیعری كوردیدا هەیە.

ئەنجا (لە ئەنجامی گۆڕانی باری ژیانو پەرەسەندنی رۆشنبیریو باوەش كردنەوە بۆ شارستانیەتی گەلانی ترو زیادبوونی بزووتنەوەی وەرگێڕانی بەرهەمی بیری نەتەوەكانی تر، ئەمانە هەموویان كردیانە كارێ كە نركەی داواكردنی نوێ كردنەوە لە شیعردا بەرزبێتەوە).[4] لێرەدا كە ژیانو فیكرو جیهانبینی شاعیران لە ئاڵوگۆڕدا دەبێت ئەڵبەتە شێوازو زمانو بەیانیش دەگۆڕێت، بەگوێرەی ئەوەی كە زمان لە بنچینەدا ئامرازو كەرەستەی دەربڕینو بەرجەستەكردنو گوێزانەوەی فیكرو بیرو جیهانبینی مرۆڤە.[5]لە سۆنگەی ئەم جموجۆڵە تازەیەوە كاروانی شیعری موكریان لە ساڵانی نێوان هەردوو جەنگی گێتی لەسەر دەستی شاعیرانی ئەم دەورەیە (كۆكەیی، سەیف، شەوقی) لە رووی جیهانبینیو زمانو بەیانو شێوازەوە رووەو ئاقارێكی جیاواز هەنگاو هەڵدێنێ:

---

(١) رەخنەی ئەدەبی كوردیو مەسەلەكانی نوێكردنەوەی شیعر: ٢٨٣.

(٢) سەرچاوەی پێشوو: ٢٨٥.

(٣) الثابت والمتحول: ١١.

(٤) ئەدەبو رەخنە: ١٠٦.

(٥) اللغە والفكر: ١٣٧.

ـ شیعری ئەم دەورەیە تا دێ لەو زمانە دەستووریە دێرینو تێکەڵەی شیعری کلاسیکی دادەبڕێت کە شاعیرانی دەورەی یەکەمی موکریان پەیڕەوکاری بوونو، لە هەوڵی دۆزینەوەی زمانو دەربڕینێکی تازەدا دەبێت کە لە زمانی خەڵك نزیکتر بێتو (خاس)و (عام) تێی بگات.

ـ ئەو باوەڕەی کە پێی وابوو رادەی دەسەڵاتی شاعیر بەندە بە ڕادەی تواناو دەسەڵاتی بەسەر ئەو زمانە رۆژهەڵاتییە تێکەڵاوەو رادەی وشە ئارایی‌و پەنابردنە بەر زاراوەی نامۆو ناسازگار لە شیعردا، لە ئارادا نەماو شیعری ئەو سەردەمە بایداوەتەوە سەر زمانی ئاخاوتنی رۆژانەو خۆماڵی‌و پشتی لە شێوازی ئاهەنگدارو ئاڵۆزو قەبەی شیعری کۆن کردووە.

ـ شاعیرانی پێشوو لە باری ئازادی ئەندێشەو رەسەنایەتی لە دەربڕینی مەبەستو ناوەڕۆکدا هەمیشە لە چوارچێوەیەکی دیاریکراودا دەسووڕانەوە، گۆرانی شاعیر گوتەنی کە سێ کوچکەکەی (میرو پیرو مەعشوق) بوو، وشەو تەعبیراتە کۆنەکەش لەوێنەی (زولفی زنجیرو رۆژو مانگی روخسارو لێوی یاقوتو لەعلو مەرجان...) هەمیشە جۆرێك لە بابەتو ناوەرۆکی ناقۆڵاو ناپەسەندیان بەسەر شیعرو شاعیرا فەرز دەکرد.[٦] کەچی شیعری ئەو سەردەمە زیاتر روودەکاتە دەرخستنی رەنجو موعاناتی مرۆڤ و هۆکارەکانی پاشکەوتنی کۆمەڵو مرۆڤی کورد، وە هەر ئەو وشەو تەعبیرە راستگۆیانەو مرۆڤ دۆستانەشە کە ڕەوتی ئامانجو ناوەڕۆکی شیعر دەستنیشان دەکاتو رەنگ ڕێژی بۆ هەیکەلی ئەو شیعرو بەرهەمانە ساز دەکاتو پێکەوەیان دەگونجێنێ.[٧]

ـ شیعری ئەو دەورەیە لە موکریان رەنگدەرەوەی بارودۆخی کۆمەڵگەی خۆیەتی، لەوبارە گوتراوە: (ئەگەر تا دوێنێ شیعری کوردی بە تێکرایی دەربڕی بیرو مەبەستێکی ئایدیالیستی‌و عیرفانی‌و گشتی بێژانەی هەمەلایەنە بووە، لەماوەی هەردوو جەنگدا پێ دەنێتە قۆناغێکی ریالیستی لە "کۆمەڵخوازی‌و رۆشنگەری‌و نەتەوە پەروەری"، کە هەم باری کۆمەڵایەتی‌و چینایەتی، هەم رۆشنگەری‌و نەتەوەخوازی تیادا بەرجەستە دەبێتەوە).[٨]

لەو ماوەیەدا لە موکریان ئاماژە بۆ رۆڵو بەرهەمی هەریەك لە شاعیران (مەلامارف، سەیفی قازی، مستەفا شەوقی) دەکرێت کەوەکو سێ کوچکە هەریەکەو چمکێکی ئەو گۆڕانو پێشکەوتنەی بەجۆرێك، لە ئەزموونی شیعری ناوچەی موکریان لە ئەستۆدا بووەو بەجێیان گەیاندووە، ئەنجا بوون بەسەر مەشقی دەورەی دواتری شاعیرانی موکریان لە ناوەراستی سەدەی بیستەم لە وێنەی (حەقیقی‌و ئاواتو نووری‌و هەژارو هێمنو هێدی‌و....) ئەوانی تر.

ئەنجا لەم دەروازە گشتییەی زمانی شیعری هاوبەشی ئەم سێ شاعیرەوە پێویستە ئاوڕێك لە زمانو شێوازی تایبەتی هەر یەکێکیان بدەینەوە.

أ. شێواز: سەرەتا پێویستە (ئەوە بزانین کە لەو قۆناغە نوێیەدا زمانی شیعری کلاسیکی یەکسەر لە زمانە کوردیە تێکەڵەکە نەگۆڕاوە بۆ زمانی کوردی پەتی، بەڵکو زمانە کوردییە تێکەڵەکە هەرما، بەڵام بەشێوەیەکی تری جیاواز لە زمانە تێکەڵەکەی شیعری کلاسیکی کوردی).[٩] ئەمە حەقیقەتێکەو بەروونی لە بەرهەمی شیعری مەلا مارفی کۆکەیی بەدیار دەکەوێت، کە لە رووی رووخسارەوە، واتە قالبی شیعری‌و زمانو شێوازو کێشو سەرواوە، لە شیعری کلاسیکی نزیکترە تاوەکو بەرهەمی تازە، بەڵام شێوازێکی رەوانو روونو بێ گرێو گۆڵی هەیە، وشەو زاراوە بێگانەکانیشی ئەوەندە قورسو ئاڵۆز نین کە خوێنەری ئاسایی سەری لێ دەرنەکات.

کەسێ غەوواسی بەحری عیلمو عەقڵو فەزلو جەوهەر بێ
دەبێ سینەی سەفینەی عەزمی وەك سەددی سکەندەربێ
کەسێ مەیلی خەزێنەی گەنجی ئەسراری نیهانی بێ
دەبێ مەردی تەعامو حەوت خوانی شێرو ئەژدەربێ

(٦) شیعر نو: ٩.

(٧) قضايا الشعر المعاصر: ٢٣٤.

(٨) رەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانی‌و سیاسی لە موکریان: ٦٧.

(٩) رەخنەی ئەدەبی‌و مەسەلەکانی نوێکردنەوەی شیعر: ٣٠١.

یا کاتی دەڵێ:

باز ئەوا شابازی فیکرم، مەیلی پەروازی هەیە
بۆ شکاری لوتفی تۆ، زۆری نییە نازی هەیە
هەوری تەبعم مایلی گریانو بەرقو بارشە
بۆیە گوڵ کەیفو دەماغێکی تەڕو سازی هەیە
مودەتێکە عەندەلیبی باغی شێعرم ساکیتە لەم
گوڵو گوڵزارە یەك دنیا گلەو رازی هەیە

دیوان: ٤٩.

مەلا مارف وەکو لەبەسەرهاتو سەربردەکەیدا هاتووە، لە ژیاندا مرۆڤێکی دڵخۆش نەبووە، ئەو بەهەتیوی گەورە بووەو بۆ خۆ پێگەیاندن زۆر زەحمەتی کێشاوە، بە پیلانو دەسیسە کوڕە گەورەکەی (عەلی) دەکوژرێت، لە ئەنجامی دوژمنداری بەناچاری ئاواییە دڵنشینەکەی خۆیان بەجێ دێڵێ تا لە مەهاباد لە مزگەوتی (شا دەروێش) دەگیرسێتەوە. وەکو هێمنی شاعیر دەیگێڕێتەوە ناوبراو بەدەست هەژاریو دەست تەنگی ناڵاندوویەتی، گۆیا لە ئەنجامی گریانو ناڵانی لە سوێی لەکیس چوونی کوڕەکەیو لەداخی هەژاریو بێ دەرامەتی، هەردوو چاوەکانی هەو دەکەنو لە ئەنجامی ئەو نەخۆشیەدا هەردوو چاوەکانی لەدەست دەدات، ئەمە دۆخەکە ئاڵۆزترو خراپتر دەکات، بۆیە رەشبینیو بەدبەختیو توڕەییو پشوو سواری لە ناخو دەروونی رەگو ریشەی دادەکوتێ، ئەنجا ئەم حاڵەتە رەش بینییە دەبێ بە پێکهاتەی میزاجو نەستو بیرو جیهانبینی شاعیرو لەزارو شێوازو وێنەو دەربڕینی شیعریدا رەنگ دەداتەوە. هەر ئەوەشە کە دەگوترێ لە چەمکی شێواز یەکێتی وشەو وێنە، وێنەو بنیات، بنیاتو بیر یەك دەگرێتەوە. وەکو چۆن کاریگەری دۆخی کۆمەڵایەتیو واقیع، لە شێوازدا رەنگ دەداتەوەو مۆرکێکی کەسی وەردەگرێت.[١٠] ئەم مۆركو سیمای (رەشبینییە) لە زۆر جێگا لە بەرهەمەکانیدا دیارو ئاشکرا دەبێت.

مەڵێن یا شێتە یا مەستی شەرابو ئارەقو بەنگە خەیاڵاتم
پەرێشانە دڵم تاریکە هەم تەنگە مەکەن
مەنعم لە هەوری بیری من بارانی خوێن بڕژێ لە
سەحرای سینەدا دیسان هەرایە شۆڕشە جەنگە شەهی
ئقلیمی بەدبەختی لە بۆ تەسخیری موڵکی دڵ هجوومی
کردووە، تالب بە تاجو تەختو ئەو ڕەنــگە ئەمیری لەشکری
زوڵمە لە دەوری فەوجی بێ روحمی جەفاوو جەورو میحنەت،
یاوەرو سەرتیپو سەرهەنگە

دیوان:٢٢

یاخود کە دەڵێ/

مودەتێکە نەفسی بەد حوکمی خراوم لێ دەکا
هەر بە قەهرو کینە دەڕوانێتو چاوم لێ دەکا
جار بەجار دەگری دەناڵێ هەروەکو هەوری بەهار
گەه بە خەندەو پێکەنین دێتو سڵاوم لێ دەکا
یەك سەعاتو یەك دەقیقە دەس لەمن هەڵناگرێ
روو لەهەر لایێ دەکەم هەر قاوە قاوم پێ دەکا

---

(١٠) شێواز لە کورتە چیرۆکی کوردیدا: ١٣.

هەرچی تەفرەی لێ دەدەم وەعدەو وەعیدی پێ ئەدەم
نـاسرەوێ تەکلیفی قۆڕو بن دڕاوم لێ دەکـــــــا

دیوان:٣٣

یان کە دەڵێ/

شاعیر عومومی کەوتنە مەقالاتو بۆڵەبۆڵ
مەتحی وەتەن دەکەن بە قەسیدەی شڕو شڕۆل
تەعریف دەکەن لە میللەتی کوردی بەسەد زمان
پاك بوونە چاوشێکی بەبێ دەمبەگو دەهۆڵ
کوردیش چ کوردە میللەتی خۆخۆرە پێکەوە
بۆ گیانو ماڵی یەکتری سمکۆڵ دەکەن لە خۆڵ
دێوو درنـجو ورچو بەرازو ڕێوی‌و چەقەڵ
کوێـرو کـەڕو شـەلو کەچەڵو گێـڕو گــول

تا دەڵێ/

وەك گورگی هارو برسی بڵاوبوون لە دەشتو دەر
دەخـولێنەوە هەمـوو ئەشـکەوتو خـڕو شـیـوو دۆڵ

تا لە کۆتاییدا دەڵێ/

مەیرێسە بەسیە شاعیری چەپرەك بڵێ
رەبی وڵاتی کـوردی ببینین بە چـۆڵو هـــــۆل

دیوان:٤٥

یان کە دەڵێ/

هەروەکو شامی غەریبانە نەهارو شامم دەم
بەدەم مونتەزیری پەیکی فەناو ئیعدامم مودەتێکە لە
سەرچاوەیی لوتفو کەرەمت خـالی‌و وشـکە،
لەبـی جـامو مەرامو کــــــامم

دیوان:٥١

لە شوێنێکی دیکەشدا دەڵێ/

لەو ڕۆژەوە کە عەهدی زەمانی تەجەدودە لەو
وەختەوە کە نێوی تەمەدون لە دەفتەرە
بارانی غەم لە هەورو هەڵای میحنەتو ئەلەم باریوە
بۆیە چەشمەی چاوم موکەدەرە دڵ وا
مەلولو ماتو پەرێشانو عاجزە کوللی
دەقیقـە مـونتەزیـری مـەوتی ئەحمــــــەرە

دیوان:٦٣

لە هێرشو داشۆرینو هەجوکردندا شێوازی مەلا مارف رەوانو ڕاستەوخۆو، لە وشەو ناوو ناتۆرەو توانجی پڕ بە پێستو موستەحەق دایە، ئەمە لە شێوازی شیعرە داشۆرینەکانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، کە سەر تۆپی شیعری داشۆرینە لە ئەدەبی کوردی، جیایە. شێخ ڕەزا بێ پەردەو رووتو ڕەپو ڕاست ئاتارو پاتاری بابو دایكو خزمو عێلو عەشیرەتی ناحەزەکەی دەداتە بەر فەحشو جنێو، مەلا مارف بەتوانجو پلاری داپۆشراو بە تەلمیحو تەرجیحو کینایە، وشەو

دەستەواژەی مزر حەواڵەی بەرامبەرەکەی دەکات، واتە ئەگەرچی سەرکۆنەو پەلامارەکانی توندن، بەڵام خۆی لە جنێوی رووتو راستەوخۆ لادەدات. لێرەدا هێرشی بۆ سەر یەکێك لە خەلیفەکانی شێخانی بنەماڵەی زەنبیل وا دەست پێدەکات:

لە بابو فەسڵی تەزویرو ریا هێند چوستو چالاکە
هەموو کەس خۆ دەپارێزێ لە مەکرو کەیدو تەزلیلی
وەکو جەردەی موسەللەح دەچتە سەر رێگەی موسوڵمانان بە
ئیمان ئیکتیفا ناکا، دەکا نەزعی سەراویلی
هەموو رۆژێ لە مەکتەبخانەی تەدریسو تەدلیسی
دەنوسن سەد جەوازی نومرە یەك روتبەی عەزازیلی
بەڕیشو سورمەتو عەممامەوو شەکلو هەیولائی
بەلەحنی نازكو قەولی ئەکازیبو ئەباتیلی
فریوی جاهیلی وەحشی دەدا بێچارە نازانێ مەقامو
مەنزڵی ئیبلیسە ریشو پێچو مەندیلی أیا مَنْ
قُلتُ أنّ الشعرَ عِصيانٌ ونُقصانٌ لَكُمْ
احســــاتكمْ يـــالائمی، نقعصی وژنــبی لـــــی

دیوان:٧٢

رازاندنەوەی شیعر واتە (تلمیع)، جگە لەوەی هونەرێکی شیعرییە، بەڵام بەشێك لە زمانو تەبعو شێوازی شیعریش لای شاعیران پێك دەهێنێو دەچێتە خانەی بەکارهێنانی وشەو زاراوەو دەستەواژەی زمانی بێگانە لەبەرهەمی شیعریدا. مەلا مارف لەزۆر شوێن پەنای بۆ زمانی عەرەبیو فارسیو تورکیش بردووە، نیوە دێرو دێرە هۆنراوەی تەواوی بەو زمانانە تێهەڵکێشی شیعرەکانی کردووە، دەکرێ ئەو شایەدیەش بدەین کە زۆر وەستایانە ئەو کارەی ئەنجام داوە بێ ئەوەی هەست بە پچڕانو دابڕان بکەین لە سیاقی بیرو شێوازو داڕشتنی بەرهەمەکانیدا:

- نە من تەنها پەرێشانم، هەموو کەس ماتو غەمگینە
ئەوی مەسرورو دڵشادە، فەقەت حەسسادو گەووادە
تُراهُمْ مُنذُ ژاكَ اليَومِ يُوحی بَعضُهمْ بَعضاً
سمێل بـــابرِ بـە کەیـفی خـۆت سـمێڵی خۆتـی لێ بادە

دیوان:٤٢

- ئەی سەییدی جوانو نەوجەوان بەختو موحتـــەرەم
یـــا نـــاقِصَ ألعَگیـەِ وَیـــا قـاصِـــرَ الهِــمَــــــمْ

دیوان:٥٢

- ازگلشن وجود تو از باد انقلاب
بـــر روی چـون گلـــت ننشـــیند غبـــار غم حاجی مەلا
محمد سۆفیش بەڕیشەوە خــەندێکی بۆ بکاتو بڵێــت
ئــەی وەلی نــیعـــەم

دیوان:٥٥

- ئەی حەسەن ئەی ساحەبی وەجهی حەســـەن
مەزهەری فەرمایشی جەددول حەسەن
یانی فەرمویە ئەگەر خێرتان دەوێ أگلبُوهُ
مِــن زُوی الوُجعــــــهِ الحَسَــــــنْ

چەندە پێم خۆشە ببینم دوژمنت پێ
لەسەر کورسیو لەگەردندا رەسەن
جار بەجار، بانگی بە تورکی کەم، بڵێم کەیفن
ئەحواڵن ئـەفەندم، نەینی سـەن

دیوان:٥٦

- قەریبەن شەستو دوو ساڵە ئەوا دەڕوا لە عومرو سین
نەدیتوومە، نەبیستوومە، بەجوز یەك قازی شێخ موحسین
لَهُ فِی کُلّ یَومٍ قائلٌ بالباب یُدعُوهُ
یُنادیهِ بیامَن‌لایَزالُ مُحسِناً أحسِنء کسی
خواهد وجاهترا میان مردم و ملت
وَیبقی اسعمُهُ مِنء بَعدُ باللأفواهِ وَالأَلسِنء

دیوان:٥٩

- گەرچی دەوڵەتمەندو ساحێب پووڵو پارەو سەروەتی
مالیکی گامێشو مێشو گوێ درێژو گوێ لەقی
هەر لە وشتر تا دەگاتە کاوڕو گیسكو فڕوج
دێتە بەر دەستت هەموو رۆژێ بە موفتەو بێ حەقی
تأکلُ ما تشتهیهِ تلبَسُ مِمّا تشاو
مِنءحَریرٍ ناعِمٍ أو سُندسٍ وأسبرقٍ خزمەتی
ئەشخاصی شاعیر لازمە عەقلت هەبێ
انَّهُمء کالسَّمِ قتّالٌ لِمَنء لا یَتقی

دیوان: ٨٠.

ئەلا ئەی هودهودی باغی سەبا فەورەن بە تەعجیلی
تعالء اذهَبء بِمَکتوبی الی مَولای زَنبیلی
اِذا أدرکتَهُ فاخفِضء جَناحَ الذُلِ تعظیماً
وَبَعدُ الوُصلِ وَالتقبیلِ بَلِغهُ أقاویلی

دیوان:٨٢

لەباسی بەکارهێنانی وشەو زاراوەی بیانیو تەرکیباتی تازە لای مەلا مارف ئاماژە بۆ چەند لایەنێك دەکەین:

١. وشەو زاراوەی عەرەبیو فارسیو تورکی

شاعیر بەگوێرەی پێویستو تا چەند بۆی لوا بێت لە شێوازی داڕشتنو دەربڕینی ئامانجەکانی لە پەنابردنە بەر وشەو زاراوەی بێگانە نەپرینگاوەتەوە، زۆریش لەو وشەو زاراوانە تایبەت بەخۆیەتی واتا شێوازی بەکارهێنانێکی کەسییان وەرگرتووە. هەندێکیش لەو وشەو زاراوانە دووبارەکردنەوەن، واتە لە پێش ئەوداو لە شیعری کلاسیکی کوردیدا بەهەمان واتاو تانو پۆ بەکار هاتوون. لێرەدا ئامارێك دەخەینە بەر دەست کە رێژەی سەدی بەکارهێنانی ئەم وشەو زاراوە بیانیانە بەدیار دەخات.

لە ئامارەکەدا (١٠٠) دێرە شیعرمان لەسەرەتاو ناوەڕاستو کۆتایی دیوانی شاعیر وەرگرتووەو ئامارێکی وشە کوردیو عەرەبیو فارسیەکانمان نیشانداوە.

سەرجەمی ئاماری وشەکان لە ١٠٠ دێرە هۆنراوەدا:

کوردی	عەرەبی	فارسی	تورکی	سەرجەم

٥٦٥	٣٣٦	٧٥	٧	٩٨٣=*

ڕێژەی سەدی بەکارهێنانی وشەکان:

کوردی	عەرەبی	فارسی	تورکی
٥٧.٥	٣٤.٢	٧.٦	٠.٧

لەگەڵ ئەوەی ئەم ئامارە ڕێژەیەکی تەقریبیمان نیشان دەدات، بەڵام زۆر لە ڕاستی دوور نییەو ئەوەش دەسەلمێنێت کە شاعیر نزیکەی نیوەی فەرهەنگی وشەو زاراوە شیعرییەکانی بریتین لە عەرەبیو فارسی بەتایبەت وشەی عەرەبی کە ڕێژەیەکی بەرچاوی هەیە. پاساوی ئەمەش بەوە دەدرێتەوە، کە شاعیر مەلا بووە، پاشخانێکی ڕۆشنبیری ئیسلامەوی عەرەبیو فارسی تێکەڵی هەبووە، هەروەها دەستەڵاتو شارەزایی لەو زمانانە وای لێ کردووە پەنا بۆ فەرهەنگی وشەو زاراوەکانی ئەو زمانانە ببات‌و لە شێوازو دەربڕین‌و داڕشتنی هۆنراوەکانیدا بیانگونجێنێ. هەروەها لە فەرهەنگی زمان‌و زمانی قسەکردن‌و نووسیندا ئەم وشانە زۆرجار بە بێگانە دانانرێن‌و وەکو بەشێك لە وشەی زمانی کوردی سەیر دەکرێن.

٢. تەرکیبات‌و وشەڕۆنان

ئەمەشیان هەر دەچێتە خانەی شێوازناسی وشەو ڕادەی پەیوەنداری شاعیر بەجۆرێك لەو وشەو زاراوەو تەرکیباتانە نیشان دەدەن، کە بەزۆری لە بەرهەمەکانیدا دووبارە بوونەتەوە، یا ئەو وشە لێکدراوانەی کە شاعیر خۆی دەستی هەیە لە ڕۆنان‌و سازکردنیان لە زمان‌و شێوازە شیعرییەکەیدا.[١١]

چاوپیاخشاندنێکی وردی دیوانی مەلا مارف چەند لایەنێك لە شێوازو زمانی شیعری شاعیر لە ئاستی وشەسازیو وشەڕۆناندا بەدیار دەکەوێت کە وەکو دیاردەیەك لە گفتو لفتیدا بۆتە باوو دووبارەو چەند بارە بۆتەوە، لەوانە:

دووبارە بوونەوەی (هاوواتا)و (هاوواتا ئاسا)و (جووتە وشەی لێکدراو):

هاو واتا ئەو جووتە وشەیەن کە واتاکەیان وەکو یەك بێت.[١٢]هاو واتا ئاساش ئەو وشانەن کە واتاکانیان لە یەکتر نزیك بێت‌و بەزەحمەت لەیەکتر جیابکرێنەوە، واتا لەیەك کێڵگەو چوارچێوەی واتاییدا کۆببنەوە.[١٣]ئەم دیاردەیە وەکو سیمایەك لە شێوازی شاعیردا زۆر بە ڕوونی هەستی پێ دەکرێت وەك لەم نموونانەدا:

گوڵستان‌و گوڵ‌و گوڵزارو گوڵشەن
نەی‌و شمشادو سەروی جوێباری نەواوو
ناڵەوو گریانی قومری
فوغانی بلبلی سەر شاخ ساری
بەهەر نەزم‌و بەهەر وێنەو عیبارەت
هەموو ئیقرار ئەکەن پەروەردگاری

دیوان: ٥.

- کەمتر لە هەموو سائیل‌و دەروێش‌و گەدایە
لەو عەرشە موعەلایە هەم خوسرەوو قەیسەر

* ئەم ئامارە ئامرازەکانی وەکو (لە، بە، بۆ، چ، بێ....)ناگرێتەوە..

(١١) کلیات سبکشناسی: ٢١٧.

(١٢) زمانەوانی: ١٦٤.

(١٣) زمانناسیو هەندێ بابەتی زمانناسی کوردی: ٣٥.

- عادەتی ئەشخاسی شاعیر مەسلەکی شەخسی ئەدیب
یـا درۆیە یـا ریایە یـانە مەکرە یا فەریب

- ئەووەلەن (زرنی) حەدیسی شاهبازی کیبریا
بـاوەڕت بێ سانیەن تەقیەو ئەدەب شەرمو حەیا

- رابیعەن بەدبەختییو بەدوەزعییو رۆژی ســـــیا
بـــۆ شەرەفیابی حوزوورو خزمەتی تۆ عـــاجزە

- گـەر مووەففەق بم بە تەوفیقاتو لوتفی ئێزەدی
تا موتەووەق بم بە تەوقی فەهمو عەقلو بوخرەدی

- بە عەترو تامو بۆنو رەنگی لەعلو سورەتو تەرکیب
قەشەنگو دڵڕوباو دولبەرو مەخسوسو مومتازی

- سۆفی وەرە هەنگامی گوڵو فەسڵی بەهارە وەختی
تەرەبو عەیشو دەمی گەشتو گوزارە
پیشەو عەمەلت حیلەیە تەزویرو ریایە تۆ
بەشقی خودا پێم بڵێ ئەم کارە چ کارە

- ئەم جەهلو نیفاقو حەسەدو بوغزە هەتا کەی دەخولێنەوە
تاکەی وەکو دێوانەو مەستان

- خارو خەسی زیللەت لە رەگو ریشە دەرێنن
بیکەن بە گوڵو گوڵشەنو گوڵزارو گوڵستان

- ئەمیری لەشکری زوڵمی لە دەوری فەوجی بێ روحمی
جەفاوو جەورو میحنەت، یاوەرو سەرتیپو سەرهەنگە

- موحیتی دایرەی دوکانو بازاڕی بە ئاسانی
بە سەتحو سەقفو سەربانی خولی پێدا قولی بادا
لە مەسکوکاتی ئێرانی، لە لیرەی سککەی عوسمانی
لە ئێغدانو مەجریو مەحفەزەو سندوقی پۆلادا
چ رۆژێکە لەلایەك گرمەگرمی هەورو ناڵەی با لە
لایەك شیوەنو گریـانو قوڕپێوانو فـەریادە

- بەسەرماندا دەڕێژن گێژەلووکەی نەگبەتو میحنەت
غوباری ئیفتیقارو تۆزی دەردو گەردی بێوازی

دوعای حیفزی وجودو عیزەتو ئیقبالو تەوفیقی
لەسەر تۆ واجبو فەرزە بە کوردیو فارسیو تازی

- لە بابو فەسلی تەزویرو ریا هێند چوستو چالاکە
هەموو کەس خۆ دەپارێزێ لە مەکرو کەیدو تەزلیلی

- کەسێکی مونکیری ئەخلاقو ئەوسافی کەریمت بێ
بە کوللی حازرم بۆ قەرعو مەنعو زەجرو تەنکیلی

- دەنووسم بۆ موغەنیو موتریبو خۆشخوانو رەققاسان
کە بەزمێکی موهەیاکەن شەبیهی بەزمی فەغفووری

- تۆ بە حوسنی فیکرو فیکری بیکرو ئەشعاری حەسەن
مـن بە شـیعری ناڕەوانو سـەهلو سادەو سـەرسـەری

جۆرێکی دیکە لە جووتە وشە هەن هەمیشە بەدوای یەکتری دادێنو جووتە وشەیەکی ناوی پێك دەهێنن (ئەگەر هەردوو تاکو وشەکە ناو بن)، یا جووتە وشەیەکی ئاوەڵناوی پێك دەهێنن (بێتو تاکەکان ئاوەڵناو بن)، ئەمانە زیاتر هۆکاری وەسفی پێکەوەیان دەبەستێتەوەو[١٤] زۆریش لە شیعری مەلا مارف دا بەدی دەکرێت، بەنموونە تەنها لە قەسیدەیەکی شاعیردا کە بەناوی (باڵی سەمەندەر) ەو[١٥] بە روونیش دیارە کە لە ژێر کاریگەری چامە نێودارەکەی (سالم)دا (جانم فیدایی سروەکەت ئەی بادەکەی سەحەر) هۆنراوەتەوە، ئەم جووتە وشانە بەدی دەکەین:

(پەیکی هونەروەر، میشکی موعەتەر، نەسیمی سەحەر، گوڵاڵەی ئەحمەر، شوعبەیی عەسکەر، سەرهەنگو یاوەر، میحرابو میمبەر، خانەیی شەشدەر، باڵی سەمەندەر، شەربەتو شەککەر، حەزرەتی حەیدەر، سەجادەی منەوەر، فەرەیدونو سکەندەر، سینەوو دەفتەر، پەردەیی ئەخزەر، خوسرەوو قەیسەر، موساو رەزا، سائیلو گەدا، عەرشی موعەللا، خوسرەوو قەیسەر، حاتەمو جەعفەر، هادیو رەهبەر) پارچە شیعری (ئامانجو ئارەزوو) هەموو قافیەو پاش قافیەکانی بەم شێوەیەیە، واتا لە جووتە وشەی لێکدراوو ئاوێتە پێکهاتووە:[١٦](سەددی سکەندەر، شێرو ئەژدەر، زەربی خەنجەر، نێشی نەشتەر، یارو دوڵبەر، رەندو قەلەندەر، یاقوتو گەوهەر، رۆژێ ئەنوەر، تۆپو عەسکەر، شەهدو شەککەر، موحەدەب یا موقەعەر، سینە دەفتەر).

ئەنجا ئەگەر پێدا بچین دیارە ئەوا ئامارێکی زۆرمان لەو بابەتە لا کۆدەبێتەوە، ئەم دیاردەیەش خۆی لە خۆیدا لایەنێکی شێوازی شاعیرمان لە زاراوەو دەستەواژە سازیدا بۆ روون دەکاتەوە. لە لایەکی دیکە شاعیر پەنای بۆ کۆمەڵێك تەرکیباتو زاراوە بردووە کە پێشتر لە شیعری کلاسیکی کوردیدا بەدی ناکرێت، زۆریشیان شاعیر بۆ پێداویستی قافیە یاخود دەربڕینی مەبەستی شیعری خۆی سازی کردوون، لەخوارەوەدا نموونەیەك لەو تەرکیباتە دەگمەنو نامەئلوفانە دەخەینە روو:

شەهبازی کبیریا، تەوفیقات، بوخرەدی، نەقشی ئەرژەنگ، ئاوپاشی فەلەك، عەقەب کەوتە، سابوونی سەداقەت، فانۆسی زوڵمانی، موجەستەر، موفرەدی لاموسەننا، سەقیل باشی، تەکلیفی بن دڕاو، خانو خەوانین، سەبابانی قون تڕۆل، زەیغەمی خوێن ئاشام، وەعدەی وشکی بەر کورسی، مورغەکی کونجی، موسینانی عەدیمول سین، لائاسین، نەهەنگی تەبیعەت، تازی،

---

(١٤) جووتە وشەی لێکدراو لە زمانی کوردیدا: ١٢٥.

(١٥) دیوانی مەلامارف: ٧.

(١٦) سەرچاوەی پێشوو: ٢٠.

لەکلەکی دەریازی، ئیغراز، تالوتو جالوت، روتبەی عەزازیل، سەرپڕ لەسندان، کابینەی کیرامول کاتبین، ئەلیەق، چەرخی مەنشوور، وەفاتی قەند، گەزیدەی عەقرەب، موحمەرول مەزاکیر،دەرهەم بەرهەم..

ئەم زاراوەو وشە ئاوێتانە بە وێنەیەك لە بەرهەمی شاعیردا دووبارەبوونەتەوە تا بووە بە پێڕەوێكو شاعیر ئولفەتی پێوەگرتوە. بەڕادەیەك لەهەموو بەرهەمەکانیدا (جووتە وشەو زاراوەی ئاوێتە) بۆتە پیشەیەكو سیمایەکی دیاری شێوازی شیعری مەلا مارف. بەتایبەت هەندێك جووتە وشەو زاراوەی ئاوێتە هەیە کە زۆرجاران لە بەرهەمەکانی دووبارەو چەندبارە بوونەتەوە.

ئێمە لە بواری شێوازناسیو، هەر تەنیا لە ئاستی وشەسازی، دەشێ ئاماژە بۆ گەلێ لە هونەرەکانی تری شێوازی شیعری مەلا مارف بکەین. لە وێنەی رەگەز دۆزی، پێچانو کردنەوە، دژیەك، ئیغراقو موبالەغە و گونجانو تێهەڵکێشو تیکرار.....تاد. هەروەها لە ئاستی شێوازناسی رستەو پارستەدا وەکو شێوەکانی رستەی: ئەمری، خەبەری، پاڕستەی پرسیارو مەرجو وەڵامی مەرجو پاشخراوو.....تاد. ئەنجا لەبارەی کە ئاخۆ پێکهاتەی رستەو گوتاری شاعیر درێژو پرشو بڵاون یاخود رستەی کورتو سفتو بەیەکەوە بەستراون لەدووتوێی دێرو نیوە دێرەکاندا دەشێ ئاماژە بۆ گەلێك نموونەی جۆراوجۆر بکەین،(١٧)بۆ نموونە:

ـ رستەی مەرجو وەڵامی مەرج/

(١) کەسێ تالب بە نێوو شۆرەتو روشدو شەجاعەت بێ
دەبێ ئامـادە بۆ شمـشێرو تیرو زەربی خـــەنجەر بێ

(٢) کەسێ مەیلی خەزێنەی گەنجی ئەسراری نیهانی بێ
دەبێ مەردی تەعامو حەوت خوانی شێرو ئەژدەر بێ

ـ رستەی مەرجی پاشخراو:

(١) چ باکێـکی لـە تیرو تەعـنو لۆمەی یـارو ئـــەغیـارە
کەسێ عاشق بە تاقی قەوسـی ئەبرۆی یارو دولبەر بێ

(٢) چ کارێکی بەوەعزو میمبەرو میحرابو مزگەوتە کەسێکی
مورشیدی مەیخانە یـا رەندو قەلەندەربێ

ـ رستەی خەبەریو پرس:

کە من جامی شەرابم پڕ لە ژەهری مارو ئەقرەب بێ
بە من چی، شەربەتی تۆ پڕ لە شیرو شەهدو شەککەر بێ

ب. شێوەزار:

پلەکانی دابەش بوونی زمان، لەوانەش زمانی کوردی بەم جۆرەیە:

١. دیالێکت، ٢. شێوە — زار ٣. زارۆچکە

(١٧) کلیات سبك شناسی: ٢١٩-٢٢٠.

کەواتە شێوەزار پلەی دووەم وەردەگرێت، کوردی خواروو کە بە (دیالێکتی کرمانجی خواروو) ناودەبرێت لەلای زمانناسانی کورد لە چوار شێوەزاری (سلێمانی – سۆرانی – سنەیی- موکری) پێکهاتووە.[١٨] شێوەزاری موکریانی کە ناوچەیەکی جوگرافیایی فراوانی داپۆشیوە لە کوردستانی ئێران، لە باشووری گۆلی ورمێوە تا خوارووی سەقزو بانە دادەکشێ، لە رۆژئاواش ناوچەی پشدەری کوردستانی عێراق دەگرێتەبەر. شێوەزاری موکری لەناوخۆیدا بۆ چەند زارۆچکەیەکی ناوچەیی وەکو (گەورکی، مامەشی، مەنگوڕی، پشدەری) دابەش دەبێت. بەڵام لەناو شارە گەورەکانداو بەتایبەت لە مهاباد لەگەڵ ئەوەش لە سنووری زارۆچکەی مامەشان دایە، بەڵام هەموو زارۆچکەکان تێکەڵاو دەبن لەناو واتاو شێوەزارە سەرەکییەکەدا دەتوێنەوە.

شێوەزاری کەسی هەر شاعیرێك لە (وشەو رستەو دەستەواژەکانی)، واتە لە کردەکانی ئاخاوتن لای ئەو کەسەوە (کە شیعرەکانیەتی) دەستنیشان دەکرێت، ئەمەش جگە لە باڵا دەستی شێوەزاری ئاخاوتنی ناوچەکەی، پێویستە لە رووی زمانەوانی کۆمەڵایەتییەوە لێی بکۆڵدرێتەوە. واتا پلەی کۆمەڵایەتیو چینایەتی شاعیر تەنانەت باری دەروونیو ئاستی رۆشنبیری رۆڵێکی بەرچاوی دەبێت.

کۆکەیی لە موکریان پێگەیشتووە، لە مهاباد ژیانی بەسەربردووەو مەلا بووە، واتە پاشخانێکی رۆشنبیری ئیسلامەوی* هەبووە، دیارە ئەمە کاریگەریەکی زۆری بەسەر شێوەزاری شاعیرەوە هەبووە تا ئەو رادەیەی وشەو زاراوەکانی شێوەزارو ئاخاوتنی موکریانی زۆر بە کەمی لە بەرهەمی شاعیردا هاتووەو ئەوەندەش کە هاتوون لەناو شەپۆلی وشەو زاراوە عەرەبیو فارسیەکانیدا گوم بوون. هەندێکیشیان هەر لە ئەسڵدا زارو ئاخاوتنی فارسینو پەرِیونەتەوە ناو شێوە ئاخاوتنی موکریانی. هەندێك لەو وشانەی کە تایبەت بە ناوچەی موکریانو لە شێوەزاری شاعیر بەدیدەکرێت دەخەینە روو:

رووپەڕە، نوچکەی چیا، هومێدەواری، گڕی ئاوور، ریزە خۆر، سەر عەسکەر، پولومالْ، شەرەفیابی، هێشتێ، بەشقی خودا، ئاوپاشی، لەسان دان، تماشا، کوندە شاخی، تاووساو، بێ تووشە، موردار، کاڵەکۆن، تەڕو ساز، گلەو ڕاز، نەهارو شام، نیکتەپەردازی، سەرئەفرازی، بێ وازی، فەرتون، درۆی پاش مردن، خواهیش، فامیل، زیندەگی...

بۆیە زمانو شێوەزاری مەلا مارف بریتییە لە شێوەزارێکی کوردی/ موکریانی تێکەڵ بە وشەو تەعبیراتی زمانەکانی دیکەی وەکو عەرەبیو فارسی، لەگەڵ ئەوەشدا شێوازێکی سادەو دوور لە گرێ لێدراویو پێچەو دەورەی لە دەربڕینی بیرو مەبەستەکانی پەیڕەو کردووە.

<u>زمانو شێوازی شیعری سەیفی قازی:</u>

کاتێك ئاوڕ لە زمانو شێوازی شیعری سەیفی قازی دەدەینەوە، مەسەلەکە زۆر جیاواز دەبێت، بە واتا زمان لێرە بەکارهێنانێکی جیاوازو تایبەت وەردەگرێت کە لە شاعیرانی دیکەی جیا دەکاتەوە. ئەمەش شتێکی ئاساییە چۆن هەر بەکارهێنانێکی تایبەتی زمان لە دەرفەتێکی زەمانی دیاریکراو لەلایەن شاعیرێکەوە، ئەوا زمانو شێوازی ئەو شاعیرە پێك دەهێنێ.[١٩] ئەوە رێگا لەوەش ناگرێت کەوا کۆمەڵێك شاعیرو هونەرمەند لەیەك سەردەمو قۆناغی مێژووییدا لەیەکچوونێك لە بیرو زمانو شێوازدا لە نێوانیادا هەبێت، لە ئەنجامی کاریگەری هەمان دۆخی کۆمەڵایەتیو رەنگدانەوەی هەمان واقیع بەڵام شێوازی دەربڕینو رەنگدانەوەکە مۆرکێکی کەسی وەردەگرێت.[٢٠]

سەیف بەلاسایی کردنەوە دەستی پێکردووە، بۆیە زمانی شیعری لەسەرەتادا هەمان زمانی قەسیدەو غەزەلی شاعیرانی کلاسیکی کوردییە:

---

(١٨) زاراوەکانی زمانی کوردی، گ/ زانیاری، ژ/ ٤: ٧٥.

* د. مارف خەزنەدار ئەم زاراوەی هێناوەتە ناوەو لە نووسینەکانیدا بەکاری دەهێنێت، کە ئاماژەیە بۆ رۆشنبیرییەکی ئاینی ئیسلامی تێکەڵی عەرەبیو کوردیو فارسیو تورکی.

(١٩) بنية اللغة الشعرية: ١٥.

(٢٠) شێواز لە کورتە چیرۆکی کوردیدا: ١٣.

قاسید کە لە دەرهاتو بـە تەبلیغی وەفاکـرد حوجرەی منی
حەسرەت دێهی سەت چینو خەتاکرد پێم کوت لە خوتەن
دێیەوە یا خوتتەیی تاتار یا ئەهلی
بەهەشتی کە دڵت پـڕ لـە سـەفا کـرد یان خدری کە هاتی
بە دوجام ئـاوی بە قاوە ئەم موردەیی هیجرەت
بـە تـەمای عومـری بەقاکرد یاخود لە تەرەف یارەوە
دێی حـامیلی نامەی خاسییەتی ئاهوی خۆتـەنو چـینی
ئەداکـــرد خاسییەتی بۆ چاوی منی خەسـتەو رەنجوور
وەك جامەیی یوسـف کـە بـە یەعـقوبی عەتاکرد

دیوانی سەیفولقوزات: ٢٩

یان کاتێ دەڵێ/

ئەو زوڵمە لەسەرچی کە دەکەی لێمە بە ناحەق هەر
عیشقە گوناهم بوەتە باعیسی نەستەق سەر
گۆیە لە مەیدانی غەمت پێی بکە بازی عەزیەت مەکە
زولفت بە شەقی لێ بدە سەرشەق قەوس‌و قەزەحە تاقی
برۆت ئەورۆ بەوەسمە بۆیە دڵەکەم لەتلەتە
بەو خەنجەری ئەزرەق خۆم خستەوە بەر پێت
بە ئومێدی سەری زولفت دەخولێمەوە بەو رشتەیی گێسو
وەکو مەزرەق دەڕژێنی بەیەك غەمزە نیگات خوێنی
سوپایەك دەشکێنی بـە رووی تـۆ بەشکەن، تـاقی
خەوەرنەق

دیوان: ٩٧١

سەیف بەو پێیەی کە لە زمان‌و ئەدەبیاتی فارسی‌و عەرەبیدا شارەزابووە بۆیە سەرەتا نەیتوانیوە خۆی لە چنگاڵی وشەو تەعبیراتی ئەدەبی ئەو دوو زمانە ببوێرێت، بەڵام لە درێژەی شیعرو بەرهەمەکانی دیوانەکەیدا بەدیار دەکەوێت کە هەمیشە تێکۆشاوە خۆی لە دەست ئەو وشەو زاراوانە دەرباز بکات. (شاعیر زۆر تێکۆشاوە لە دەکارهێنانی واژەی عەرەبی خۆ بپارێزێ‌و زبانێکی کوردی پاك‌و خاوێن بۆ دەربڕینی هەست‌و بیری شاعیرانەی خۆی بدۆزێتەوە).[٢٠] ئاکامی ئەو هەوڵانەی شاعیر لە شیعرو غەزەلەکانی دواتری دیوانەکەی بەدیار دەکەوێت:

دایم دڵم بەناڵەو زاری‌و فیغان ئەڵێ خۆش
بەو شەوەی کە رۆژی روخی دڵبەرم هەڵێ تفلی دڵم
گروی شەکەری لێوی گرتووە بەو دوو
هەنارە ژیری کەوە بیخە باغەڵێ زولفت
وەلادە روت بنوێنە بە دەفعەیێ شەو
ڕابرێ، ستارە نەمێنێ، قەمەر هەڵێ بەو
زولفە میروەحەت مەکە مەنعم لە شەهدی لێو
تەیرێکە دڵ زەعیفە، دەترسێ لە داوەڵێ

(٢١) دیوانی سیف القضات: ١٩.

ئەو قافیەت بەسانی دڵی مودەعی حەسەن
تـەنگە، درەنگـە، مــەیلی بـە جەنگە، هەڵێ مەڵێ

دیوان:٣٣

زمانی شیعری سەیف کاتێك دەگاتە ئاستی ئەو شیعرو بەرهەمانەی کە بۆ عەزیز ئاغای دۆستی نوسیوون، یا باسی ژیانی دێهاتی کوردەواری دەکات، یاخود ئەو لیریکە دڵدارییانەی کە لەسەر شێوازی شیعری بڕگەیی هۆنیوەتەوە (ئەوجار زبانی راستینی خۆی دەس دەکەوێ‌و نیازی بە فارسی‌و تورکی‌و عەرەبی نامێنێ‌و ئەو لیباسە گران‌و نالەبارەی لە بەر هەڵبەستەکانی دادەڕنێ‌و بە جل‌و بەرگی جوان‌و رەنگاو رەنگی کوردی دەیان رازێنێتەوە)،[٢٢] وەك ئەم نموونەیە:

عەنبەری زولفت بەدەم ســەبادە لەسەر مانگی
رووت هەوری موت لادە   تا رۆژ وەکو
شێت ڕوو لە کێوان کا   تۆزی غوسسەو
غەم هەستە بەبادە   لە عیشقت
مردم وەسیەت بێ لە تۆ   بۆ خۆت بەم
نێژە تەلقینم دادە   تـا بڵێن
زوحاك مـار لەســەرشـانی تـایەك لـە زولفی
چـین چـینت لادە

دیوان:٣٤

ئەگەر ئەژمارێکی وشەو واژەکانی شاعیر لە رووی شێوازناسیەوە بکەین ئەوا ئەم ئاکامانەمان لا دەست دەکەوێت:

لە ١٠٠ دێرە شیعردا ئاماری وشەکان بەم شێوەیە بەدیاردەکەوێت:-

کوردی	عەرەبی	فارسی	تورکی	کۆ
٧٥٧	٨٨	٢٥	٤	٨٧٤

رێژەی سەدی وشەکان:-

کوردی	عەرەبی	فارسی	تورکی
٨٦.٦	١٠.٠٦	٢.٨	٠.٤٥

ئەم خشتەیەو رێژەی بەکارهێنانی وشەی کوردی، لەچاو وشە بیانییەکان ئەو بۆچوونە دەسەلمێنێ کە شاعیر خاوەنی زمانێکی پاراو بووەو خۆی لە بەکاربردنی وشەو زاراوەی بێگانە بەڕادەیەکی زۆر بە دوورگرتووە.

دەربارەی زمانی شیعری‌و شێوازەوە راستیەك هەیە دەڵێ (هەر زمان‌و شێوازێك رەنگدانەوەی جیهان بینیەکی جیاوازە)،[٢٣]واتە شێواز رەنگدانەوەی ئەزموون‌و جیهانبینی شاعیرو هونەرمەندە بۆیە مەبەست‌و ناوەڕۆکی شیعر رۆڵێکی باڵا دەگێڕێ لە هەڵبژاردن‌و داڕشتنی شێوازدا، ئەو ناوەڕۆك‌و بابەت گەلەی کە شاعیر لە بەرهەمەکانی تەعبیری لێکردوونەتەوە بریتی بوون لە ژیانی دێهاتی‌و کشتوکاڵی‌و پەروەردەکردنی رەزو باغ‌و بێستان‌و ئاژەڵداری لەگەڵ ئەو سۆزو خۆشەویستییەی بۆ نیشتمان‌و بۆ کورد نیشانی داون، تەعبیرکردن لەم ژیان‌و هەست‌و بیرو مەشغولیەتە شاعیری بەرەو راستە شەقامی زمانێکی پاراو، روون، ئاسان‌و سادە بردووە. لەو رۆژگاری بووژانەوە ئەدەبیەش تێڕوانینێکی ئەوتۆ لەئارادا

---

(٢٢) سەرچاوەی پێشوو: ١٩.

(٢٣) زبانشناسی‌و نقد ادبی: ٢٩.

هەبووە کە (زمانی شیعر ئەو ئەندازەیەی سادەو ڕەوان بێت، بەواتا لە زمانی ئاخاوتنو ژیانی ڕۆژانەی خەڵك نزیکتر بێت ئەوا بەو ئەندازەیەش کارو تەئسیری بەسەر خوێنەرەوە زیاتر دەبێت، ئەگەرچی بیروڕای پێچەوانەش لە ئارادا هەبووە).[٢٤]

شاعیر چەند بەرهەمێکی لە وێنەی (نامەی شیعری) لە سۆزو خۆشەویستی عەزیز ئاغای هاوڕێی هۆنیوەتەوە، کە هەم لەسەر کێشی بڕگەییەو هەمیش سیستەمی جووت قافیەی تیادا پەیڕەوکردووە، ڕەنگە عەزیز ئاغاش کە کوێخا دێیەکی دەشتەکی بووە بەناوی (کوڵتەپە)و دەشێ خوێندەوارییەکی ئەوتۆشی نەبوو بێ، بۆیە شاعیر لە نامەکانیدا پەیڕەوی شێوازی (سەهلی مومتەنیع)ی کردووەو سۆزو مەبەستەکانی بە ڕوونیو بە ساکاریو بە کوردییەکی ڕەوان بۆ دەربڕیوە:

یادم بۆ ناکەی یادت بەخێربێ
وەعدەی زوو هاتن وەختە زۆردێر بێ هێندەم
تەماشای ڕێی هاتنت کرد چاو خێل بوون
لەسەر سەربانو سەرگرد ڕێگای کوڵتەپەی
دوورو درێژە هاتنی عەزیزم
یەکجار لەمێژە حەسەن لەدووریت
نەخۆشو گێژە تا مابووم
نەمدی، هاتی بینێژە دەردەی بێ
دەرمان هەر دەردی تۆیە بە بایەك
دەمرم دەژیم بەو بۆیە

چاوپیاخشاندنێکی بەرهەمی شیعری دیوانی سەیفی قازی چەند ڕاستیەکمان بۆ ئاشکرا دەکەن کە لە بواری ڕاستی شێوازناسیدا بایەخی خۆی هەیە:

ـ شاعیر بەڕادەیەکی زۆرو بە هۆشیارییەوە خۆی لە زاراوەسازیو تەرکیباتی ئاوێتەو لێکدراو (لە وێنەی جوتە وشە، هاوواتا، هاوبێژ...) پاراستووە، ئەمە نەك هەر لەبەرهەمە بڕگەییەکانی، بەڵکو لە ئاست بەرهەمە کلاسیکیو عەروززییەکانیش هەر وایە.

ـ لە شیعرەکانیدا هەمیشە پەنای بۆ لکسکێونی سادە (یەك یا دوو یا سێ) بڕگەیی بردووە جا ئەگەر هاتو بۆ (جێناوی جوداو وشەکانی پرسو سەرسوڕمانو خۆزیو پاڕانەوەو لێکدان)یش، حسابی وشەی یەك بڕگەیی بکەین، ئەوا ڕادەو ئامارەی دووبارە بوونەوەی وشەکان لە بەرهەمەکاندا بەگوێرەی ئەو ڕیزکردنەی خوارەوەیە:

دووبڕگەیی ← یەك بڕگەیی ← سێ بڕگەیی ← چوار بڕگەیی لە زۆرەوە بۆ کەم دەگۆڕێت. لە پێشەوەش ئاماژە بۆ ئەوەکرا وەك لە ئامارە سەدیەکاندا بەدیارکەوت، کە فەرهەنگی وشەو بێژەکانی شاعیر ڕادەی زۆرترینی کوردیو پەتیو خۆماڵین. لێرەدا پارچە غەزەلێکی شاعیر دێنینەوەو لێکۆڵینەوەیەکی شێوازناسی بۆ دەکەین کە ئاستی زمانەوانی بەتایبەتی (وشەسازی) بە ڕوونی تیادا بەدیار دەکەوێت:

بۆ خۆت بم نێژە
عەنبەری زولفت بەدەم سەبادە لەسەر مانگی
ڕووت هەوری موت لادە تا ڕۆژ وەکو شێت ڕوو
لە کێوان کا تۆزی غوسسەو غەم هەستە
بەبادە لە عیشقت مردم وەسیەت

(٢٤) سەرچاوەی پێشوو: ١٠٠.

بێ لە تۆ بۆ خۆت بم نێژە تەلقینم دادە
تا بڵێن زوحاك مار لەسەر شانی تایەك
لە زوڵفی چین چینت بادە بە جامی
دیدەی جەمشیدی جەمە بە تەختی
سینەی وەك کەیقوبادە گوتم کوشتومت
بە غەمزە فەرموی: شێوەی شیرینە
رەسمی فەرهادە لە دووری باڵات شەو
هەتا سەحەر کارم گریانە، پیشەم فەریادە
تاکو پامالْ بێ خوێنی مەزلومان پەنجەی
شمشاڵت رەنگو خەنادە بە هومێدی وەم
بێیە سەر قەبرم بۆیە وا حەسەن بە
مردن شادە

بۆ لێکۆڵینەوەی لایەنی شێواز لەم پارچەیەی شاعیر پێویستە پەیڕەوی لە هەنگاوەکانی لێکۆڵینەوەی شێوازناسی دەق بکەین بەم شێوەیە:[٢٥]

١. **لەسەر ئاستی زمان:** ئاستی زمان بۆ سەر سێ ئاستی بچوکتر دابەش دەبێت:

أ. ئاستی دەنگ (دەنگسازی): ئەمەیان زیاتر پەیوەندی بە لایەنی موسیقاو ئاهەنگی شیعرەوە هەیەو لە شوێنی خۆیدا باسی لێوە دەکەین.

ب. ئاستی وشە (وشەسازی): لەگەڵ ئەوەی پارچەکە لەسەر کێشی بڕگەیی هۆنراوەتەوە بەڵام روخساری لاسایی کردنەوەی قالبی غەزەلی کلاسیکی پێوە دیارەو شاعیر پەنای بۆ کۆمەڵێ لە وشە زاراوەی بێگانەش بردووە.

ـ پارچەکە سەرجەمی لە (٨٤) وشەو (١٦) جێناوی لکاوو (١٩) ئامرازی عەتفو (١٦)ئامرازی ئیزافەو (٥) دانە کاری بێ هێز پێکدێت.

ـ لە سەرجەمی وشەکان (٣٦) دانەی یەك بڕگەییو (٤٦) دانەی دوو بڕگەییو تەنها (٢) دانەی چوار بڕگەییین.

ـ لە سەرجەمی وشەکانی پارچەکە (١١) وشەی عەرەبیو (٦)وشەی فارسی بەکارهاتوون.

هەر لەلایەنی وشەسازییەوە دەکرێ ئاماژە بۆ چەند لایەنێکی رەوانبێژی غەزەلەکە بکەین، لەنێوان:

ـ عەنبەری زولفت / لەسەر مانگی روت/ هەوری موت

ـ بە جامی دیدەی/ بە تەختی سینەی

ـ شێوەی شیرینە/ رەسمی فەرهادە

کارم گریانە/ پیشەم فەریادە

چەند لایەنێکی جوانکاری گوتنی تێدایە کە لەجۆری (سەجعی هاوتەریبە).

ـ لە (زولفی چین چینت) رەگەز دۆزی تەواو هەیە.

ـ لە چەند شوێنێکدا تەلمیح (تەلیح —تیلنیشان) بەدی دەکرێت:-

★ تا رۆژ وەکو شێت روو لە کێوان کا ـــــئاماژەیە بۆ بەیتێکی نالی

★ تا بڵێن زوحاك مار لەسەر شانی ـــــئاماژەیە بۆ داستانی زوحاكو کاوەی ئاسنگەر

★ بەجامی دیدەی جەمشیدی جەمە ـــــئاماژەیە بۆ ئاوێنەی جیهان نومای جەمشید

★ شێوەی شیرینە رەسمی فەرهادە ـــــئاماژەیە بۆ داستانی شیرینو فەرهاد

ـ لە دەستەواژەی (لە عیشقت مردم) زێدەڕۆیی هەیە.

(٢٥) کلیات سبك شناسی: ٢١٦ -٢١٧.

ـ له دێری پێش کۆتاییدا:

تاکو پامالْ بێ خوێنی مەزلومان

پەنجەی شمشالْت ڕەنگو خەنادە

وێنەیەکی شیعری جوانو ناسكو دلگیر هەیە، شاعیر ڕووی قسەی لە یارەکەیەتیو پێی دەڵێ:

بۆ ئەوەی خوێنی بەناحەق ڕژاوی منو خەڵکی زۆرلێکراوی دیکەش، بفەوتێو شوێن بزر بێت، (پایەماڵ بێت) واتە بخرێتە ژێر پێ، ئەوا تۆ بۆ شاردنەوەی ئەو خوێن ڕشتنانە، پەنجەی شوشو باریکت لە ڕەنگو خەنە بگرە، تا خەڵك لێیان بشێوێو وانەزانن کە دەستو پەنجەت بەخوێنی ڕژاوی ئێمەمانانەوە سوورە.

ـ لە پارچەکەدا پەی بە هیچ وشەیەکی ناسازگارو نامۆ، یا هەر جۆرە زاراوەسازیو وشە داتاشرانێك نابردرێت.

ج. ئاستی ڕستەو ڕێزمان:

شاعیر پەنای بۆ ڕستەی کورتو سادە بردووە هەندێ جار لە یەك نیوە دێردا ڕستەکە تەواو دەبێت:

ـ عەنبەری زولفت بەدەم سەبادە.

ـ بەجامی دیدەی جەمشیدی جەمە.

ـ لە عیشقت مردم.

هەندێ ڕستە نیوە دێری دووەمیش دەگرێتە خۆی:

ـ لە دووری باڵات شەو هەتا سەحەر ، کارم گریانە، پیشەم فەریادە.

هیچ ڕستەیەك بۆ تەواو بوونی واتاکەی لە دێرێکەوە نەپەڕیوەتەوە بۆ دێرێکی تر، واتا یەکێتی واتایی بەیت لە غەزەلەکەدا پارێزراوە.

شێوەزار:

موکریانی وەکو شێوەزارێکی ناوچەیی لەناو دیالێکتی کرمانجی خواروو، تارادەیەکی زۆر خاوێنو پاراوو پەتییە، واتە لە تەئسیراتی زمانەکانی عەرەبیو فارسیو تورکی بە دوور بووە، ڕەنگە ئەوەش بۆ سروشتو هەڵکەوتی جوگرافیایی ناوچەکە بگەڕێتەوە، بەو هۆیەی لە مەرکەزی تەئسیرو دەسەڵاتی هەر سێ قەوارەی ناوچەکە:

١. دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامی لە بەغدا.

٢. دەوڵەتی سەفەوی لە ئیسفەهانو تاران .

٣. دەوڵەتی عوسمانی لە ئەستەمبۆڵ.

دوورو لاتەریك هەڵکەوتووە، بۆیە ئەو شێوەزارە وشەی بێگانەی زۆر کەم پەڕیوەتەوە ناو. ژیانی شارنشینیو شارستانیش هەمیشە وشەو زاراوەی نوێو تازە بابەت دێنێتە بەرهەم، بەگوێرەی پێویستو وەکو وەڵام دانەوەیەك بۆ ئەو جۆرە ژیانە. ناوچە دێهاتییەکان دیسانەوە تاڕادەیەك لەم جۆرە کاریگەرییە بەدوور دەبن، بۆیە لە کۆمەڵگای کشتوکاڵیدا زاری ئاخاوتنی شارو دێهاتیش جیاوازی دەبێت.

بەگوێرەی بیروڕای شارەزایانی ناوچەکە شێوە ئاخاوتنی دێهاتو ناوچەکانی نێوان سێ گۆشەی (سەردەشت — بۆکان — میاندواو) کە (ناوچەکانی لاجانو چۆمی مەجید خانو شارویرانو دێهاتی دەوروبەری میاندواو دەگرێتەوە) لە هەموو بەشەکانی دیکەی خاکی موکریان ڕەوانو پاراوترە. لە پێشەکی دیوانی سەیف دا ئاماژە بۆ ئەوە کراوە کە شاعیر ژیانی لە دێ دا بەسەر بردووەو خەریکی کشتوکاڵو ئاژەڵداری بووەو گوندەکەی، (گوێگجەلی — کە لە دەوروبەری میاندواو هەڵکەوتووە)، (بە باغو مەزراو مێشەو چنارستانو بەندو ئاشو خانووبەرەی خۆشو دلگیر ڕازاندبۆوەو بەهەشتێکی شاعیرانەی بۆ خۆی پێکهێنا بوو. هەروەها هەڵبەستەکانی کە بە زبانی دێهاتی ناوچەی محالی مەجیدخان بۆ عەزیز ئاغا

نووسیون، ئەوجار زیانی راستی خۆی دەس دەکەوێ، واتە زبانی کرمانجەتی یا دێهاتی، ئەویش ئەو زبانە شیرینو ناسکەی کە لە ناوچەی بۆکانو دەروبەری میاندواو پەرەی گرتوە).[٢٦]

لەسەرجەمی (٢٧) پارچە شیعری کورتو درێژی دیوانەکەیدا، کە بریتییە لە (٥٧٢) دێر، سەیف لە سێیەکی شیعرەکانی (کە لە سێ پارچەی درێژی ١٩٦ دێری پێکهاتووە)، پەیرەوی لەو شێوەزارە کرمانجییە سادەو رەوانو پەتییە کردووە. لە شوێنەکانی دیکەش کە بە ئاراستەی پەیڕەوی لە تانۆپۆی شیعری عەرووزو کلاسیکی رۆیشتووە، زۆر لەم زمانو شێوەزارە دوور نەکەوتۆتەوە. بۆیە دەکرێ ئەمە وەکو خاسیەتو ئەدگاری شێوازو شێوەزاری بەرهەمی شیعری سەیفی قازی حسابی بۆ بکرێت.

زمانی شیعری شەوقی:-

تازەکردنەوەی زمان وەك بنەمایەك لە سیماکانی نوێگەری لە شیعری کوردی بەند بووە بە پەرەگرتنی بزووتنەوەی رۆمانتیکی لە ئەدەبی کوردیدا، کە ئەویش بەلاسایی کردنەوەی ئەدەبی تورکی – عوسمانی لە ساڵانی ٢٠- ٣٠ی سەدەی بیستەمەوە دەستی پێکردووە. دکتۆر خەزنەدار سەبارەت بە مەسەلەکانی فەرهەنگو زمانی شیعری شەوقی بیروڕاکانی بەم شێوەیە چڕکردۆتەوە: (شیعری (شەوقی) رەنگدانەوەی فەرهەنگی زمانی شیعری ناوچەی موکریانو بزووتنەوەی شیعری نوێی عوسمانی بوو،...هەندێ لە شیعری مستەفا شەوقی وەك لاسایی شیعری عوسمانی دەکەونە بەرچاو، ئەوەی شاعیرانی ماوەی هەردوو جەنگی گێتی سەدەی بیستەم لە کوردستانی باشوور، نوری شێخ سالحو عەبدوللا گۆران ناویان نابوو "شیعری لاسایی عوسمانی").[٢٧]

ئەگەر سەرەتا قسە لە شێوازو زمانە شیعرییە گشتییەکەی شاعیرەوە بکەینو مەسەلەی شێوەزارە موکرییە روونو ئاشکراکەی بخەینە دواوە، ئەوا بەو گوێرەیەی کە لە رەخنەی شیعری کوردی لای ئێمەدا باوەو باسی لێوەکراوە، شەوقیش لە ریزی ئەو شاعیرانەیە کە پەیڕەوی لەو زمانە شیعرییە تازەیە کردووە، کە بە (زمانی کوردی عوسمانی) ناسراوەو لە ژێر کاریگەریو تەئسیری رۆمانتیکە تورکەکان دابوەو،[٢٨] پڕیش بووە لە وشەو زاراوەی تورکیو عەرەبیو فارسی، کە زمانی باوی شیعری تورکی عوسمانی خۆی بووە. بە نموونە یەکێکی وەك عەبدولحەق حامید کە یەکێك لە پێشەنگەکانی ئەدەبی رۆمانتیکی تورکە، کاریگەری بەرچاوی بەسەر شیعرو بەرهەمی شەوقیدا هەبووە، وەك ئەوەی بەسەر شاعیرانی تازەکەرەوەی وەکو شێخ نوریو گۆرانی دا هەبووە.[٢٩]

لە راستیدا لەگەڵ جیاوازی زمانو شێوازی داڕشتن، دەتواندرێ رێژەیەکی زۆر لە کەرەستەو موفرەداتی شیعری ئەو رێبازگەیە (مەبەست رۆمانتیکەیەتی تورکیە) لەوانەش فەرهەنگی زمانو موفرەداتی شیعری عبدالحق حامید، لەدوو توێ شیعرەکانی شەوقیدا بناسرێنەوە یا بەسەر بکرێنەوە. هەر بۆ نموونە سەردێری بەرهەمەکانی لە وێنەی: (جەوانان، حەسبو حاڵ دەگەل وەتەن، تەرانەیی وەتەن...) لەژێر کاریگەری بەرهەمەکانی ئەو شاعیرەدا داڕێژراون. جگە لەوەش رۆمانتیك وەکو رێبازێکی فیکریو فەلسەفی خاوەنی کۆمەڵێك چەمكو جیهانبینیەکی تایبەتی ئەدەبییە، کە لە زمانو شێوازو تەعبیراتی پەیڕەوکارانی ئەو قوتابخانەیە رەنگی داوەتەوە، وەك ئەوەی باری خەمو مەینەتیو حەسرەت هەمیشە دەروونو ناخی شاعیری داگیرکردووەو، سروشتی وڵاتو بەهاری رازاوە بە گوڵو لاڵەی رەنگین هەمیشە پەردەیەکی لە خەمو ماتەمی

(٣٦) دیوانی سیف القضات: ١٥، ١٩.

(٣٧) مێژووی ئەدەبی کوردی، ب٥: ١٥٥.

(٢٨) ئەدەبیاتی نوێی کوردی: ٤٤.

(٢٩) بڕوانە:

ـ توفیق فیکرەتو شاعیرە نوێخوازەکانی کورد: ١٣ -٦٦.

لە راستیدا لەگەڵ جیاوازی زمانیش، هەندێ لەسەردێرو ناونیشانەکانی شیعری شەوقی، وەکو (جەوانان، حەسبوحاڵ دەگەڵ وەتەن، تەرانەیی وەتەن،...) بێجگە لە وشەو زاراوەکانی تێکستەکان ئەوا لە بەرهەمی (عبدالحق حامید)دا ئەم شاعیرەدا دەدۆزرێتەوە، رەنگبێ تۆژینەوەی ورد گەلێ لایەنی دیکەی ئەم لێکچوونانە بەدیار بخات.

پۆشیوە. شاعیر هەمیشە لە حەسرەت یارو دڵداری جەفاکاردا رەنج دەکێشێ‌و بەدەست بەدبەختی‌و نەهامەتییەکانی ژیان دا دەتلێتەوە. هەر بۆیە روخساری شیعرو بەرهەمەکانی شاعیر ئەم شێوازو بەرگە رۆمانتیکیە سۆزاوییەی پۆشیوە.

- خەملیوە لەسەر قەبری جەوانان گوڵ‌و لالە
یا سووریی خوێنە کە بڵێی رەنگەکی ئاڵە
پێش تابشی خورشیدی فەلەك وەقتی بەهاران
وەك چاو لە فرمێسکی منە، قەترەیی ژاڵە
ئەی بادی سەبا هەستە گوزەرکە بەوەتەندا
پەخشان بکە سەر ئەرزی وەتەن بۆنی گوڵاڵە

ب. ش: ۲۰.*

- بۆ چ دەناڵێنی، لەسەر لێوت لە بۆ چ بار کەوتووە
لەشکری زوڵفت کە خاوو کاڵە بۆ چ رووی گرتووە ئاهی
تۆ وەك بای سمووم، هاتو قەڵبی دادڕیم
ئەی فەلەك گرپەت کەوێ ئەوجارە بۆ وات کردووە
چەندە مەحبووبە لەسەر ئەندامی سەروت جلکی رەش تۆ بە
فرمێسکی خوێن ئەو رەنگە رووت بۆ شوشتوە

ب.ش: ۲۱.

- بەبێ تۆ عالەمی دڵ غەرقی دەریای یەئس‌و حیرمانە
تەماشاکە شەپۆڵ ئەورۆ چلۆن سەر رێژی چاوانە
عەجەب تۆفان دەرە حیسی شەبابم هەڵدەچێ دایم
لە قەڵبی پڕ خرۆش ئەسرینی چاوم لەعلی ڕوممانە
دە ئافاقی ئەمەل ئەورۆ سەرابە وەسڵی تۆ دوورە
لە بۆیـە فەلسـەفەی ژینێ لـە بۆ من بۆتــە ئەفســانە

ب.ش: ۲۷.

هەندێك وشەو زاراوەو تەعبیراتی شاعیرانە هەن کە لە شێوەی ئیدیەم یاخود موتیفێکی*ئەدەبی لە بەرهەمەکانی شەوقیدا زۆر دووبارە بوونەتەوە. بۆ نموونە بۆ دەربڕینی هەستی خۆشەویستی بۆ نیشتیمانەکەی (کوردستان)و شارەکەی (سابلاغ)، ئەم مۆتیڤانە وەکو تایبەتمەندیەکی شێوازو تەعبیر بەدی دەکرێت:

- لەبەر ماڵی وەسیعی موڵکی بابت دەنگی سەمتووری.
- بەبێ تۆ کەلهوڕو سۆران‌و موکری‌و موڵکی بابان زار.
- ئەی بادی سەبا هەستە گوزەرکە بە وەتەن دا
پەخشان بکە سەر ئەرزی وەتەن بۆنی گوڵاڵە
- شەوقی وەرە لەو غوربەتە مائیل بە وەتەن بە
بێ خاکی وەتەن، عیزەتی تۆ مەحزی خەیاڵە

---

* بەشێك لە بەرهەمەکانی دکتور مستەفا شەوقی قازی زادە، ئەحمەدی شەریفی، مهاباد، ۱۳۸٤.

*مۆتیف Motif بابەتێکە لەشێوە تەعبیرێك کە لە بەرهەمی کەسێك یا لە جۆرێکی ئەدەبی (وەك شیعر بە نموونە) یا لەسەردەمێك زۆر دووبارە دەبێتەوە، وەك ئەوەی (چاوی کاڵ، لێوی ئاڵ) دوو مۆتیفی باون لە شیعرو گۆرانی کوردیدا.

بڕوانە:

سبك شناسی شعر: ۳٤۷.

- له حەسرەت دەردی كۆنە موڵكی بابیان هاتنە چاڵاكی
كە برژێنن لەسەر خاكی وەتەن خوێنیان بەسەر پاكی
- وەتەن ئەی موڵكی باپیرم، لە بۆ چ ئەورۆكە روخاوی.
- وڵاتو شاری مە خۆشە، بەڵا حەیفە كە وێرانە.
- بە نووری حوبی مەوتەن دڵفرووزەو هاتە رووناكی .
- كە ئاوی جۆگەڵەی سابلاغێ نەشئەی چاوی مەخموورت
لە مێرگۆڵەی سەهەندو كێوی لاجانێ بەفر بۆ عالەمێ باری
- ئەوێ موڵكی قەدیمو مەوتەنی ئەجدادی پێشووتە
بە مەردی مەیروخێنە چۆن حەریمی موڵكی بابانە
- لە موڵكی كوردەكان ئەورۆ تەپو مژ هێندە پەیدابوو.
- كە موڵكی موكریانو شاری سابلاغ بێ تۆ خاپوورە.
- لە موڵكی خۆشەویستی تۆ دەخوینێ كوند سبەینان زوو.
- لەنێو كوردان كەسێك موڵكی نەبێ، خۆ نۆكەرە بێ شك
لەسەر خەلقی لەبەر موڵكە، كە ئەمری ئێوە موجرابوو
- كە خاكی پاكی وی لانكە لە بۆ ئێسقانی باپیرمان.

هەروەها لەئاست دواكەوتوویی‌و ژێر دەستی وڵاتەكەی ئەم تەعبیرانەی بەكاربردووە: ماڵی خاپوور، وێران، ئەنقازی ماڵیان، مەوتەن رووخا بوو، خانە وێران، ماڵت چۆڵ‌و خاپوور.

سەبارەت بە گەل‌و میللەتەكەی خۆشی ئەم تەعبیرانە هاتوون: مێری كوردان، قەومی خۆش نیهاد، كوردی فەقیر، قەومی كوردی، دەمی ئەو كوردە كە لاڵە، زمانی كوردی، لەنێو كوردان.....هەر بەم شێوەیە كۆمەڵێك مۆتیف‌و دارشتنی دیكە لە شیعرەكان بەدی دەكرێن، كە لە شێوەی نزیك لە یەكتر دووبارە بوونەتەوە:

- مەستی غرور، بەسەودای تۆوە مەستم، مەست‌و مەسحوور، چونكە مەستی، بەدمەستی مەی بوو.

- لە تەئسیری فسوونی، دوو كوڵمی پڕ فسوونت، بە ئەفسون بەستی دەستانم، دڵت بەستم بە ئەفسون، بە ئەفسون بەستی قۆڵت، لە تەئسیری فسوونی نەفەسی تۆ.

- دایكی سەرشین، دایكی مەحبوب، دایكی پیر، دایكی كوردان.

- جەوانان، فیكری جەوانی، قەبری جەوانان، بەختی جەوانیم، جەوانانی وەتەن، شۆڕی جەوانی.

- دەسماڵی حەریر، چارشێوی رەشت، چارشێوو دەسماڵی تۆ.

- گوڵ‌و لالە، گوڵاڵە، مێر گۆڵان، مێرگۆڵە، بۆنی گوڵاڵە.

بەرادەیەكی كەمتریش ئەم مۆتیڤانە بەدی دەكرێن:

- نەشئە، شەوقی حەیات، عیلم‌و مەعریفەت، جەهل‌و غەفلەت، غوربەت، رۆژی تابان، بولبولی شەیدا، بەندی یەخسیری، ئەمەل، ئومێد، عالەم، زولفی خاو، زولفی كاڵ....تاد.

شەوقی لە مەیدانی زاراوەسازی شێوازدا بە زۆری پەنای بۆ پێكهاتەی شێوازی دیارخەرو دیارخراو (سفەو مەوسوف) بردووە، كەم دێرە شیعری شاعیر بەدی دەكەین كە یەكێك یا زیاتر لەم پێكهاتانەی تیادا نەبێت، لە وێنەی ئەم نموونانە:

رۆژی تابان، مێری كوردان، بولبولی شەیدا، بای وەعدە، چرای عەزم، چاوی مەخموور، چاوی بێ نوور، قەهری فەلەك، جەوری رەقیب، ستەمی دۆست، ناسیەیی پرشكەن، بەدمەستی مەی، كاكۆلی رەش رەنگ، بای سمووم، فرمێسكی خوێنین، قامەت مامەشی، قەلبی زار، شۆڕی جەوانی، كابووسی جەهل، شەهدی شیرین، جەبین مینای زیو، گەردن هوما، شەدەشل، چاو بەكل، عالەمی دڵ، قەڵبی پڕ خرۆش، زولفی كاڵ، زولفی خاو، تاریكی وجود، ئوفوولی ئەرغەوانی رۆژ، یادگاری قەدیم، فاتە چاو جوان، شەوگاری تەنهایی، نەباتی قەندی لێو، قەڵبی مەجروح، قەڵبی خوێنین، زولفی سیاە، سینەی ساف، زنجیری

زولم، دەستی پڕ زۆرت، ماهی تابان، برۆی کەچ، توفلی گریان، چاکی گریبان..... لە هەندێ شوێندا ئەم پێکهاتانە شێوازی سیفەتی وێکچوون (سیفەتی تەشبیهی) وەردەگرن وەکو ئەم نموونانانەی خوارەوە:

لەشکری زوڵف، باڵای سەروی بۆستان، زارت حوقەیی بلوور، ددانت دوڕی هەوشاری، خاڵ مشکی تاتاری، جەبین مینای زیو، گەردن هوما، روو سوورە گوڵ، چاوی بادامی، لێوی لەعل، ئافاقی ئەمەل، شەکرە زار، کانی دندان، تیری موژگان، قوبەی سینە، ئاهوی خەتا، چاوی نێرگس، تابووری موژە، تیپی عاشق، کەمەندی زوڵف، تەلیسمی گەنجی حوسنی تۆ.....هەندێ لەو زاراوەو پێکهاتانە رەنگە سادەو سواوەو دووبارەکراو بن لە شیعری کوردیداو، بۆ شاعیر هیچ هونەرێکی تازەی لەشێوازی شیعری دا تیادا نەنواندووە وەك لە گوتنەوەی: بولبولی شەیدا، قەهری فەلەك، بای سموم، بای وەعدە، چاوی مەخموور، کابوسی جەهل، قەلبی مەجروح، زولفی سیاه، زنجیری زولم، ماهی تابان، برۆی کەچ..... وەیا لەو سیفەتە تەشبیهیەکانی وەکو: لەشکری زولف، لێوی لەعل، تیری موژگان، تابووری موژە......

شاعیر لە بواری زاراوەسازی شێوازدا هەندێ وشەو تەعبیراتی جوانو تازەی بەکارهێناوە جا یا لە فۆلکلۆرو ئاخاوتنی خۆماڵی وەریگرتووە وەیا خۆی سازی کردوونو دایهێناون وەك لەم وشەو زاراوانە دەبیندرێن: قامەت مامەشی، شەدەشل، چاو بەکل، روو سوورە گوڵ، شەکرەزار، نێو بەندو بەرمووری یار، قەترەیی ژاڵە، کاکۆڵی رەش ڕەنگ، بەختی جوانی، حەریمی عیشق، شۆڕی جەوانی، شۆڕی دڵ، چاوی بادامی، شەپۆڵ سەر ڕێژی چاوانە، ئەسیری ڕەنگی بێ ڕەنگیم، پیاڵەی چاوی نێرگس، ئوفوولی ئەرغەوانی، گیان سەختی، دایکی سەرشین، حەریمی موڵکی بابان، کۆرپەی دڵ، شەوگاری تەنهایی، نەباتی قەندی لێو، قەومی خۆش نیهاد، مەلاحەت، تەپو مژ، کێردی دوشمن، بەندی یەخسیری، گەرمە برین، مەردانەگی، تەوێڵت بۆچی گرژە، بازوو بەند، باوەشی تۆ بێشکەیە......ئەڵبەتە شەوقی ئاوڕی لە هونەرەکانی رەوانبێژی وەکو لێکچواندنو خواستنو خوازەو بەشەکانی دیکە داوەتەوە، بەڵام زیاتر پەیڕەوی لە هونەری میتافۆری ئەوروپایی (واتە لێکچواندنی وێنە) کردووە، بۆیە لە شوێنی خۆیدا ئاماژەی پێ دەکەین، لەگەڵ ئەوەی هەندێ لایەنی هونەری رەوانبێژی پەیوەندی پتەوی بەشێوازناسییەوە هەیە. هەروەها دەتواندرێ لە ئاستی رستەسازیدا هەندێ لایەنی شێوازی شیعری شەوقی بە نموونە دەسنیشان بکرێت بەم شێوەیە:[٣٠] ١- رستەی ناوی ٢- رستەی کاری[*]

- لە مێرگوڵان دەخوێنن بولبولی شەیدا.
- بەهار هاتو نەشئەی بای وەعدەیە.
- شەوقی وەرە لەو غوربەتە مائیل بە وەتەن بە.
- چارشێوو دەسماڵی تۆ، شەرحە لە بۆ تاریکە شەو.
- جەبین مینای زیو، گەردن هوما، خاڵ مشکی تاتاری.
- وەتەن ئەی موڵکی باپیرم.

رستەی ناوی بەرێژەیەکی زۆر لە بەرهەماکاندا دووبارەبۆتەوە، بە پێچەوانەوە رستەی کاری رێژەی زۆر کەمە.

- خەملیوە لەسەر قەبری جەوانان گوڵو لالە.
- تەماشاکە شەپۆڵ ئەوڕۆ چڵۆن سەر رێژی چاوانە.
- هبووتی کردووە فیکرو روحم هاتۆتە هێڵلانە.
- تەبەسومکە وەدەرخە موعجیزێ بۆ عالەمی ئەوڕۆ.
- دڕابوو دامەنی پاکی، بەهیجران قەڵبی سوتا بوو.

پاش و پێش خستن:

(٣٠) تحلیل النص الادبی: ٥٨.

(*) مەبەست هاتنی وشەیەکی (ناو) یا (کار)ە لەسەرەتای فرێزو رستەکاندا لەسەر بنەمای شێوازناسیو سیمانتیکی، نەوەکو (رستەی ناویو رستەی کاری)یە بەگوێرەی بنیاتی ریزمانیو زمانەوانی.

له زۆر شوێندا شاعیر پەنای بۆ پێشخستنی کار، یا تەواوکەر بردووە بەمەبەستی سازدانی ئاهەنگو، سەلامەتی تەعبیرو پێداویستی زمانی شیعر:

- هەڵستاون، جەوانانی وەتەن دیسان. (پێش خستنی کار)
- لە مێرگۆڵان دەخوێنن بولبولی شەیدا. (پێش خستنی کار)
- پەخشان بکە سەر ئەرزی وەتەن بۆی گوڵاڵە. (پێشخستنی کار)
- بە دەستڕە بسڕە فرمێسکی شەوقی. (پێش خستنی تەواوکەر)

- من لە عومرم مانگ دەنێو تاریکە شەو، نەم بیستووە. (پاشخستنی کار)
- لە بۆ چاوی بە فرمێسکی جەوانان، سورمەیە خاکی. (پاشخستنی نیهاد)

لە بنەڕەتدا/ خاکی سورمەیە لە بۆ چاوی بە فرمێسکی جەوانان.

- بەبێ تۆ عالەمی دڵ غەرقی دەریای یەئسو حیرمانە. (پێش خستنی جێناو)
- چرای فیکرم لەوێ دایم، دەکاتن ئیقتیباسی نوور. (پێشخستنی کار)
- تەماشای هەر قەدی دارێ مەکە، ئەوڕۆ بەگیان سەختی. (پاشخستنی گرێ)

لە بنەڕەتدا/ ئەوڕۆ بە گیان سەختی، تەماشای هەر قەدی دارێ مەکە.

- کەبابە جەرگی من بیبە. (پێشخستنی بەرکار)
- بوتی مەخمووری چاوت، شەققی کرد سەد تاقو کاشانە. (پێشخستنی کار)

لە بنەرەتدا/ بوتی مەخمووری چاوت سەد تاقو کاشانەی شەق کرد.

- لە موڵکی خۆشەویستی تۆ دەخوێنی کوند سبەینان زوو. (پێشخستنی گرێ)

لە بنەرەتدا/ کوند سبەینان زوو لە موڵکی خۆشەویستی تۆ دەخوێنێ.

ئەنجا بەگوێرەی دابەشبوونی رستەی زمانی کوردی بۆ رستەی (خەبەری: سادە، جەخت) هەروەها رستەی (ئینشائی: داخوازی، نەرێ، پرس، بانگ کردن، تکا، مەرج، سەرسورمان، ستایشو سەرزەنشت)، بەکورتی هەندێ نموونە دەخەینەڕوو:

(رستەی خەبەری سادە)

- ولاتو شاری مەخۆشە، بەڵا حەیفە کە وێـرانە
لە بۆ چاوی بە فرمێسکی جەوانان سورمەیە خاکی.

(جەخت)

- بەڵێ شەوقی کە کوردە، چاو بە خوێنە، قەت هەدانادا
بــە خوێنی چـاوەکانم ســوور بووە چاکی گریبانم

(مەرج)

- ئەگەر چی تۆ لە قەومی خۆش نیهادی پاکی بێ باکی
بەڵام جانم لــە ماڵەنگۆیە وا چەند ســاڵە میهمانە

(داخوازی)

- شەوقی وەرە لەو غوربەتە مائیل بە وەتەن بە
بێ خاکی وەتــەن، عیزەتی تــۆ مەحزی وەبــالە

(نەرێ)

- ئەوێ موڵکی قەدیمو مەوتەنی ئەجدادی پێشووتە
بە مەردی مەیرۆخێنە چۆن حەریمی موڵکی بابانە

(پرس)

- بۆ چ دەناڵێنی، لەسەر لێوت لە بۆ چ بارکەوتووە؟ لەشکری
زوڵفت کە خاوو کاڵە بۆچ رووی گرتووە؟

(تکا)

- بڵا تێر ئاو ببێ بەو خوێنە سوورە گوڵ لە مێرگۆڵان
بە شوعلەی نووری ئومێدیان وەتەن با بێتە رووناکی

(سەرسوڕمان)

- بە لەنجەو لارەکەت وا دیارە نەشئەی تۆ لە کوردانە
وە ئـیلا، چۆن دەبـێـتـن پێــکەوە زولم‌و وەفاداری!

(سەرزەنشت)

- لە تەئسـیری فســوونی رۆژی تابان عالەمی شۆری
مەگەر تۆ چاوەکانم مێری کوردان هێشتا مەخمووری

(ستایش)

- رەنگی تۆ خۆ زەردە، زولفت کاڵە، قامەت مامەشی
یا لەنێو پایتەختی رۆمی سوێســنەو پشـکووتوە

<u>رەنگدانەوەی شێوەزاری موکری لە شیعری شەوقی</u>

شەوقی خۆی موکریانی بووەو تەمەنی جحێڵی لە سابلاغ بەرێ کردووە، لەپاشان لە رێگەی ئەستەمبۆڵەوە دەچێتە ئەوروپا (ئاڵمان)و نزیکەی سێ ساڵێك (١٩١٣ -١٩١٦) لەوێ خوێندکاری رشتەی پزیشکی دەبێ، بەهۆی بارودۆخی هەڵگیرسانی شەڕی گەورە، ناتوانێ درێژە بە خوێندن بدات، بۆیە دەگەڕێتەوە ئەستەمبوڵ‌و لەوێ خوێندن تەواودەکات‌و بەیەکجاری لەوێ دەگیرسێتەوە تا کۆچی دوایی دەکات. لەگەڵ ئەوەی شاعیر لە تەمەنێکی زوودا موکریان بەجێدەهێڵێ، بەشی زۆری تەمەنیشی لە ئەستەمبۆڵ بەسەر دەبات‌و ژیان‌و گوزەران‌و خێزانێکی ئەرستۆکراتیانە پێکەوە دەنێت، بەڵام شیعرو بەرهەم‌و زمان‌و شێوازو ئیحساساتی کوردانەی موکریانی هەر دەمێنێتەوە. خەڵکی موکریان‌و سابلاغ‌و شوێنەوارو یادگارەکانی هەمیشە بە زیندوویی لە یادەوەریدا دەژین‌و لە شیعرەکانی دا سەردەکەن. لە ئارایشکردن‌و رازاندنەوەی هۆنراوەکانیشی پەنا بۆ شێوەزارو ئاخاوتنی زیندووی مەڵبەندەکەی دەبات‌و وێنەی شاعیری جوان‌و دڵگیریان لێ پێك دەهینێ، کە لەم تەعبیرانەدا بەدیاردەکەوێت:

لەناز بالنجی خەو، دەنگی زەنگۆڵ، چلۆن سەبرێ دەکەی، نێوبەندو بەرمووری، ئەوێستا لە بێخەی رۆژهەڵاتی، دەژینێ حەقی خۆت سابیت بکە، بەدەستڕە بستڕە، خەوی مە، ئەتۆ دەستە شکاوی، بەو کاکۆڵی رەش ڕەنگە، بۆ چ دەناڵێنی لەسەر لێوت لە بۆ چ بارکەوتووە، قامەت مامەشی، چارشێوو دەسماڵی تۆ، بەلای لایەی دڵم، هەڵستاون جەوانانی وەتەن، دە دڵ عەزم‌و لەسەر شۆڕی جەوانی، بۆ چ دەبەرناکەی، مێرگی شین، وڵات‌و شاری مە خۆشە بەڵا حەیفە کە وێرانە، جاوەباڵی وی، دەپێشدا شەوقی وێستاوە، ئەحواڵی دڵی خۆم، غەفلەت‌و بەس بێ، دە ئافاقی ئەمەل، دەسیجنی تەبعی جوانان، خۆش بێن، بەڵام جانم لە ماڵەنگۆیە مێهمانە، وەدەرخە، شەکرەزار، ئەتوی نێونا، دەفکری شار، مەگەر مەردانەگیت وابوو، لەنێو کوردان، هەتاکو فرسەت‌و ماوە، لەپێشا پێشی، تیپی عاشق، قەت هەدانادا.... هەروەها لە چەند شوێندا ئاماژە بۆ ناوچەکانی موکریان دەکات وەکو:

دوڕی هەوشار، ئاوی جۆگەڵەی سابلاغ، لە مێرگۆڵەی سەهەندو کێوی لاجانێ، موڵکی موکریانێ، شاری سابلاغ، کانی قوڵقولاغو... لە شوێنێکدا ئاماژە بۆ (بەندی برایمۆك) دەکات کەوا بەیتو داستانێکی شیعری ئەدەبی میللی بەناوبانگە لەناوچەی موکریان.

باســـــی دووەم

وێنەی شیعری:

لە ڕەخنەی نوێدا گرنگی زۆری پێدەدرێ‌و وەکو یەکێك لە پێکهاتە سەرەکیەکانی بنیاتی شیعر سەیر دەکرێت، لە ڕەخنەی کۆندا (وێنەی ئەدەبی) لەبەرامبەر خەیاڵکردن‌و ئەندێشە دەوەستێت کە ڕەگەزێکی بنەرەتی شیعرە.[31] تەنانەت لەلای زانایانی (زانستی مەنتیق)ی دەوری ئیسلامی شیعر وەکو (کلام مخیل) پێناسەکراوەو پرۆسەی (خەیاڵکردن: وێنەکێشان) بە بنیاتی شیعر دەستنیشانکراوە.[32] ئەو کردەوەی خەیاڵکردنە ڕێگا لەبەردەم شاعیر دەکاتەوە کە ئەو واتاو گوزارانەی مەبەستیەتی لە بەرگێکی ڕازاوەو دلگیردا بەرجەستە بکات‌و بیانخاتە ڕوو بەمە وێنەی شیعری دروست دەبێت. وێنەی هونەری وەکو لەلایەن (سی دی لویس)وە نیشان دراوە (وێنەیەکە بە وشە، لە ڕێگەی وەسف‌و خوازەو لێکچوونەوە پێك دەهێندرێت‌و بەڕێی تەعبیرێك یا ڕستەیەکی ئارایشت کراوەوە ئاراستە دەکرێت).[33] بەم پێیە دەربڕین‌و وێنە، یاخود شێوازو وێنە وەکو دوو ڕەگەزی ڕوخسار لەگەڵ ناوەڕۆکدا یەك دەگرنەوەو تێکەڵاو دەبن‌و یەکێتی ئۆرگانیکی بەرهەمی شیعری پێکدەهێنن، بەمە وێنەی شیعری (دەبێتە بنەمایەکی گرینگ لەو بنەما هونەریانەی کە پرۆسەی داهێنانی شیعرییان پێ کامل دەبێت).[34] دەتوانین بەشێوەیەکی گشتی دووجۆر وێنەی شیعری دەستنیشان بکەین.

یەکەم: وێنەی وەسفی، کە لە ڕێگای وشەو دەربڕینی ڕاستەوخۆوە ئەنجام دەدرێت.

دووەم: وێنەی ڕەوانبێژی کە لە ڕێگەی هونەرەکانی ڕەوانبێژییەوە دێتە بەرهەم.

<u>وێنەی شیعری لە بەرهەمی مەلا مارفی کۆکەیی:</u>

مەلا مارف بەو پێیەی لە بەرهەمەکانیدا پەیڕەوی لە زۆر لایەنی یاساو نەریتەکانی شیعری کلاسیکی کوردی کردۆتەوە بەتایبەت لە باری زمان‌و شێوازو فۆرمی گشتییەوە، بۆیە بەرهەمەکانی لەباری جوانی ناسییەوە لەسەر بنەماکانی هونەری ڕەوانبێژی دامەزراون. لە بەرهەمەکانیدا وێنەی ڕەوانبێژی بەگوێرەی لقەکانی وەکو: (لێکچواندن، خوازەو خواستن‌و درکە)، لەپاڵ وێنەی وەسفیدا بەدی دەکرێن. لێرەوە تیشکێك دەخەینە سەر جۆرەکانی وێنەی ڕەوانبێژی‌و ڕەنگدانەوەی لە شیعری کۆکەیی دا.

<u>*١. لێکچواندن/*</u> بەشێکی بنچینەییە لە بەشەکانی ڕەوانبێژی، شاعیر تیادا شتێك دەچووێنی بە شتێکی تر بۆ ئەوەی سیفەتێك لە شتە لێچووەکە زەقترو درەوشاوەتر نیشان بدات. کەوا بێت (لێکچواندن، بەستن‌و پەیداکرنی وێکچوونێکە لەنێوان دوو شت بەڕێی هاوبەش بوونیان لە یەك سیفەتا یا زیاتر).[35]

لێکچواندن لەسەر چوار بنەما دەوەستێت (لێچوو، لەوچوو، ئەوزار، لێکچوون) بۆ ئەوەی پرۆسەی لێکچواندن تەواو بێت لانی کەم پێویست بە بوونی هەردوو بنەمای (لێچوو — لەوچوو) دەکات، کە دوو کۆڵەگەی بنەڕەتی لێکچواندنە.

لێکچواندن لەبەرهەمی مەلا مارف دا پانتاییەکی فراوانی گرتۆتەوەو بەپێی سەرنجی ئێمە لە هەموو بەشێکی دیکە زیاترە، هەروەها جۆری لێکچواندنەکانیش جۆراو جۆرن بە گوێرەی هاتنی ژمارەی بنەماکان دەگۆڕێن. لێرەدا چەند نموونەیەك لە جۆرە جیاوازەکانی لێکچواندن لە شیعری کۆکەییدا پیشان دەدەین:

---

(٣١) النقد الادبي الحديث: ٢٨٣.

(٣٢) صور خيال در شعر فارسي: ٢٨.

(٣٣) وێنەی شیعری لە ڕێبازی ڕۆمانسی کوردیدا: ١٥.

(٣٤) دیلان‌و تافیکردنەوەی شیعری: ٢١٨.

(٣٥) ڕەوانبێژی لە ئەدەبی کوردی: ٢٢.

- بۆ گولی رووی تۆ وەکو بولبول لە نالینە دلّم
تا نەفەرمووێ، چۆن حقوقی نادەمێ؟ لێم عاجزە

دیوان: ل١٣

بنەماکان:

لێچوو: دڵی شاعیر لەوچوو: بولبول ئەوزار: وەکو رووی لێکچوون: ناڵین

جۆری لێکچواندنەکە: درێژەی بەرەڵڵایە، بەو گوێرەیەی کە هەر چوار رەگەزەکە (بنەماکان)ی بە ئاشکرا تیادا هاتووە.[٣٦]

- کە شیعرت وەك سەدەف فەرزەن هەموو پڕبن لەدانەی دوڕ
لەلای ئەشخاسی وشـكو بێ تـەبیعەت ئاسـنو سـەنگە

لێچوو/ شیعری شاعیر لەوچوو/ سەدەف ئەوزار/ وەك لێکچوون/ پڕ بن لە وانەی دوڕ

جۆری لێکچواندن/ درێژەی بەرەڵڵا, دیسان لەنێوان (شیعر)و(ئاسنو سەنگە) لێکچواندنی رەوان هەیە.

- کەسێ غەواسی بەحری عیلمو عەقلو فەزلو جەوهەر بێ
دەبێ سینەی سەفینەی عەزمی وەك سەدی سکەندەر بێ

لێچوو: سینەی سەفینەی عەزم لەوچوو/ سەدی سکەندەر

ئەوزار/ وەك لێکچوون/ .....(نەهاتووە، ئەڵبەتە مەبەستی ئەوەیە کە لە قایمیو سەختی وەك یەك بن).

جۆری لێکچواندنەکە: قولەیە، بەو پێیەی یەکێك لە بنەماکانی لێکچواندنەکە نەهاتووە کە ئەویش (لێکچوونە).[٣٧]

- هەتا کەی کونجی تەنهایی، وەرە زاهید تماشاکە
کە خەیمەی شای شەکەر لێوان، چ قەسرو بارەگایێکە

د: ل٢٥

لێچوو/ خەیمەی شای شەکەر لێوان لەوچوو/ قەسرو بارەگا

ئەوزار/....(نەهاتووە) لێکچوون/ .....(نەهاتووە)

جۆری لێکچواندنەکە : لێکچواندنی رەوانە. رەوان ئەو جۆرەیە کە تەنها دوو بنەما سەرەکیەکە، واتا (لێچوو – لەوچوو)ی تیا هاتبێت. کە ئەمەش بەرزترین جۆری لێکچواندنە.

- موتەوەل زولفی تۆ بوو، فەسلّو وەسلّم لێ تماشاکرد
مـوعەمـایێکە لایـەنحەلو، زنـجیری بەلایێـکە

د: ل٢٦

لێچوو/ زولفی یار لەوچوو/ کتێبی (المگول) – دوورو درێژ

لێکچوون/ هەبوونی (فەسلو وەسل) لە هەردوولا – ئاڵۆزی ئەفسانەیی لە هەردووکیان.

- ئیشارەی کردە لامی زولفی، ئەلفی قامەتی، یەعنی
جـەوابی قەدی دالی تۆ، فەقـەت لامـەل فەلایێـکە

د: ل٢٥

لێچوو/ زولـفی یـار – قامەتی یار – قەدی یار

لەوچوو/ حەرفی (ل) – حەرفی (ا) – حەرفی (د)

(٣٦) سەرچاوەی پێشوو: ٣٦.

(٣٧) سەرچاوەی پێشوو: ٣٥.

لێرەدا چەند شتێکی هەڵبژاردووەو بە چەند شتێکی تری چواندووە. لێکچواندنەکان سەربەخۆن‌و بە یەکترەوە نەبەستراون: (زولف — ل)، (قامەت — ا)، (قەد —د). جۆری لێکچواندنەکە: بڵاوە. بڵاویش ئەوەیە کۆمەڵێك لێکچواندن بەدوای یەکتریدا بێن لە دێرە شیعرێکدا.[٣٨]

ـ لێکچواندنی وێنە/ لەم جۆرەیان شاعیر وێنەیەك دروست دەکات کە لە چەند رەگەز پێك هاتبێت‌و رەگەزەکان تێکهاڵابن‌و تابلۆیەکیان (وێنەکیان) لێ بەرهەم هاتبێت. ئەنجا ئەم وێنەیە بە وێنەیەکی هاوشێوەی دەچووێندرێت. وەکو ئەم دوو نموونەیەی لای کۆکەیی:

ـ شەونم کە لەسەر رووی وەرەقی گوڵ دەدرەوشێ
عەینەن وەکو قەترەی عــەرەقی روومەتی یــارە

د: ل٦

لێچوو / وێنەی یەکەم : دلۆپی شەونمە کاتێك لەسەر رووی پەڕەی گوڵ دەدرەوشێتەوە
ئەوزار/ عەینەن
لەوچوو/ وێنەی دووەم: قەترەی عەرەق کاتێك لەسەر روومەتی یار بەدیاردەکەوێت.

جۆری لێکچواندنەکە لێرەدا، ئاوەژوور کراوەتەوە، شاعیر جێگۆرکێی بە لێچوو— لەوچوو کردووەو مەبەستیەتی جوانی‌و دلگیری وێنەی دووەم (قەترەی عەرەقی سەر روومەتی یار) بەتین‌و تەوژم تر نیشان بدات.

ـ لە گۆشەی پەنجەرەی شیشەی لەتیف‌و قەسری کافووری
نمایشــیان دەدا خــانم وەکــو حــوری‌و پــەریزادە

لێچوو/ وێنەی یەکەم : خانمانی مهابادی وەختێك لە گۆشەی پەنجەرەی شووشە بەندی جوانی قەسرو باڵەخانە سپی‌و سۆڵەکاندا بەدیار دەکەوتن.

لەوچوو/ وێنەی دووەم: لە وێنەی دەرکەوتنی حۆری‌و پەریزادبوون کە لەناو ئەو فەزا سپی‌و سافەدا وەدەردەکەوت.

شاعیر لە پێناوی دەربڕین‌و رازاندنەوەی بیرو سۆزو هەست‌و نەستەکانی پەنای وەبەرهێنانەوەی جۆرەکانی تری وێنەی رەوانبێژی بردووە، لە نموونەی خوازەو خواستن‌و درکە،* بەڵام رادەو رێژەی ئەو جۆرە وێنانە لە بەرهەمەکانی مەلا مارف دا لە لێکچواندن کەمتر وەبەرچاو دەکەوێت.

خوازە/ بریتییە لەوەی وشەیەك بۆ مانای دروستی خۆی بەکار نەبرێ بەڵکو بۆ مانایەکی تر بخوازرێ‌و مەبەستێکی تر بگەیەنێ.[٣٩]نموونەی خوازە لە شیعری کۆکەیی:

من لەلام وایە کەنەیدیوە لە مەکتــەب حەرفی لا
بۆ یە کەس نەی بیستووە لەو سەییدە ئیلا نەعەم

د: ل٦١

(مەکتەب) خوازەیەو مەبەست لێی (کتێبی مەکتەب)ە, کە تیادا فێری (لا-رژدی) یان (نەعەم-چاوتێری) دەبن. پەیوەندی (کتێب‌و فێربوون) لەگەڵ (مەکتەب) لەسەر بنەمای شوێنی (المحلیە) دامەزراوە.[٤٠]

ـ فەرموو وەرە مەجلیسی تەرحیم‌و رەحمەتە

---

(٣٨) سەرچاوەی پێشوو: ٤٢.

* لێرەدا بە پێویستی نازانین درێژ دادڕی بکەین لە راڤەو پێناسە کردنی ئەم هونەرانە، خوێنەری بلیمەت بەمەبەستی تێگەیشتنی زیاتر لەم هونەرانە دەتوانێت بۆ هەر یەکێك لە کتێب‌و سەرچاوەکانی رەوانبێژی کوردی بگەرێتەوە لە نموونەی :

١. رەوانبێژی لە ئەدەبی کوردی، ٣ بەرگ، د. عەزیز گەردی.

٢. خۆشخوانی، مامۆستا علاوالدین سجادی.

٣. زانستی ئاوەڵواتا، د. کامل حەسەن بەسیر

(٣٩) رەوانبێژی لە ئەدەبی کوردی، ب١: ٦٧.

(٤٠) زانستی ئاوەڵواتا: ٩٧.

رۆژی وەفاتی مەسجیدو میحرابو مینبەرە

(وەفاتی مەسجیدو میحرابو مینبەر) بۆ مانای دروستی خۆی بەکار نەهاتووە، بەڵکو وەکو خوازە بەکارهاتووە بۆ لەناوچوونو لە برەوکەوتنی شوێنەوارو رێورەسمەکانی ئاینی ئیسلام.

خواستن/ ناونانی شتێکە بەناوی شتێکی تر ئەگەر جێگەی گرتەوە. خواستن لەسەر یەك بنەما دەوەستێ ئەویش (لەوچوو یا لێ خوازراو)ە, یاخود (لێچوو یا بۆ خوازراو)ە.[٤١]

ـ بۆ خەراباتو کلێسا، مەسجیدو دەیرو کەنشیت

دەم رفێنی ئەم سەگە، سەد گورگە راوم پێدەکا

عیففەتو عیسمەت کە باری کردووە، ئەم کافرە

هەر شــەوێ داوای کچێکی کەس نە گاوم لێ دەکا

هەردوو دەربرینی (ئەم سەگە)و (ئەم کافرە) خوازراون لە بریتی بەکارهێنانی (نەفسی بەد) بەکارهاتوون.

ـ ئەوێستاش گەر ئەنێری جوببە شینی کەللە مەخروتی

لە خزمەت حەزرەتی سەدری لەگەڵ دوو مورغەکی کونجی

د: ٥٨.

جوبەشینی کەللە مەخروتی: بۆ کەللە قەند خوازراوە، حەزرەتی سەدری: بۆ برنجی سەدری.

درکە: ئەوەیە کە راستەوراست ناوی شتێك نەبەی بەڵکو بچی ناوی شتێکی تر ببەی کە پەیوەندی بە هی یەکەمەوە هەبێت تاکو خوێنەر یا گوێگر لە مانای باسکراوەوە بۆ مانای مەبەست بچێتو پەیوەندی نێوانیان (لازمو مەلزوم) دەبێت.

دەفعەیەکیش یەك لەشخاسی ئەدیبو موحتەرەم

ئیدعـای یـەگ گەوهەری کون ناکـراوم لێ دەکا

د: ٣٥

گەوهەری کون ناکراو درکەیە، هێمایە بۆ شیعری تازەی شاعیر، واتە شیعرێك هێشتا خەڵك نەیدیبێو تازە کوورە بێت.

ـ تـۆی ســوارو من پیـادە جووابت نەدامەوە

پێت وابوو لەم قسەیە سەرفی نەزەر دەکەم

د: ل٥٣

ـ تۆی سوارو من پیادە درکەیەو هێمایە بۆ ئەوەی کـە هەمیشـە بەدواتــەوەمو وازت لـێ نــاهـێنم.

لەدرکەدا هەردوو واتای راستەوخۆو ناراستەوخۆ دروستنو رێیان تێدەچێت وەکو (تۆ سوارو من پیادە).

ـ دەنگی زیکرو خەتمو تەهلیلت فەزای پڕ کردووە

زەڵزەڵەی خستۆتە خەیمەی بێ ستوونی ئەزرەقی

د: ل٧٨

خەیمەی بێ ستوونی ئەزرەقی درکەیە، هێمایە بۆ ئاسمان.

---

(٤١) بنیاتی وێنەی هونەری: ٢٣٨.

جۆری دووەمی وێنەی شیعری لای کۆکەیی وێنەی وەسفی راستەوخۆیە، شاعیر لە رێگەی وشەو دەربرینەوە راستەوخۆ لە شتەکان دەدوێتو سیماو روخساریان نیشان دەدات، (لێرەدا وشەکان خۆیان ئامرازی دەربڕینو هەلگری وێنەکانن).[٤٢] جاری واشە وشەو دەربڕینەکان کە خۆیان وێنەو دیمەنی بچوك بچوك دەنوێنن، بەشداری دەکەن لە پێکهێنانی وێنەیەکی گشتی بۆ بابەتەکە.

کۆکەیی لە شیعرێکی ستایشو پارانەوەدا دەڵێ:

گولستانو گوڵو گوڵزارو گوڵشەن
نەیو شمشادو سەروی جوێباری
نەواوو ناڵەوو گریانی قومری فوغانی
بولبولی سەر شاخساری زریوەی مەڵ،
لەسەر پەل یا لەسەر گوڵ چریکەی هودهودو
سەوتی هوزاری سەلاوو حەقحەقی
مورغانی یا حەق کە دەنگیان دێ
لەسەر عودی قەناری

ئەنجا پاشبەندی ئەم چەند دێرە بەم شێوەیە دێ:

هەموو تاریفی زاتی پاکی تۆیە دەمێ
ئەیکەن بە خەندەو گەه بەزاری

د: ل٥

لەنیوە دێرەکانی چوار دێری یەکەمدا کۆمەڵێك ناوو وەسفو تەعبیرات هاتوون، کە هەر یەکەیان وێنەیەکی سەربەخۆ دەنوێنن (وێنەی هەستی بینینو بیستن)، ئەمانە هەموویان بەشداری دەکەن لە نەخشاندنو سازکردنی وێنەیەکی گشتی ئەویش رازانەوەی جیهانە بەم هەموو دەنگو ڕەنگو بوونەوەرو مەوجوداتەوە، واتە هەموویان تەعبیر لە شتێك دەکەنەوە ئەویش بوونو ناساندنی پەروەردگارێکی مەزنە.

کۆکەیی لە باسو وەسفی گوندەکەی ئاغای (موهتەدی) دا دەڵێ:

تا چاو هەتەر دەکاتو هەتا دڵ دەڵێ بەسە
باغو درەختو عەرعەرو سەروو سنەوبەرە
غەملیوە سەر زەمینی بە خونچەی ئاتەشی
ئاوی لەتیفە، سافە، هەوای عەتر پەروەرە
فەرشی زومەڕەدی، گوڵی زەردو سوورو ئاڵ
تێکەڵ بووە، دەڵێی تەبەقی عودو مەجمەرە
وەك خێوەتی گوڵانە هەموو باغو چیمەنی
دامێنی کێوی، ئەتلەسو دیباوو مەخمەرە
نەرگس بەچاوی مەستەوە، سوسەن بە سەد زوبان
مەشغوولی زیکرو فیکری خوداوەندی ئەکبەرە گەردن
کەچە وەنەوشە، گوڵو بەرگی نەستەرەن گوڵی
یاسەمەن بەدارەوە، وەك میسكو عەنبەرە
شەونم لە چیهرەی گوڵی میناوو ئەتلەسی
باریوە، دانەی دەڵێی دوڕو گەوهەرە

---

(٤٢) وێنەی شیعری لە رێبازی رۆمانسی کوردی دا : ١٥.

وەك   من   مەلولە،   لالە   بە   داغی   فیراقەوە
سونبول   بلاوو   خاوە،   دەڵێی   زوڵفی   دولبەرە
گریانی   گوڵی   شلێرە   ببینە   عەزیزەکەم
فرمێسکی چاوی بــە هەوری ئـاوی موفەتــتەرە

لەهەندێ دێرو نیوە دێرەکانی ئەم پارچەیەدا هەندێ وێنەی لێکچواندن بەدی دەکرێت، بەهۆی ئەوزارەکانی وەکو (وەك – دەڵێی) بەڵام وێنە وەسفییەکانی کە لە خودی ناوهێنراوەکاندا هاتوون، زۆر بە تینو گوڕو جۆشن، کە وێنە لێکچواندنەکانی خستۆتە ژێر سێبەری خۆیەوە. ئەم وێنە جیاوازو پەرشو بلاوانە بە هەموویان هاوکاری دەکەن لە خستنە رووی وێنەو دیمەنێکی رازاوەی رەنگاو ڕەنگی بە هەشت ئاسای سروستی ناوچەکە. ئەم وێنەیە کە بە وشەو دەربڕین چندراوە، دوور نییە لە خودی تەبیعەتەکە جوانترو رازاوەتر بێت. لێرەدا خەیاڵی شاعیرانە رۆڵێکی خوڵقێنەری گێڕاوە لە نەخشاندنی ئەم دیمەنە دلگیرە.

جۆرەکانی وێنەی شیعری لە بەرهەمی سەیفی قازی:

وێنەی رەوانبێژی:

أ. وێنەی لێکچواندن

- ئەســتاری وەکو زوڵفی عەروسانە موسەلسەل
ئەلفازی هەموو گەوهەرە چەند جوانی ئەداکرد

د: ل٣٩

لێچوو: ئەستاری (دێرەکانی نامەی یار)　　　لەوچوو: زوڵفی عەروسان
ئەوزار: وەکو　　　رووی لێکچوون: موسەلسەل (ریزە بە ریزە).
وێنەکە لەسەر بنچینەی لێکچواندنی بەرەڵلاّ دروست بووەو هەر چوار بنەماکەی لێکچواندن هاتوون.
لەنیوە دێری دووەمدا وێنەی لێکچواندنی جەختاو هەیە کە لەسەر هەرسێ رەگەزی:
لێچوو: ئەلفازی, لەوچوو: هەموو گەوهەرە, لێکچوون: جوان, دروست بووە.

- هەر گوڵ شەکەری لێوە شفای دەردی نەخۆشان
سەر بێ بە فیدای کوڵمی گەشو چاوی نەخۆشی

د: ل٤٠

لێچوو: لێوی یار　　　لەوچوو: گوڵی شەکەر　　　لێکچوون: هەردوو لا دەرمانن بۆ دەردی نەخۆشان
ئەوزار: نەهاتووە، ئەم جۆرە وێنەیە لەسەر بنەمای لێکچواندنی جەختاو دروست بووە.

- زوڵفی وەك شەوەی رۆژی کردمە شەو
چـرای سەر کوڵمـەم لە بۆ رادێـرە

د: ل٤٨

نیوە دێری یەکەم: لێچوو: زوڵفی یار　لەوچوو: شەو　ئەوزار: وەك　لێکچوون: نەهاتووە
وێنەکە بە هۆی لێکچواندنی بەرەڵلاوە پێکهاتووە، لە نیوە دێری دووەم لێکچواندنەکە رەوانە.

- دایـم دڵـم بـە نـاڵەو زاریو فیغـان ئــەڵێ
خۆش بەو شەوەی کە رۆژی روخی دلبەرم هەڵێ

د: ل٣٣

لێچوو: روخی دولبەر　　　لەوچوو: رۆژ

لە ئەنجامی هاتنی تەنیا دوو بنەما سەرەکییەکە، لێکچواندنی رەوان پێکهاتووە.

ـ کیژانی جوانی عێلی لە خێلی کە دێنە دەر
ئاسکن لە باسکو سوورە قورینگی شەتاویە

د: ل٧٦

لێچوو: کیژانی عێل   لەوچوو: ١. ئاسکی باسکانو ، ٢. سوورە قورینگی شەتاوان

لەم جۆرە لێکچواندنە رەوانەدا شاعیر یەك شتی بە دوو شت چواندووە بۆتە لێکچواندنی لێکدراو. ئەڵبەتە گەشتو گەڕانێکی نێو شیعرو بەرهەمی شاعیر ژمارەیەکی زۆرمان لە وێنەی رەوانبێژی (لێکچواندن) بە هەموو جۆرەکانیەوە بۆ بەدیار دەخات. ئێمە بەم چەند نموونەی سەرەوە وازی لێ دەهێنین.

ـ قەوسو قەزەحە تاقی برۆت ئەورۆ بەوەسمە
بـۆیە دڵەکەم لەتلەتە بەو خەنجەری ئەزرەق

د: ل٢٩

برۆی بە وەسمە شین هەڵگەڕاوی یار: لێچووە.
خەنجەری ئەزرەق: لەوچووە.
رووی لێکچوونیشییان: کەوانەیی بوونە.

ـ تفلی دڵم گرەوی شەکەری لێوی گرتووە
بەو دوو هەنارە ژیری کەوە بیخە باغەڵێ

د: ل٣٣

(هەنار) بۆ مانا دروستەکەی خۆی بەکار نەهاتووە، بەڵکو لێرە بۆ واتای (مەمك) خواستراوە، پەیوەندی لەنێوان (هەنار)و (مەمك)یشدا لێکچوونەو جۆری خواستنەکەش (ئاشکرا)یە.

ـ ئەی دڵ بە خەتا کەوتیە چینی سەری زوڵفی
لەم مارە عەجایب بە تەمای لەزەتو نۆشی

د: ل٤٠

ب. وێنەی خوازەیی

لێردا وشەکان بۆ دەبڕینی مانایەکی تر بەکاردەبردرێن بێجگە لەمانای خۆیان, وە ئەم مانایەش هەر ئەبێ لەکاتی بەکارهێنانا دەرکەوێ.[٤٢] وەکو لەم نموونەیەدا روون دەبێتەوە:

ـ ئەمرۆ حەسەن موئەززینی کوردانە بانگ ئەدا
هــەستن لــەخەو, وەخرِ بن, حی علی الصلاە

د: ل٢٧

وشەی (خەو) وێنەیەکی خوازەییە, شاعیر بۆ مەبەستی بانگ کردنی کوردان بۆ هۆشیاربوونەوەو بێداری و کارکردن بەکاری هێناوە, قەرینەکەشی (موئەززینی کوردانە).

ج. وێنەی خواستراو

---

(٤٢) رەوانبێژی لە ئەدەبی کوردی، ب١: ٨٨.

- تفلی دڵم گڕوی شـەکەری لێوی گرتووە
بەو دوو هەنارە ژێری کەوە بیخە باغەڵێ

(هەنار) بۆ مانا دروستەکەی خۆی بەکارنەهاتووە, بەڵکو لێرە بۆ واتای (مەمك) خواستراوە. پەیوەندی لەنێوان (هەنار)و(مەمك)یشدا لێکچوونەو جۆری خواستنەکەش (ئاشکرا)یە.

- زوححاکە لــەبێ باکی لــەتــەخریبی دڵان دا
خوێنخۆری گەلێك کردووە, ماری سەری دووشی

لە (زوححاك)و(ماری سەری دووشی) خواستن هەیە, کەوا بۆ (یار)و(زولفی یار) خواستراون.

د. وێنەی درکەیی

- یــان خدری کە هــاتی بــە دووجام ئاوی بە ڤاوە
ئەم موردەیی هیجرەت بە تەمای عومری بەڤا کرد

دیوان: ل٢٩

لە هێنانەوەی (بە تەمای عومری بەڤا) درکە هەیەو هێمایە بۆ (نەمری)، وەکو چۆن لە هێنانەوەی (خدر)و (دووجام ئاوی بەڤا) لێکچواندن هەیە بۆ (یار)و بۆ (هەردووچاوانی).

وێنەی فەلسەفی:

لەگەڵ ئەوەی ئەم جۆرە وێنانەی وەکو (فەلسەفی, دەروونی, ئەفسانەیی) زیاتر پەیوەندییان بەناوەرۆکەوە هەیە, بەڵام بۆ ئەوەی شیرازەی باسەکەمان لێ نەپچڕێت, هێناومانە لێرەدا ریزمان کردوون و بەخێرایی بەسەریاندا تێدەپەڕین. لەگەڵ ئەوەشدا نموونە شیعرییەکان لەڕووی شێوازناسییەوە لەوێنەی رەوانبێژی بە دوور نین.

وێنەی فەلسەفی گوزارشت لە هەڵوێستی شاعیر سەبارەت بە ژیانو بوونو کێشە جیاوازەکانی دەکات. بیرو باوەڕی شاعیر لە دوو توێی هۆنراوەکانیدا دەر دەبڕدرێن، کە ئەگەر بێت کۆبکرێنەوەو لێیان ووردبینەوە، ئەوا فەلسەفەو جیهانبینی شاعیر سەبارەت بە دیاردەکانی سروشتو ژیانو مردن پێك دەهێنێ.[٤٤]

لە قەسیدەی (ستایشی خواو پێغەمبەر)دا چەند وێنەیەکی فەلسەفی بەدی دەکەین، لە نموونەی:

- بێ وێنە سانعێکی بە ئەمرێ دروست دەکەی
ئینسـان لە ئـاوو، گوڵ لە گەڵاو، لە گل گیـا

- ماسی لە شەوقی تۆیە لە بەحران دەکەن شەنا
تەیران لە عیشقی تۆ لە سەمادا دەکەن سـەما
- هـەڵکەی چرایەکی ئـەتۆ، قەت نـاکوژێتەوە
ریشی دەسووتێ هەر کەسێ فووکا لە ئەو چرا

د: ل٢٤

وێنەی دەروونی:

(٤٤) بنیاتی وێنەی هونەری: ٢٤٦.

شاعیر مرۆڤێکی خاوەن هەستو سۆزێکی بە پێزو ناسکە، بە هەماهەنگیو موتوربەکراوی لەگەڵ خەیاڵو ئەندێشەی بە پیتو بەرزەفڕی، وێنەی شیعری سۆزدارو دڵگیر لە ناخی دەروونیەوە هەڵ دەقوڵێ کە تەعبیر لە هەستو هۆشو سۆزو خەیاڵەکانی دەکاتەوە. لێرەدا شاعیرانو نووسەران (شعوورو بارە ویژدانیو دەروونییەکانی خۆیان هەڵدێنجن بۆ ئەوەی لە شێوەیەك لە شێوەکانی ناسراوی ئەدەبی دایان بڕێژن).[٤٥] وێنەی فەلسەفی حەزو خۆشەویستیو هەڵچونەکانی دەروونی شاعیر بەدیار دەخەن، سەنگی محەکیش لەسەرکەوتنی ئەم جۆرە وێنەیە ئەوەیە کە تا چەند هەلگری سۆزو هەڵچوونو تەعبیر کردنێکە لە ئارەزووە کپکراوەکان. لە شیعری سەیف دا نموونەی وێنەی دەروونی ئەوتۆ بەدی دەکەین، کەوا لەگەڵ ئەوەی دەربڕینێکی راستەو ڕاستی هەیە، بەڵام سەرشارە لە سۆزو هەڵچوونو ئەڤینێکی راستەقینە. وەکو لەم چەند دێرەدا بەدیاردەکەوێت:

- لە عیشقت مردم وەسیەت بێ لە تۆ
بـۆ خـۆت بمـنێژە تـەلقینم دادە

د: ل٣٤

- لۆمـەی حەسـەن نەفعی نییە لابدە واعیز
عاشق هەموو گیانی دڵە ئەسلەن نییە هۆشی

د: ل٤٠

هەردوو وێنەکە لەم دوو دێرەدا بەهۆی گوزارشت کردن لە دەروونی شاعیر لە رێگەی تەعبیرەکانی (لە عیشقت مردم)، (عاشق هەموو گیانی دڵە) پێکهاتوون. ئەگەر چی زیاتر وێنەی مەعنەوین، بەڵام هەریەکەیان دەلالەت بۆ سۆزێکی قووڵی شاعیر سەبارەت بە یارو دڵدارەکەی دەکات.

وێنەی داستانیو ئەفسانەیی

لە رێگەی هێنانەوەو ئاماژە بۆ کردنی داستانو بەسەر هاتی مێژوویيو ئەفسانەیی، شاعیر وێنەی شیعری دروست دەکاتو مەبەستی خۆی پێ دەرازێنێتەوە. لێرەدا چەند نموونەیەك نیشان دەدەین:

- بە جامی دیدەی جەمشـیدی جەمە
بە تەختی سـینەی وەك کەیقوبـادە
گوتم کوشـتومت، بە غەمزە فەرمووی
شـێوەی شـیرینە رەسمی فەرهادە

- یوسفی میسری ویلایەت، ئەی خەلیلی باغی قودس
ناری نەمردووە دەروون، بێ تۆ دووچاوم بوونە گۆم

د: ل٤٣

- وەك مەجنوون لە دوت کەوتمە کێوان
رەفیقـم گـورگو پلینـگو شـێرە

د: ل٤٨

- پەنیر بۆ ئێکسیر، شیر ئاوی حەیات
وەکو ئەسکەندەر کەوتینە زوڵمات

د: ل٥٣

---

(٤٥) سەرچاوەی پێشوو: ٢٥١

وێنەی وەسفی ڕاستەوخۆ

سەیف زۆر عاشقانە وەسفی ژنو سروشتو ژیانی کوردەواری کردووە بەتایبەت لە شیعرە برگەییەکانی، عیشقو جوانیو سروشت بەشێکی گرنگی بەرهەمی شاعیر پێك دەهێنێت.

- بەڵێ بەو شەرتە خۆشە وەسڵی دڵبەر
که دەم دەم دەم لەنێو دەم دەس لە باوەش هەتاکو
ساردو سڕ بوو مەیلی گەرمت دەدەم
جینگل وەکو ماری سەر ئاتەش لەسەر روخساری
زەردم ئەشکی خوێنین لـە
دووریت دێتە خـوارێ وەك گوڵی گـەش

د: ل٣٨

- شینی بەهارە عاسمان هەر دەگری هەوریش
ناڵە ناڵ رووی خۆی دەپچڕی
با لە کێوو دەشت خۆڵ وەسەر دەکا
گریانی کێوان بەحران پڕ دەکا
داری مێشەو باغ بەفرداپۆشین
پـاك دەڵێی مــردوون کفنیان پۆشــین

د: ل٥١

- لە دەوری سەریان دەسرۆکەی هەوری وەك مانگی
چاردە لەنێوان هەوری کەوتە سەر
پیلان چارەکەی نوێژی کـەشە هـەوری
کــرد لــە دەوری رۆژی

د: ل٥٢

بنیاتی وێنە لە شیعری مستەفا شەوقی

دەقی شیعری رۆمانتیکی بەشێوەیەکی گشتی جۆرێك لە یەکێتی ئۆرگانیزمی تێدایە، یەکێتی ئۆرگانیزمیش بریتییە لەوەی کە سەرجەم وێنە تاکەکان بە یەکترەوە گرێدراونو لەپێناو خزمەتکردنو پێکهێنانی وێنەیەکی گشتیدابن، لێرە وێنەی تاك ساکارترین شێوەی وێنەی هونەرییە لە رووی پێکهاتنەوە، رۆڵێکی گرینگیش لە ناو قەسیدەدا دەگێڕێ لە گوزارشت کردنی ماناو مەودا دەروونییەکانی ئەزموونی شیعریدا.[٤٦]هەر وێنەیەکی تاکیش لەسیاقی وێنەی گشتی تێکستی شیعریدا (کارو وەزیفەیەکی تایبەتی ئەنجام دەدات، بەوەی کەوا گونجاوو رێك بێت لەگەڵ فیکرەو هەستی گشتی لە تێکستەکەدا)،[٤٧] لەنگەری بایەخ دەخرێتە سەر وێنەی هەستیو مەعنەوی کە هەستو سۆز دەبنە کرۆکو پێکهێنەری سەرەکی ئەم جۆرە وێنانە.

(٤٦) بنیاتی وێنەی هونەری: ١٣٧.

(٤٧) النقد الادبي الحديث: ٤٤٦.

لەم پێشەکییە کورتەوە کاتێ ئاوڕ لە ئەزموونی شیعری تاڕادەیەك جیاوازی مستەفا شەوقی لەگەڵ دوو شاعیرەکەی دیکەمان بدەینەوە، دەتوانین شوێن پێی ئەم جۆرە وێنە شیعرییە رۆمانسیانە هەڵبگرین لەگەڵ ئەوەی لە دوو تۆی تانو پۆی شیعری عەرووزیدا هاتوون.*

شێوازەکانی بنیاتی وێنەی تاك لای شەوقی

١. ئاڵوگۆڕکردنی درك پێکراو/

أ. بەرجەستەکردن (تجسید): بریتییە لە بەرجەستەکردنی وشەی نا هەستی، ژیریو مەعنەوی بۆ وشەیەکی هەستی کە سیفاتی تازەی دەدرێتێ. واتە دەرخستنی شتە ژیرییەکانە بەشێوەیەکی هەستی لەبەرئەوەی پەیوەستە بەجەستەوە.(١٨)

شاعیر دەڵێ:

- بلا تێر ئاو ببێ بەو خوێنە سوورە گوڵ لە مێرگۆڵان
بە شوعلەی نووری ئومێدیان وەتەن با بێتە رووناکی

د: ل٢٢

- لە غوربەت لاوی کوردان بۆ نیگای وەسلی تۆ مەحزونن
شەوو رۆژ ناسرەون بۆ شەهدی شیرین ژەهرە تریاکی

د: ل٢٣

- لە رێگای دەوری (هیوی) یەعنی ئومێد دەست بەدەست دەگرن
بە عیلمو مەعریفەت تێر ئاو بکەن جا خاکەکەی پاکی

د: ل٢٣

- جەفایی نووری دیدەی من لەسەر دڵ گەورە کێوێکە
خودای شەفقەت وەرە قوربان دەسا جارێ بەغەمخواری

د: ل٢٥

- عەجەب توفان دەرە حیسی شەبابم هەڵدەچێ دایم
لە قەلبی پڕ خرۆش ئەسرینی چاوم لەعلی رومانە

د: ل٢٥

لەم نموونانەدا شاعیر لە رێگای خواستنو لێکچواندنو وەسفەوە کۆمەڵێك شتی ژیریو مەعنەوی لە شتی هەستیدا بەرجەستە کردوون، تاوەکو وێنەکان کاریگەریان زیاتر بێت.

لە دێری یەکەمدا (ئومێد) کە شتێکی مەعنەوییە بووە بە (شوعلەو خاکی وەتەنی رووناك کردۆتەوە) کە ئەوەشیان شتێکی هەستییەو بە ئاسانی لە هەستەوەری بینینەوە درکی پێ دەکرێت.

لەدێری دووەم لاوان بۆ (نیگای وەسلی نیشتمان) بە پەرۆشن، کەشتێکی مەعنەوییە، تا بە (شەهدی شیرینی شاد بن، کە ئەمەی دواییان شتێکی هەستییە).

هەروەها لە سێ دێرەکەی دواتردا: (عیلمو مەعریفەت)، (نووری دیدە)، (حیسی شەباب) هەموویان شتی مەعنەوین، شاعیر بۆ مەبەستی گەیاندنی سۆزو هەستی بە جۆشی وەریگێڕاون بۆ شتی هەستیو لەوێنەی (تێر ئاو بکەن)، (گەورە

---

* ئەم جۆرە شێوازەی بنیاتی وێنەی شیعری لە ئەزموونی شیعری کوردیدا زیاتر لە قۆناغی شیعری رومانسیزمو قوتابخانەی شیعری سەربەستو رەمزیدا باون.

(٤٨) بنیاتی وێنەی هونەری: ١٣٤.

جێگای ئاماژەیە لە ناولێنانو راڤەی ئەم شێوازە هونەریانەی وێنەی شیعری بەشێوەی سەرەکی پشتمان بەم سەرچاوەیە بەستووە.

کێویکە)، (تۆفان دەرە) ئاڵوگۆڕی پێکردوون. هەروەها لەم دوو نموونەی خوارەوەشدا شاعیر پەیڕەوی لەهەمان ڕێوشوێن کردووە.

- دە ئافاتی ئەمەل ئەورۆ سەرابە وەسڵی تـۆ دوورە
لە بۆیە بە فەلسەفەی ژینێ لە بۆ من بۆتە ئەفسانە

مەبەست (وەسڵ)ی نیشتمانە کە شتێکی مەعنەوییەو بووە بە (سەراب) کە شتێکی هەستییە.

- لە شەریانو وەریدی جیسمی فانی من وەکو خوێن
مەلالی چاوی مەخموورت دەکا دەورانو سـەیرانە

د: ل٢٧

(مەلالی چاوی مەخموور)ی یار شتێکی مەعنەوییەو لە ڕێگەی لێکچواندنەوە شاعیر ئاڵوگۆڕی پێکردووە کردوویە بە (خوێن) کە شتێکی هەستییەو لە دەمارەکانیدا لە دەورانو گەڕاندایە.

ب/ بەکەس کردن (تشخیص): ئەوەیە کە شاعیر ژیان بە مادە بێ گیانەکان ببەخشێو سیفاتو خەسلەتی مرۆڤیان پێ ببەخشێت. لێرەدا شاعیر لەرێگەی خواستنو لێکچواندنەوە مامەڵەی مرۆڤ لەگەڵ شتە هەستیو بێ گیانەکان دەکاتو دەیان دوێنێ. لەم بوارەدا شەوقی دەڵێ:

- ئەی بادی سەبا هەستـە گوزەر کە بەوەتەنـدا
پەخشان بکە سەر ئەرزی وەتەن بۆنی گوڵاڵە
با بێتو بە تەئسیری فسوونی نەفەسی تۆ وەك
خونچە بپشکوێ دەمی ئەو کوردە کەلاڵە بابێتو
سبەینان، ئەلەمو دەردی شەوی هەجر بێژێ، کە
لەوەی پاش خەوی مە، مەحزی وەباڵە

د: ل٢٠

شاعیر خەسلەتی ئادەمیزاد بە (بادی سەبا) دەبەخشێتو بەوجۆرە مامەڵەی لە تەکدا دەکات. تکای لێ دەکات بێ دواکەوتن هەڵستێتو خاکی پاکی نیشتمان پڕ بکات لە بۆنی ئەفسووناوی گوڵاڵەکان. ئەوسا چۆن دەمی خونچە بە سروەکەی دەپشکوێت، بەهەمان شێوە دەمی کوردیش بپشکوێت. لە شوێنێکی تردا هاتووە:

- دابنێ سەر قەڵبی زارم ئەو سەرەی پڕ جۆشی خۆت
هەم بە لای لایـەی دڵم بنـووە، زەمـانی هـاتووە

د: ل٢٢

شاعیر (دڵ)ە پڕ لە هەستو خۆشەویستییەکەی لەوێنەی دایکێکی میهرەبان نیشان دەدات، تا سەری ماندووی یارەکەی بخاتە ناو باوەشیو بەلای لایەی ئەو (دڵە — دایکە) خەوی لێ بکەوێت.

٢. شێوازی وێنەی روونبیژی /

أ. خوازە :

- لەوەی پێش من دەمگوت براکان غەفلەتو بەس بێ
جەفات فەرموو، تەعنەت دا، کە شەوقی پووچە بازاڕی

(پووچە بازاڕی) خواستنێکی وینەییە, واتە شیعرو ئامۆژگاری شەوقی بە (بازاڕ) چوێندراوە, بۆ خواستراو کە (ئامۆژگاری)یە باس نەکراوەو (غەفڵەت) بەلگەکەیەتی, لەمەدا خواستنێکی ئاشکرا هەیە.

- لە مولکی خۆشەویستی تۆ دەخوێنی کوند سبەینـان زوو
کە ئەی کوردی فەقیر تاکەی دەنووی هەستە چ قەوما بوو

(تاکەی دەنووی) واتای خوازەیی هەیە، بۆ ئەوە هێنراوەتەوە کە کورد راپەڕێ‌و واز لە سستی‌و تەمبەڵی بهێنێ.

- لەنێو کوردان کەسێك موڵکی نەبێ خۆ نۆکەرە بێ شك

لەسەر خەڵقی لەبەر موڵکە، کە ئەمری ئێوە موجرا بوو   د: ل٣٣

(موڵك) واتاکەی خوازەییە، مەبەست خودی واتای دەربڕینەکە نییە، بەڵکو واتا هێما بۆ کراوەکەیەتی، کە (نیشتیمان)ە.

- بەڵێ زنجیری دەستت جەهل‌و غەفلەت بوو، رەقیبی تۆ   بە

ئەفسوون بەستی قۆڵت، چونکە زانی مەست‌و مەسحووری

(مەست و مەسحوور) خوازەیەو لەبڕی کاڵفامی بەکارهاتووە

ب. درکـــە:

- بە مسکێنی مەڵێ دەستم بە زنجیر سەخت بەستراوە

کـە ئـەو زنجیرە وەهمە دەیپسێنێ چونکە پڕ زووری

(زنجیر) درکەیەو هەردوو واتای (نزیك)و(دوور) هەڵدەگرێت.

ج. خوازەو درکــە بەیەکەوە :

- ئەوێستا تا لە بێخەی رۆژهەڵاتی تاو هەڵات رابە

بە ئازایی نەجات دە دەستی بەستراوت کە مەغدووری

نیوە دێری یەکەم: (تاو : ئازادی) خوازیەکی سەربەستەو لەسەر پەیوەندی هەوجێیەتی بنیاتنراوە.

نیوە دێری دووەم: (دەستی بەستراوت) درکەیە, چونکێ هەردوو واتای (نزیك و دوور / راستەوخۆو ناڕاستەوخۆ) دروستن و رێیان تێ دەچێت.

د. لێکچواندن :

- جەبین مینایی زیو، گەردن هوما، خاڵ مشکی تاتاری

شەدەشل، چاو بەکل، روو سوورە گوڵ، تەڕاڕو عەیاری   د: ل٢٥

لەم دێرەدا کۆمەڵێ لێکچواندنی ڕەوان بەدوای یەکتریدا هاتوون، کە هەریەکەیان سەربەخۆیەو بەوانی ترەوە نەبەستراوە.

لێچووەکان: جەبین - گەردن — خاڵ — روو

↓ ↓ ↓ ↓

لەوچووەکان: مینای زیو — هوما - مشکی تاتار - سوورە گوڵ

هەموو لێچووەکان شتی هەستین، لەبەرامبەردا لەوچووەکانیش وەهان، بۆیە هەر یەکێك لەمانەی سەرەوە لێکچواندنی شتی هەستی بە هەستییە.

- خولاسەی مەقسەدی من زولفی کاڵ بوو، بۆیە لێم گێژە

سەراپا فیکرو جیسمم میسلی زوڵفی خاوی جانانە

د: ل٢٧

لێچوو: فیکرو جیسم   لەوچوو: زوڵفی خاوی جانان

ئەوزار: میسلی   لێکچوون: - - - - - - نەهاتووە

جۆری لێکچواندنەکە قولەیە.

- مەلاحەت خەتمە سەرتۆ گەرچی وەك نێوت لەچاو دووری

لە بۆ شەوقی دوو کوڵمی پڕ ئەفسوونت تازە دیوانە

د: ل٢٧

لێچوو: کوڵم   لەوچوو: تازە دیوان

لێکچواندنی شتی هەستی بە هەستییە

لەدوا هۆنراوەی بەرهەمە کۆکراوەکانی شاعیر کە لە (٧) دێڕ پێکهاتووەو بەناونیشانی (مەگەر لێم عاجزی)[٤٩] کۆمەڵێك دەستەواژەی خواستنو سیفاتی تەشبیهی هاتوون، کە هەمووشیان کۆنو سواوەو دووبارە کراوەن، لێرە تەنها ئاماژەیان بۆ دەکەین:

- تابووری موژە   - تەوێڵی گرژ
- تیپی عاشق   - برۆی کەچ
- گەنجی حوسن   - موعەمای عالەمی کۆن
- قەلبی مەجروح   - چاکی گریبان

٣. وێنەی فەلسەفی:

لەکۆ بەرهەمی شەوقی قەسیدەیەکی (٢٢) بەیتی هەیە، کە درێژترین پارچە شیعری بەرهەمی شاعیرەو لەژێر سەردێری (تەحەسوری جەوانیو تەرانەی وەتەن) دایە، کۆمەڵێك وێنەی فەلسەفی گرتۆتەخۆ، کە باس لە مەسەلەکانی عەشقو ژیانو مەرگی مرۆڤو گەردون دەکات، لەشێوەی لێکچواندنو وەسفو هێماو دەربڕینی فەلسەفیانە، لێرەدا چەند نموونەیەکی دەهێنینەوە:[٥٠]

- بـەڵێ هەللاجمو ئەورۆ ئەسیری ڕەنگی بێ ڕەنگیم
بە سەودای تۆوە مەستم چونکە چاوت داویە پەیمانە

لێچوو: شاعیر   لەوچوو: هەللاج

لێکچوون: هەردوو لا ئەسیری ڕەنگی بێ ڕەنگی بوون

لێرەدا شاعیر ئاماژە بۆ داستانی (مەنسووری هەلاج) دەکات، کە بە شەهیدی عەشقی ڕاستەقینە (حەقیقی) ناسراوەو شاعیر بەرگی ئەو دەپۆشێت یا بە واتایەکی تر (کەسایەتی ئەو دەنوێنێت)، کە لە زانستی دەروونددا بە (تقمص الشخصیە) ناودەبرێت.

- ئەسیری حوسنی تۆ چۆن مەعکەسی ئەنواری لاهووتە
لە تـاریکی وجود گونجی ناسـووت، ڕۆژی تابـانە

(لاهوتو ناسوت) دوو زاراوەی سۆفیزمن یەکەمیان هێمایە بۆ پەروەردگارو نەمری، دووەمیان هێما بۆ ژیانی دنیاو مرۆڤ دەکات کە شتێکی ڕاگوزەرو کاتییەو مەحکومە بە فەنا. مەبەستی شاعیر ئەوە دەگەیەنێ ئەو مرۆڤانەی عاشقی ڕاستەقینەی (ڕووناکی ڕوخساری پەروەردگاری حەقن)، گونجی تاریکی ژیانی سەر دنیایان هەمیشە وەکو ڕۆژی درەخشان ڕووناکە. هەر لە درێژەی ئەو مەعنایانەدا شاعیر بەردەوام دەبێت:

- چرای فکرم لەوێ دایم دەکاتن ئیقتیباسی نوور   میسالی
پیری مەیخۆران لە جامی لەعلی مەیخانە   لە
سەحرای مێرغوزاری عالەمی ئەرواحی عیللیین   شەهنشەه
بوو خەیاڵی فیکری سەربازم تاقانە   موحیتی من
فەلەك بوو ئەوجی قودسییەت نیشانی دڵ مونەزەه بووم لە
پابەندی فسوونی جیسـمو خومخانە

(٤٩) بڕوانە: بەشێك لە بەرهەمەکانی دکتۆر مستەفا شەوقی: ٣٤.

(٥٠) سەرچاوەی پێشوو: ٢٧.

وشەکانی (نوور، پیر، جام، عالەمی ئەرواح، شاهنشەه....) زاراوەو مەدلولاتی سۆفیزمن‌و لەم دێرانەدا بۆ مەبەستەکانی ئەو باوەڕو فەلسەفەیە دەربڕاون.

وێنەی وەسفی راستەوخۆ/

شاعیر خاوەنی هەستێکی ناسك‌و خەیاڵێکی بەپێزە، دەوروبەرو رووداوەکانی ژیان کاری لێ دەکەن، ئەنجا شوێنەواری ئەو کاریگەریانە لە وشەو دەربڕینەکانی رەنگ دەداتەوە، لە وەسف‌و وێنەکێشانی ئەو دیمەنانە تا خوێنەریش لەگەڵ خۆی هەڵگرێت‌و بیخاتە نێو ئەو دۆخەوە، (دیارە شاعیر وێنەکان وەکو خۆی ناگوێزێتەوە بەڵکو خەیاڵی خۆی دەخاتە سەرو وێنەیەکی جوان‌و قەشەنگ‌و دڵڕفێنیان لێ دروست دەکات بەجۆرێك کە ئاوێنەی هیچ کامیرایەك ناتوانێ ئەو وێنانە بکێشێ).[51] شاعیر پەنا بۆ وەسف‌و لێکچوون‌و فەرهەنگی وشەکانی زمان دەبات تا رەنگ‌و دۆخ‌و کەش‌و هەوای وێنە شیعرییەکانی بەرجەستە بکات. دەردی دڵ لەتەك نیشتمان دەکات، بەم شێوە وەسفی سروشتەکەی دەکات:

خەملیوە لەسەر قەبری جەوانان گوڵ‌و لاڵە
یا سووریی خوێنە کە بڵێی رەنگەکی ئاڵە
پێش تابشی خورشیدی فەلەك وەقتی بەهاران وەك
چـاو لە فرمێسـکی منـە قەترەیی ژاڵە

ب.ش/ ل٢٠

لە وێنەکێشانی یارو هاواڵی ماتەمداریشی دەڵێ:

چەندە مەحبووبە لەسەر ئەندامی سەروت جلکی رەش تۆ بە
فرمێسکی خوێن، ئەو رەنگە رووت بۆ شوشتووە رەنگی تۆ خۆ
زەردە زولفت کاڵە قامەت مامەشی یـا
لـەنێو پایتەختی رۆمی سـوێسنەو پشکووتــووە

هەر لە درێژەی ئەم بابەتەدا دەڵێ:

چار شێوو دەسماڵی تۆ شەرحە لە بۆ تاریکە شەو
من لە عومرم مانگ دەنێو تاریکە شەو نەمبیستووە لێم
گەڕێ ئەورۆ بە دەستماڵی حەریر بێم بسترم
دانــەیی مـرواری فرمێسکت، هەتیو هــەڵکەوتووە

ب.ش/ ٢١، ٢٢

شاعیر سوودی لە وەسف‌و لێکچواندن وەرگرتووەو کۆمەڵێك وێنەی هەستی دڵگیری کێشاوە، کە خوێنەر خۆی دەکەوێتە ناو حاڵەتەکەوە، یا رووبەڕوو لە بەردەم وێنەکان دەوەستێت‌و تێکەڵاویان دەبێت.

بەشی چوارەم

(٥١) بنیاتی وێنەی هونەری: ١٤٦.

بنیاتو ئاوازی شیعری

باسی یەکەم:

- بنیاتی شیعری:

أ. یەکێتی بەیت

ب. یەکێتی بابەت

باسی دووەم:

- ئاوازی شیعری:

أ. ئاوازی دەرەوە (کێش):

١. عەرووزی

٢. برگەیی

ب. ئاوازی لاتەنیشت:

١. سەروا

٢. رەدیف

٣. کەرتکردن (سەجع)

ج. ئاوازی ناوەوە (ریتم):

١. دووبارەکردنەوەی دەنگ

٢. دووبارەکردنەوەی وشە (جیناسەکان)

٣. زاراوەسازیو تەرکیباتی تازە

باســـی یەکـــەم

بنیاتی شــیعری

لەنێوان یەکێتی بەیتو یەکێتی بابەتدا:

دیوانی شیعری کلاسیکی کوردی لەسەر بنەمای سیستەمی عەرووز دامەزراوە، لەو سیستەمەدا رەچاوی (یەکێتی بەیت، یەکێتی کێشو سەروا، پەیڕەوی لە هونەرەکانی رەوانبێژی) کراوە. لە رەخنەی کۆنی عەرەبیدا (لە روانگەی یەکێتی بەیتەوە روانیویانەتە هەڵبەستو بەلایانەوە بەیت یەکەی هەڵبەست بووەو پێوەندی بە پێشو دوای خۆیەوە نەبووە).[1]لەگەڵ ئەوەشدا لە شیعری کلاسیکی بەڕەچاوکردنی نیزامی عەرووزیش، جۆرێك لە گونجاندنو تەبایىو یەکێتی بیر لەسەرتاپای غەزەلو قەسیدەدا بەدی دەکرێت. شاعیرانی کلاسیکی لە خەمی ئەوەدابوون کە (پاژەکانی واتا لە ستوونی شیعردا بەیەکەوە ببەستنەوە بەوەی کە دەشێ بە یەکێتییەکی وێنەی ئەدەبی ناوببرێت).[2]یەکێتی بنیاتی وێنەی گشتی هەر تێکستێکی شیعری لە ئاکامی بەیەکەوە بەسترانی نیوەدێرو دێرەکانەوە دێتە دی، ئەم بەیەکەوە گرێدانە بە دوو رێگا ئەنجام دەدرێت:

١. بەیەکەوە گرێدانی وشەکان لە نیوەدێرو دێرەکان لە رێگەی هونەرەکانی رەوانبێژی (رازاندنەوەی وشە لە وێنەی جیناسو لێکچواندنو...).

٢. بەیەکەوە گرێدانی واتایی نیوە دێرو دێرەکان بەیەکەوە.[3]

بایەخو گرینگی پێدانی شاعیرانی کلاسیك بەتاکە تاکەی بەیتەکان رێگر نەبووە لەبەردەم بەدیهاتنی جۆرێك لە یەکێتی بنیاتی تێکستی شیعری لە شیعری قۆناغی کلاسیکی، بەیتەکان لە سیاقی تێکستی شیعریدا تاڕادەیەك سەربەخۆیی خۆیان دەبێت لە شێوەی زنجیرەیەك وێنەو تەسەوراتەوە بەدوای یەکتریدا دێن، هەر وێنەیەك لەوانی تر دابڕاوە بۆیە دەتوانین دێرەکان پاشو پێش بکەین یا ناوە ناوە لێرەو لەوێ دێرێك بقرتێنین بێ ئەوەی کار بکاتە سەر سیمای گشتی تێکستەکە.[4]هۆیەکی دیکە کە لە خزمەت پاراستنی یەکێتی بنیاتی تێکستی هۆنراوە دابووە، پەنا بردنە بەر یەکێتی سەروایە، یەکێتی سەروا لەگەڵ ئەو کۆسپو گرفتانەش کە دەیهێنێتە سەر رێگای شاعرەوە، شێوەی شوورەو پەرژینێکی قایم بە دەوری تێکستدا دەکێشێو کۆی دەکاتەوەو بە توندی رێگە لەبەردەم لێك ترازانو هەڵوەشانی دەگرێت.[5]یەکێتی بنیاتی تێکست لە رێبازی رۆمانسیو شیعری نوێدا لە رێگای یەکێتی ئۆرگانیزمی وێنەی گشتی تێکستەوە، دێتە دی. ئەم یەکێتی ئۆرگانیزمییە بەهۆی تێکچڕژانو ئاوێتەبوونی پاژە وێنەکانەوە لە قەدو باڵای تێکستداو، پێکهاتنی وێنەیەکی گشتی یەکگرتووەوەیە. لە شیعری نوێدا یەکێتی بابەت، مەسەلەی پاراستنی یەکێتی بنیاتی تێکستی شیعری دەگرێتە ئەستۆ.

بنیاتی شیعری لای شاعیرانی موکریان

مەلا مارف:

لە رەخنەی ئەوروپیدا باس لە شیعری راستەوخۆ (Direct Poetry)و شیعری ناراستەوخۆ (Oblique Poetry) دێتە پێشەوە کە بەرامبەر بە یەکتری دەوەستن، لە شیعری راستەوخۆدا گرینگی دەخرێتە سەر بابەتو بێ پێچو پەنا واتاکان دەردەبڕدرێت، وەکو لە شیعری ستایشو داشۆرین دەردەکەوێت کە تارادەیەك بابەتی نائەدەبین.[6]لە رەخنەی

---

(١) بنیاتی هەڵبەست لە هۆنراوەی کوردیدا: ٣٨.

(٢) النقد الادبي الحديث: ٢١٠.

(٣) سبك شناسی شعر: ٣٦٥.

(٤) قضايا الشعر المعاصر: ٢٤٣

(٥) سەرچاوەی پێشوو: ٢٤٤.

(٦) سبك شناسی شعر: ٣٥٦.

عەرەبیشدا ئەم جۆرە شیعرە بە (شیعری تەخت — الشعر المسگح) ناودەبرێت، ئەم جۆرە شیعرە لە دەوری بابەتی وەستاو دەخولێتەوەو شاعیر لە رێگەی هێنانەوەی وێنەو سۆزو لێکچواندنەوە جوولە دەخاتە تێکستەکەوە.[٧]

بەشێکی بەرهەمی شیعری مەلا مارف دەچێتە چوارچێوەی شیعری راستەوخۆ، کە رەگەزی گێڕانەوەو وەسفکردنی رووتی بەسەردا زاڵە، لە رووی ناوەرۆکیشەوە بەشی زۆری بەرهەمەکان ستایش‌و داشۆرین‌و گێڕانەوەی رووداوو چیرۆکن، کە جۆرێك لە یەکێتی واتاو گوزارە بە سەرتاپای هەر یەکێك لە تێکستەکان بەخشیوە، زۆرجار بەیەکەوە گرێدانی دێرەکان شێوازی تری وەرگرتووە بۆ نموونە:

کەسێ غەواسی بەحری عیلم‌و عەقل‌و فەزل‌و جەوهەر بێ
دەبێ سینەی سەفینەی عەزمی وەك سەدی سکەندەر بێ

کەسێ مەیلی خەزێنەی گەنجی ئەسراری نیهانی بێ
دەبێ مەردی تەعام‌و حەوتخوانی شێرو ئەژدەر بێ

کەسێ تالیب بە نێوو شۆرەت‌و روشدو شەجاعەت بێ
دەبێ ئامادە بۆ شمشێرو تیرو زەربی خەنجەر بێ

چ باکێکی لە تیرو تەعن‌و لۆمەی یارو ئەغیارە
کەسێ عاشق بە تاقی قەوسی ئەبرۆی یارو دڵبەر بێ

چ کارێکی بە وەعزو میمبەرو میحراب‌و مزگەوتە
کەسێکی مورشیدی مەیخانە یارەندو قەلەندەر بێ

کە من رووتم بە من چی، گەر لیباسی عالەمی دنیا
هەمو دیباو و ئەتلەس، یانەدارابوو، موجەستەر بێ

کە من نەقدی دوکانم بوو بە ئەسکین ناسی ئیفلاسی
بە من چی گەر هەموو کەس ساحیبی یاقووت‌و گەوهەر بێ

کە من شەمعی وجودم ماڵی بەیتولحوزنی وەحدەت بێ
بە من چی گەر هەموو دنیا نیزام‌و تۆپ‌و عەسکەر بێ

کە من جامی شەرابم پڕ لە ژەهری مارو ئەقرەب بێ
بە من چی شەربەتی تۆ پڕ لە شیرو شەهدو شەککەر بێ

لە خەتمی موستەقیمی قەلب‌و قالب من کە مەحرومم
بەمن چی گەر کوڕەی عالەم موحەدەب یا موقەعەر بێ

(٧) قضایا الشعر المعاصر: ٢٤١.

عەزیزم عەزمی هیممەت شەرتە بۆ چی هێندە مەئیوسی
دەبێ شاعیر قەویی قەڵبو مەتینو سینە دەفتەر بێ

دیوان: ل٢٠ -٢١

ئەم تێکستە خیتابێکی راستەوخۆیە کە شاعیر ئاراستەی هەر (کەسێ)کی دەکاتو یەکێتی بنیاتی تێکستەکە بە چەند رێچکەیەك بە دیهاتووە:

١. هەر دێرێك بریتییە لە رستەیەکی مەرجو رستەیەکی وەڵامی مەرج کە شێوەی پرسیارو وەڵامێکی وەرگرتووە، بەمە یەکێتی هەر دێرێك لەناو خۆیداو بە تەنهاو جیا لە دێرەکانی تر پارێزراوە.

٢. شاعیر پەنای بۆ (تیکرار) بردووەو وشەی (کەسێو کەسێکی) لە (٦) دێری یەکەمداو، (کەمنو بە من چی) لە پاشماوەی دێرەکاندا دووبارەکردۆتەوە، کە بۆتە هۆکارێکی بەیەکەوە گرێدانی دێرەکان لە پارچەکەدا.

٣. کەشوهەوای گشتی لە تێکستەکەدا: لە نیوەی یەکەمیدا جۆرێکە لە ئامۆژگاری راستەوخۆو بەدیارخستنی فەلسەفەی رووتی ژیان، لەنیوەی دووەمدا بابەتەکە وەرگەڕاوە بۆ باسێکی کلۆڵیو رەشبینی کە پەیوەستە بە خودی دەروونی شاعیرەوە، بەڵام هێڵی گشتی پرسیارو وەڵامەکان بەردەوامەو هەردوو بەشەکانی بەیەکەوە گرێداوەو بەمە گوێزانەوەی واتای تێکستەکەی لە بابەتێکەوە بۆ بابەتێکی دیکە ئاسان کردووە.

٤. هەروەها نابێ رۆڵی یەکێتی کێشو ئاواز، یەکێتی سەرواو دووبارە بوونەوەی رەدیفی (بێ) لە کۆتایی سەرواکان، لەبەیەکەوە گرێدانی دێرەکانو پاراستنی یەکێتی بنیاتی تێکستەکە لەبەرچاو نەگیرێت.

لە پارچەی (عەسای موساو تووری سینا) کە لە ٣٠ دێرە شیعر پێکهاتووە، شاعیر وەسفی عەبایێك دەکات کە بە دیاری بۆی هاتووە. بەم شێوەیە دەستپێدەکات:

عەبایێکم هەبوو، ئەمما عەبایێکی گەلێ چابوو
خەلاتی حەزرەتی شێخ یادگاری لوتفی مەولا بوو

لەنێو ئەهلی تەریقەتدا لیباسێکی موقەدەس بوو
لەکن ئەربابی مەعنی مەزهەری نووری تەجەلا بوو

شاعیر لەسەر ئەم رێچکەیە پێدا هەڵدەچێت، بەدرێژایی تێکستەکە ئەوا بە شانو باڵی عەباکەدا هەڵدەڵێت. پەراوێزو کەنارو حاشیەی، کەممو کەیفو وەزعو جیسمی، سودو کەڵك لێ وەرگرتنی لەشەوو رۆژو کاتی سەرماو گەرمادا.... ئیتر چۆن تا وای لێهات کۆنو پەربووت بووو کونو کەلەبەری تیاکەوت.

ئەم نەسەقی چیرۆكو گێرانەوەیە بنیاتێکی یەکگرتوو بە تێکستەکە دەبەخشێتو شاعیریش لە دێرەکاندا ئازادو دەست ئاوەڵا دەبێت تا وەسفو پێداهەڵگوتن بگەیەنێتە ئەوپەڕی خەیاڵ.

لە (سێلاوی بەدبەختی) کە رووداوی کارەساتی لافاوو سێلاوی شاری مهابادی ساڵی ١٩٣٦ دەگێڕێتەوە. دیسان رەگەزی گێڕانەوەو بەیەکەوە گرێدانی زنجیرەی وێنەو رووداوەکان یەك بەدوای یەك دادێنو سەرجەم وێنەیەکی گشتی دەدەن بەدەستەوە. ئەم قەسیدەیە (٥٤) دێرەو شاعیر سوودی لە لێکچواندن وەرگرتووە بۆ وێنەکێشانو بەیەکەوە گرێدانی دیمەنەکان:

عیماراتو قوسوورو باغو باغاتو گوڵستانی
هەزار سوێندت دەخوارد دەتگوت بەحەشتی باغی شەدادە
موغازەو قەیسەریو دوکانو حوجرەی وا موجەللەل بوو
وەکو قەسرێ، کە بۆ قەیسەر کرا بێ سازو ئامادە
لە گۆشەی پەنجەرەی شیشەی لەتیفو قەسری کافووری
نمایشیان دەدا خانم وەکوو حۆریو پەریزادە

کۆمەڵێك پارچە شیعری ستایش لە بەرهەمەکانی شاعیر بەدی دەکەین، کە باس لە چاکەو پیاوەتیو سەخاوەتی ستایش کراوەکان دەکات. دوعای چاکەو خێریان بۆ دەکات ئەوەشیان بیر دەهێنێتەوە، کە لە (ئینعامو کەرەم)یان بێ بەشی نەکەن، ئەم بابەتو ناوەڕۆکە لە پارچەکانی: (گریانی هەوری تەبعو پێکەنینی گوڵ، شامی غەریبان، فیلو فالی مودەعی، خاڵە مینەو عالەمی شۆخی، خوانی یەغما، دەردی بێ دەرمان، بادی سەبا، گێژەلووکەی نەگبەتی، بۆ میرزا رەحمەتی شافیعی، سەیرو سیاحەت، هودهودی باغی سەبا، قەهقەهەی کەبکی دەری، خوانی یەغما، بۆ میرزا کەریمی شاتری، کاکی چەلەبی، بۆ ئاغای بلووری) دووپاتە کراونەتەوە. لێرەدا جۆری مەبەستو ناوەڕۆکی شیعری، (کە لەمانەدا وەسفو ستایشو پیاهەڵگۆتن بووە) خۆی لە خۆیدا جۆرێك لە یەکێتی بنیاتو بابەتی بە تێکستەکان بەخشیووە، رەنگە جیاوازی نێوانیان تەنها لە شێوازی تەعبیرکردن بێت لە شیعرێکەوە بە یەکێکی کە.

بەشێکیش لە بەرهەمەکانی شاعیر بەمەبەستی داشۆرین گوتراون، لەداشۆرین دا بالآی تێکست بە تەوسو پلارو قسەو دەربڕینی زبڕ دادەپۆشرێت. لە پارچەکانی (فوتابخانەی تەدلیس، سیمی تەلیگرافات، خەیمەی بێ ستوون، سەیرو سەیاحەت، رەعناو سورەیا، ئیتاعەی ئەمری ئەعلا حەزرەت)، ماناو مەبەستی داشۆرین لەسەرەوە تا خوارەوەی پارچەکان هاتوون، لەهەر پارچەیەکداو هەموو دێرەکان لە خزمەتی مەبەستێکی گشتیدا هاتوون.

چەند بەرهەمێکی شاعیر لە دەوری زانست پەروەریو نیشتمانو نەتەوەخوازیو رەخنەی کۆمەڵایەتیدا دەخولێنەوە کە هەر یەکێك لە تێکستەکان بەهەموو پێکهاتەکانی بۆ ئەو مەبەستە تەوزیف کراوەو تەعبیری لێ کراوەتەوە.

سەیفی قازیو بنیاتی سادە:

بەرهەمی سەیف زیاتر بەلای پارچەی لیریك دا دەشکێتەوە، زیاتریش لیریکی دڵدارین، چ لە شێوەی غەزەل دا هاتبن یا لە شێوەی پارچەی شیعری خۆماڵی سۆزدار.

هەر یەکێك لەم پارچانە خاوەن یەکێتی بنیاتێکی سادەن. لە بنیاتی سادە شاعیر تەنها بابەتێك هەڵدەبژێریو مامەڵەی لەگەڵدا دەکات، بەواتا یەکێتی بنیات لە ئاکامی رەنگدانەوەی یەك بابەتو یەك تاقیکردنەوەی شاعیرەوە هاتووە.(٨)

غەزەل پارچەیەکی سەربەخۆیە تایبەتە بە تەعبیرکردن لە سۆزی خۆشەویستی.(٩) ژمارەی دێرەکانی زۆر نین، هەر تاکە دێڕێکیش (لەسەر بنەمای یەکێتی بەیت) ئەگەر حیسابی یەکەیەکی سیمانتیکی و دەلالیو تەرکیبی سەربەخۆشی بۆ بکرێت ئەوا هەر بەشێکی پێکەوە گرێدراوی پەیکەری غەزەلەکە پێك دەهێنێت، کەوا بێت هەر دێرێك سەربەستو سەربەخۆیە لە هەمان کاتدا وا بەستەو پەیوەستە بە دێرەکانی دیکەوە.(١٠) لێرە بە نموونە ئاماژە بۆ غەزەلێکی سەیف دەکەین:

نامەیەك لە یاری خۆشەویستەوە

قاسید کە لە دەرهاتو بە تەبلیغی وەفاکرد
حوجرەی منی حەسرەت دێهی سەت چینو خەتاکرد
پێم گوت لە خوتەن دێیەوە یا خوتتەیی تاتار
یا ئەهلی بەهەشـــتی کە دڵت پـــڕ لە ســـەفا کرد
یان خدری کە هاتی بە دوو جام ئاوی بەقاوە
ئەم موردەیی هیجرەت بە تەمای عومری بەقـــاکرد
یاخود لە تەرەف یارەوە دێی حامیلی نامەی

---

(٨) بنیاتی هەڵبەست، ٥١.

(٩) النقد الادبي الحديث: ٢١٥.

(١٠) شعر عمر بن الفارض: ١٢٩

خاســـيیەتی ئــاهوی خوتەنو چینی ئـــەداکرد
خاسییەتی بۆ چاوی منی خەستەو رەنجوور
وەك جامەیی یوســـف کە بە یەعقووبی عەتاکرد
ئەستاری وەکو زوڵفی عەروسانە موسەلسەل
ئەلفازی هەموو گەوهەرە چەن جوانی ئـــەداکرد
نوختەی بە مەسەل خاڵە لەسەر روومەتی یارم
یا وەك عەرەقی کوڵمی کە مەیلی بە جەفا کــرد
هەر خۆم بەفیدای ئەو خەتو ئەو رەبتو بەیانە
عیجزو غەمو دەردی لـــە دڵم مەحوو فەناکـــرد
ئەم دەستە گوڵە بەستەیی ئەم دەستو بەنانەن
بۆیە وەکو بولبول حەســـەنی نەغمە ســەراکرد

یەکێتی بنیاتی شیعری لە بابەتی غەزەل کە خۆشەویستییە، بەم شێوەیە هاتۆتەدی:

ـ هێڵی سەرەکی بنیاتی بابەتەکە لە دووبەش پێکهاتووە، بەشی یەکەم، هاتنی قاسیدو هێنانی نامەیەکە لە تەرەف یارەوە. شاعیر لە کۆی (٩) دێری پارچەکەدا (٥) دێری بۆ هاتنی قاسید تەرخان کردووە. لە دێری یەکەمدا خەبەری گەیشتنی قاسید رادەگەیەنێ ئەنجا بەهۆی وروژاندنی کۆمەڵێك پرسیارەوە "کە دەشێ ئەم پرسیارانە بێ کۆتایی بن!" دێرەکانی دووهەم بە یەکەم، سێیەم بە دووەم، چوارەم بە سێیەم دەبەستێتەوە. دێری پێنجەم وەرگێڕانەکەیە بۆ بەشی دووەمی پارچەکە کە لە وەسفی چۆنیەتی نامەکەیە (دێرەکانی، بێژەکانی، نوختەو خاڵی، جۆری خەتو رەبتو بەیانی......) لە دوایشدا قفلی پارچەکە بە دێرێك لە وەسفی نامەکە کە بەو دەستە گوڵەی، کە پێچراوی دەستو پەنجەی نەرمو ناسکی یارە، دەچووێنێ. شاعیریش بولبولە بە دیتنی گوڵ کەوتۆتە غەزەلخوانی. دوو بەشەکە (٤) دێر بە (٤) دێرن لە هەر بەشێکیان یەکگرتوویی‌و یەکپارچەیی تەواوی بنیات هەیە دێری پێنجەم لەرێگەی هێنانەوەی وشەی (خاسییەتی) کە نموونەی (رد العجز علی الصدر) دەنوێنێ، هەردوو بەشەکەی بەیەکەوە شەتەك داوە، کە دووڕووی یەك مەوزوع پێکدەهێنن.

لە غەزەلەکانی دیکەشدا لە وێنەی (زولی بەناحەق، تفلی دڵ، بۆ خۆت بم نێژە، بومە چاوەش، لۆمەی حەسەن مەکە، شەتی ئەشکم، سەمەندەر، گیرۆدە، شەوی یەڵدا) تاك تاکی دێرەکان وەك دانەی مرواری بە داوی واتاکەیەوە بەستراونو لەسەرەوە تا خوارەوە لە خزمەت بابەتێکی گشتی دان، یەکێتی بنیات بۆ پارچەکە فەراهەم دەکەن. پارچە شیعرە درێژەکانی شاعیر کە لە شێوەی شیعری میللیو لەسەر کێشی بڕگەیی هۆنراونەتەوە، پڕن لە وێنەی جوانو دلگیرو پاك رازاوە، بە زمانو شێوازێکی رەوانو پاراوخراونەتە روو:

یار کە دێتە سەر گۆلو ئەستێرە
سەیری ئەو دەکەن مانگو ئەستێرە

رووناکی وی بوو یان رونی ئاسمان
کە دێ بۆ کێوی دەبا گا گێرە دەگەڵ
یار لە بن سێبەری پاڵان
چەند خۆشە دۆی سارد دەگەڵ کولێرە

خۆزگەم بەو شوانەی لە دوای مێگەلان
یارم بە زوڵفان دەکا هاوێرە

شەرتی

شوانیم ئەوەندە بەس بێ

یـــارم بیـــری بێ بـــۆ مـــەرِە بێـــرە

بەم شێوەیە لەسەر ئەم شێوازو ئاهەنگو نەسەقە ئەم پارچەیە بۆ (٤٧) دێر درێژبۆتەوە، لەهەر دێرێکدا وێنەیەك هەیە، یادەبی لەنیوە دێرێکدا وێنەیەك هەبێت، بەڵام وێنەکان لە دێرەکاندا کە بەدوای یەکتریدا دێنو بەریز تێدەپەڕن هەموویان هاوپەیوەندن، لە ژیانو گوزەرانێك هەڵێنجراون کە زۆر لایەنی جوانو رووناكو قەشەنگو دلگیری هەیە، شاعیر یەك لەدوای یەك وێنەکان ڕاودەکاتو لەتانو پۆی بنیاتی هۆنراوەیەکی لیریکدا دەیان هۆنێتەوە، ئەم نەریتەی شاعیر بە پارچەکانی تری وەکو:

- عەزیز ئارەزووت زۆری بۆ هێنام

فرمێسکم سوور بوو زەردی رووی لێنام

دیسان

بە ئاوری دوریت کەوتمە گیر دنیـــام لێ

ســـاردبوو بـــووبـــە زمهەریـــر

کە درێژترین شیعری شاعیرەو (٨٥) دێرەو لەسەر شێوەی مەسنەوی هۆنراوەتەوە دیارو ئاشکرایە.

هەروەها بەهەمان شێوە لە:

زۆر توولی کێشا عەزیز هیجرانت

لال بم نابینم مەیلی جارانت

چ قەوما ئەو ساڵ لەبەرچاوکەوتم

چلۆنت دڵ هات لە دڵت دەرکردم

کە (٦٤) دێرە، هەروەها لە پارچەی (نامەیەك) کە (١٢) دێرە شاعیر لە دەستپێکدا دەڵێ:

نامەی گرامیت حەزرەتی نامی

پێم گەیشت لە دەست شەخسێکی نامی

نامەی گرامیت وەختێ پێم گەیشت

هێند کەیف خۆش بـــووم دنیا تێم گەیشت

هەروەها پارچەی (بخوێنن چاکە) کە (٤٢) دێرە ئەمە سەرەتایەتی:

یادم بۆ ناکەی یادت بەخێربێ

وەعدەی زووهاتن وەختە زۆر دێر بێ

هێندەم تەماشای رێی هاتنت کرد

چاو خێڵ بوون لەســەر سەریانو سەرگرد

ئەم چوار پارچەیەی دوایی کە بە پارچەی لیریکی میللیو خۆماڵی ناومان بردن، لە شێوەی گشتی هەر پارچەیەك، دێرەکان بەشێوەیەکی وەسفو سەردی هاتونەتە خوارەوە، وەکو گوتمان لە پارچەو پاژە وێنەی جیا جیا پێکهاتوون کە هەموویان لەنێوان سنوورو چوارچێوەی گشتی تێکستەکەدا کۆبوونەتەوەو یەکیان گرتووە، ئەنجا بنیاتو مەبەستێکی تایبەتیان پێکهێناوە. لە کۆی بەرهەمەکانی سەیف چەند بابەتێکی نیشتمانیو سیاسیو کۆمەڵایەتی هەن، کە لە رووی یەکێتی بنیاتەوە، هێڵی گشتی تێکستەکان هەر وەکو ئەوانی پێشتووترن. بۆ نموونە (رۆژی شادی) کە لە (٢٦) دێر دایە، یەك بابەتەو بۆ یەك مەبەست هۆنراوەتەوە کە ئەویش پیادا هەڵگوتنی ستالینو سوپای سوورو ئەو ئازادیەیە کە لەژێر سێبەری ئەو سوپایەدا بۆ کورد رەخساوە، ئیتر هەموو دێرەکان لەتەوەری ئەو بابەتەدا دەخولێنەوە. هەروەها (پەیامی

دوعاو سڵاو) كە (٥٩) دێرەو لەسەر هەمان ناوەڕۆكو بابەتی شیعرەكەی پێشووە، باس لەسەركەوتنەكانی ئۆردوی سوپای سوور دەكات لە بەرەكانی جەنگو ئەو سەربەستیو ئاسوودەییەی كوردستانی گرتۆتەوە لەسای ئەوانەوە. پاراستنی یەكێتی بنیات لە شێوازی گێڕانەوەو دەربڕینی چیرۆكیانەو هێنانەوەی نموونەی لێرەو لەویٚ بەرجەستە دەبیٚو رەنگە هەندیٚ جارحەماسەتو خەیاڵ شاعیر هەڵبگرێتو بۆ شتی لا بەلاش بچێت كە زۆر لەگەڵ بابەتی سەرەكی تێكستەكەوە پەیوەست نەبێت، بەڵام بە هەر جۆرێك بێت لە چوارچێوە گشتییەكە تێپەرناكات.

بنیاتی یەكێتی بابەت لە شیعری مستەفا شەوقی

مەبەست لە یەكێتی بابەت لە شیعری رۆمانتیكی دا یەكێتی ئۆرگانێكی تێكستی شیعرە، كە لە رەخنەی تازەدا گرینگی پیٚ دەدرێتو بەو جۆرە پێناسەكراوە، كە بریتییە لە یەكێتی بیرو بابەتو ئەو هەستو سۆزانەی كە بابەتەكە دەی وروژێنیٚ، تیادا وێنەو بیرۆكەكان بە شێوەیەكی مەنتیقی بەدوای یەكتریدا دێن، هەر وێنەو بیرۆكەیەك رۆڵێك لە چمكێكی تێكستەكەدا دەگێڕیٚ لە خزمەت گەشەكردنیدا دەبێتو لە ئاكام تێكدەكەنەوەو شێوەی بنیاتێكی زیندوو بە دەقی شیعری دەبەخشن.[١١]

بەم چەشنە پەیوەستی نێوان دەقە شیعریەكە لەباری یەكێتی بابەتو بیرو ئەو سۆزەی بەرپای دەكات توندو تۆڵ دەبێت. لێرە ئەزموونو تاقی كردنەوەی شاعیر دەبێتە ئەو تەوەرەی كە بنیاتو بابەتی شیعری لە دەور دەئاڵیٚ، ئەزموونیش خۆی (رووداوێكی ویژدانی یا سۆزدارییە كە لە مێشكو هەستو دەروونو فیكری ناوخۆییو دەرەكییەوە دێتە دەرەوە).[١٢]لەم پێشەكییەوە بەرەو شیكردنەوەی بنیاتی شیعرە مستەفا شەوقی هەنگاو هەڵدەگرینو چەند نموونەیەك دەهێنینەوە. شاعیر لە هۆنراوەی (حەسبوحاڵ دەگەڵ وەتەن)دا دەڵیٚ:

خەملێوە لەسەر قەبری جەوانان گوڵو لاڵە
یا سووریی خوێنە كە بڵێی رەنگەكی ئاڵە

پێش تابشی خورشیدی فەلەك وەقتی بەهاران
وەك چاو لە فرمێسكی منە قەترەیی ژاڵە
ئەی بادی سەبا هەستە گوزەركە بەوەتەندا
پەخشان بكە سەر ئەرزی وەتەن بۆنی گوڵاڵە

با بێتو بە تەئسیری فسوونی نەفەسی تۆ
وەك خونچە ببشكویٚ دەمی ئەو كوردە كەلاڵە

با بێتو سبەینان ئەلەمو دەردی شەوی هەجر
بێژیٚ كە لەوەی پاش خەوی مە، مەحزی وەبالە
قەهری فەلەكو جەوری رەقیبو ستەمی دۆست
سەرناسیەیی پڕ شكەنی كرد بە قەباڵە

(١١) النقد الادبي الحديث: ٣٤٩.

(١٢)سوسۆلۆژیای شیعری كوردی: ١٤٩.

شەوقی وەرە لەو غوربەتە مائیل بە وەتەن بە
بێ خاکی وەتەن عیزەتی تۆ مەحزی خەیاڵە

بەو کاکۆڵی رەش رەنگە کەوا بۆزی فیراقە
بارام بێ لە بۆت فەزلو هونەر چونکە حەلالە

به سەرنجێکی سەر پێی لەناونیشانو دێرەکانی تێکستەکە ئەوە ئاشکرا دەبێت کە شاعیر ئەزموونێکی خەماوی سەبارەت بە نیشتمان دەکات بە مەبەستو لەسەرەتاوە لە رێگەی چنینی وێنەی رۆمانسی بارگاوی بەسۆزو خۆشەویستی بۆ نیشتمانەکەی (هەر وێنەیەك لە دێرێكو وێنەکان لە نیوە دێرەکانی دووەمدا بە ئاکام دەگەن). گوڵو لاڵەی بەهار، کە بە خوێنی نەوجەوانی شەهید روواوەو سوور هەڵگەڕاوە، خاکی وەتەنی ئارایشت کردووە، لە رێگەی وەسفو دیالۆگەوە مەبەستی شاعیر پەرەدەستێنێ، لە سروە با دەخوازێت بۆنو بەرامەی گوڵاڵەی بەهاری بە هەموو سوچێکی نیشتماندا بڵاوبکاتەوە. (گوڵاڵەو رەنگی سوورو بەهارو شەونمو بۆنو بەرامو سروەی با) دێرەکانیان بەیەکەوە شەتەك داوە، یەکێتیو پەیوەندی ئورگانێکی لەم گونجانو تەباییو بەدوای یەکتری داهێنەدا بەدی دەکرێت، دیمەنو تابلۆیەکی زیندوو بەرجەستە دەکات. ئەو سۆزەی کە لە دیمەنەکەوە هەڵدەقوڵێت، دەڕژێتە نێو دەروونی خوێنەرەوە، بە چاوی هۆش دیمەنەکە درك پێدەکات. رایەڵەکە ناپچڕێت لە دێرەکانی دواتر (بادی سەبا) جڵەوی هەستو سۆزی خوێنەر بەدەستەوە دەگرێت، دەمی کوردی کڵۆڵ دەپشکوێنێ، باس لە ئێشو ئازاری (شەوگاری غوربەت لە وەتەن)ی بە گوێدا دەچرپێنێ، تا وەخۆکەوێت، عیبرەت لە دەردو نەهامەتییەکانی وەربگرێت، لەگەڵ شاعیر روو لە وەتەن بکەنو بە فەزلو هونەر ئۆقرەو ئاسوودەیی پێ ببەخشن. وێنەی دەستپێکی تێکستەکە (گوڵاڵە سوورەی سەر مەزاری جەوانێکی کورد)ە، ئەنجا وردە وردە لە رێگەی گفتوگۆو وەسفو هاتنە ناوەوەی وێنەی ترەوە گەشە دەکاتو بەرەو پێشەوە دەچێت تا تابلۆی دیمەنەکە پڕ رەنگ دەبێت، ئەنجا خاڵی کۆبەندو کۆتایی خۆی فەرز دەکات. بەمجۆرە یەکێتی ئەزموونو بنیاتو بابەت لە شیعرەکەدا هاتۆتەدی، بابەتێکی نیشتمانی بەهۆی تەوژمێکی بەهێزی سۆزەوە لە بەرگو ئارایشتێکی لیریکی دا خراوەتە روو.

لە تێکستێکی دیکەدا کە بەناونیشانی (وەرەقێك لە دەفتەری خاتیرات)ەو تەعبیر لە ئەزموونێکی دڵداری شاعیر دەکاتەوە هاتووە:

فیدای چاوت عەزیزم، ئەوڕۆکە حاڵم پەرێشانە
لە دووری تۆ دوو دیدەم غەرقی خوێنە بەحری عوممانە

عەجەب کۆرپەی دڵم نادا هەدا شەوگاری تەنهایی نەباتی
قەندی لێوی تۆی دەوێ بێچارە بێ زمانە

بەناز ساتێ وەرە دەستێ بنێ سەر قەڵبی مەجروحم
خەناوی بێ بە سووری پەنجەکانت رەنگی مەرجانە

زبانت چونکە نازانێ، بە ئیما شەرحی حاڵی کرد
کەبابە جەرگی مـن ببیە، هەناسەم بـۆنی بریـانە

هێڵی گشتی مەبەستی شاعیر (شەرحی حاڵی خۆکردنە لە تاوی دڵداری)، ئەدگاری باوی سازکردنی وێنەکان لە بنیاتی تێکستەکەدا شێوازی لێکچواندنە، (هەرچەندە بە کەرەستەو ستایلێکی کۆن). رەگەزی گفتوگۆش لە سیاقی دێرەکاندا

بەدی دەکرێت، (بەناز ساتێ وەرە – ئەگەر چی تۆ – جانم لە ماڵەنگۆیە...) لە هەموو دێرەکان دەردە دڵەکە بەردەوامە، هەرچەند شێوازو دەربڕینو وێنەکان دەگۆڕێن، بەڵام هەمیشە لە خزمەتی بابەتی سەرەکی دانو لێی لانادەن. شاعیر بەردەوام دەبێت:

دڵت بەستم بە ئەفسوون ئەی کچی رۆمی چ فەتتانی

مەگەر دایکت ئەتۆی نێو نا لە بۆ تەلبیسو ئەفسانە

وەکو ئاهوی خەتا گەرچی ئەتۆ نارۆی لە پێش عاشق

خەتایی چـاوی ســەیادە کە بولبول نـایتە هێلانە

مەلاحەت خەتمە سەرتۆ گەرچی وەك نێوت لە چاو دووری

لە بـۆ شـەوقی دوو کوڵمی پڕ فســوونت تــازە دیوانـە

لەسەر هەمان شێوازو نەسەقی دێرەکانی پێشوو، ئەم دێرانەی دوایی هاتوون، وەسفو ستایشی جوانی دڵبەر دەکەن، رەنگە شاعیر لە توانایدا هەبێت، یاخود سۆزو جۆشو خۆشەویستیەکەی هاندەری بێت چەند وێنەیەکی دیکەش لە باخچەی جوانی یارەکەی بهۆنێتەوە، بەڵام لە رستەی یەکەمی دێری کۆتایی ئەو ئامانجەی پێکاوە (مەلاحەت خەتمە سەرتۆ)، ئیتر حەقی خۆی داوەتێو دوایی بە تێکستەکە هێناوەو وەك عەرەب دەڵێ (حسن الختام)ی بەجێهێناوە.

شەوقی قەسیدەیەکی هەیە بەنێوی (تەحەسوری جەوانیو تەرانەیی وەتەن) کە لە (٢٢) دێر پێکهاتووەو درێژترین تێکستی شاعیرە. ئەم قەسیدەیە لە سەرەتایەوە تا دوایی لە دەوری بابەتێکی فەلسەفی دەخولێتەوە کە ئەویش (فەلسەفەی عەشقی ئیلاهیە)، ئەگەر بە گوێرەی ئەو ئینتیباعەی لە ئاکامی خوێندنەوەی قەسیدەکە لای خوێنەر دروست دەبێ قسە بکەین، دەبێ بڵێین کە ئەم تێکستە بەرەنجامی هەستێکی قووڵو سۆزێکی راستەقینەیە سەبارەت بە ژیانو بە سروشت. ئەمەش شتێکی ئاسان نییە کاتێك (لە تێکستی لیریکدا تەعبیر لە هەستێکی راستەوخۆی شاعیرەوە دەکرێت کە دیاردەیەکی تایبەت بە ژیانو بە سروشت لە دەروونی شاعیردا وروژاندویەتی، گرینگ لێرەدا نەوەکو خودی ئەو هەستەو نە تێگەیشتنە نێگەتیڤەکەیەتی، بەڵکو کاردانەوە پەنهانو ناوەکیەکەی ئەو ئینتباعەیە کە لە دەرەوە بەرپا دەبێت).[١٣] لە قەسیدەکەدا هاتووە:

بەبێ تۆ عاڵەمی دڵ، غەرقی دەریای یەئسو حیرمانە
تەماشاکە شەپۆڵ ئەورۆ چلۆن سەر رێژی چاوانە

عەجەب تۆفان دەرە حیسی شەبابم، هەڵدەچی دایم
لە قەڵبی پڕ خرۆش ئەسرینی چاوم لەعلی روممانە
دەئافاقی
ئەمەڵ ئەورۆ سەرابە وەسڵی تۆ دوورە لــە بـۆیە
فەلســەفەی ژینێ لە بۆ من بۆتە ئەفسانە

ئەو نوختەیەی شاعیر دەبەر چاوی گرتووە، جوانیو خۆشەویستی وەسڵی یارە، یار بە مەعنای حەقیقی واتە (مەعشوق)، شاعیر (عاشق)ەوە پەروەردگاریش (مەعشوق)، کە جووتە بنەما بنەرەتییەکەی (سۆفیزم) پێکدەهێنن. مەبەستی بەرودوای شاعیر (وەسڵ)ی مەعشووقەکەیەتی:

جوانیو نەشئەوو شەوقی حەیاتم بێ تۆ بەربادە
بەهار رابردو هاوین هاتو پایز وەقتی زستانــە

---

(١٣)موسوعة نظرية الادب – الشعر الغنائي: ٦.

خولاسەی مەقسەدی من زولفی کاڵ بوو بۆیە لێم گێژە
سەراپا فیکرو حیسسم میسلی زوڵفی خاوی جانانە

لە شەریانو وەریدی جیسمی فانی من وەکو خوێن
مەلالی چاوی مەخموورت دەکـــا دەورانو سەیرانە

شاعیر شێوازو کەرەستەو دەربڕینی دڵداری ئاسایی وەکو (زوڵفی کاڵ، زولفی خاوی جانان، مەلالی چاوی مەخموور...) دەکاتە زمانی دەربڕینی عەشقە راستەقینەکەی تا دەڵێ:

بەڵێ هەللاجەو ئەوڕۆ ئەسیری رەنگی بێ رەنگیم
بەسەودای تۆوە مەستم، چونکە چاوت داویە پەیمانە
ئەسیری
حوسنی تۆ چۆن مەعکەسی ئەنواری لاهوتە لەتاریکی وجوود
کونجی ناسووت رۆژی تابانە
چرای فکرم لەوێ دایم
دەکاتن ئیقتیباسی نوور میسالی پیری مەیخۆران لە
جامی لەعلی مەیخانە
لەسەحرای مێرغوزاری عالەمی
ئەرواحی عیللیین شـەهنشـەهـ بوو خەیـاڵی فیکری سـەربازم
تـاقانە

لەم دێرانەی رابردوو شاعیر بە هەستو سۆزو زمانو زاراوەی راستەقینەی فەلسەفەی سۆفیزم دەدوێ، زاراوەکان - کە هەر یەکەیان لە وێنەی سیمبۆلێکەو وێنەو کێشەیەك لە دنیای سۆفیزم دا دەوروژێنێ:
هەللاج، ئەسیری رەنگی بێ رەنگی، مەعکەسی ئەنوار، لاهووت، وجوود، ناسوت، ئیقتیباسی نوور، پیری مەیخۆران، جام، عالەمی ئەرواحی عیللیین، شەهنشەهـ، خەیاڵ.....)، ئەم وێنەو سیمبۆلانە بە زنجیرە بە دوای یەکتریدا دێنو یەکێتییەکی مەعنەویو مەنتیقی بالاّ بۆ تێکستەکە فەراهەم دەکەن:

چلۆن تەبعی بەشەر مەخلووتی خاکی پاکی تینەت بوو هبووتی
کردووە فیکرو روحم هاتۆتە هێلانە
لەنێو دنیای خەیالْم
هەڵبژاردەی پاشی تەدقیق لـە جـەرگەی
ئاسـیادا مەئمەنو مـــەئوای شـاهانە

مەلی روحی شاعیر لە ئاسمانەوە دادەبەزێتە سەر زەوی بۆ ناو ئەو هێلانەیەی کە ئارامیو ئاسوودەیی بە رۆحی شاعیر دەبەخشن. ئەو هێلانەیەش لەسەر زەوی خاکی پاکی نیشتمانە، خاك لەگەڵ سروشتو تەبیعەتی ئادەمیزاد یەك دەگرێتەوە، خاك یەکێکە لەو رەگەزە بنچینەییانەی کە لە (خەلقو تەکوین)ی لەشی زیندووی مرۆڤ بەشدارە، بەپێی تێڕوانینی فەلسەفەی کۆن، هەر تەنێکی زیندوو لەوانەش تەنی مرۆڤ پێکهاتەو ئاوێتەی هەر چوار رەگەزی (خاك، ئاو، ئاگر، با)یە. بۆیە سۆزو خۆشەویستی گیانو لەشی مرۆڤی عاشقو سەوداسەر بۆ (خاك) شتێکی ئاساییە، کە هاتو ئەویش (خاکی پاکی نیشتمانی دایك) بێت ئەوا سۆزو عەشقەکە بەتین تر دەبێت.

لەوێ تێر ئاو دەبێ خولیای جوانیو رووحی غەمگینان

ئوفوولی ئەرغەوانی رۆژی رووی پاش مانگی تابانە

کە خاکی پاکی وی لانکە لە بۆ ئێسقانی   باپیرمـان
لەسەر قەبری جەوانان دیدەیی شللێرە گریانە.

خاکی پاکی نیشتمان لە وێنەی بێشکەیەو بە میهرەبانی لەش‌و ئێسك‌و بروسکی مرۆڤ دەگرێتە خۆی چونکێ پەروەردەی خۆیەتی، لە کاتێکدا (گیان)ەکان بۆ ئاسمان هەڵدەفڕن، لەسەر خاك یادگارێکیش بۆ مرۆڤ بەجێ دەمێنی کە ئەویش گلکۆکەیەتی.

ئەوێ مولْکی قەدیم‌و مەوتەنی ئەجدادی پێشووتە
بە مەردی مەیڕوخێنە چۆن حەریمی مولْکی بابانە

بە عیلم‌و مەعریفەت تێر ئاو بکە فیکری جوانیت تا دەگەل
شەوقی بە جووتە موتەفیق بن مەردو مەردانە

ئێسك‌و بروسکی باب‌و باپیرانیش لە هێلانەی ئەو خاکەدا گیرساونەتەوە، بۆیە بۆتە مولْکی قەدیم‌و مەوتەنی ئەجداد. دەسابا تێر ئاوبێ بە زانست‌و مەعریفەتی عەشق‌و جوانی.

بــــاســــی دووەم

ئــاوازی شـــیعری

ئاوازی شیعری یەکێکە لە رەگەزە پێکهێنەرەکانی شیعر، لە راستیدا ئەرستۆ خۆی شیعر بە زادەی دوو بنەمای سەرەکی دادەنێ، کە هەردوکیان لە سروشتی مرۆڤدا هەن، یەکەمیان لاسایی کردنەوەو ئەوەکەی دیکەیان ئاوازە.[١٤]
لە رەخنەی تازەدا ئاواز یەکێکە لە رەگەزە پێکهێنەرەکانی شیعرو لە راستیدا شیعر خۆی بریتییە لە (ئاوازی بێژەو وتەو واژەکان).[١٥] خودی ئاخاوتن خۆی لەکاتی ئەنجامداندا جۆرە ئاهەنگێکی هەیەو هەر کاتێك ئاهەنگی وشەو

---

(١٤) هونەری شیعر: ٢٢
(١٥) موسیقی شعر: ٤٤

بێژەکان بەشێوەیەکی موتەناسیبو ڕێكو گونجاو دووبارە بوونەوە کێش دروست دەبێت. لێرەدا (کێش دەبێتە بەرەنجامی ئەندازەو پێوانەیی ئاوازی شیعر).[١٦] لەمەوە پێوەندی پتەوی بەیەکەوە بەستراوی نێوان شیعرو ئاوازمان بۆ ڕوون دەبێتەوە، لەهەمان کاتدا ئەوەشمان لا ئاشکرا دەبێت کەوا هەر گۆڕانێك لە ئاوازدا گۆڕانێك لە کێش بەرپا دەکاو کێشەکانیش هەریەکەیان خاوەنی ئاوازو ئاهەنگێکی تایبەت بە خۆیان دەبن. سەبارەت بە هەڵبژاردنی کێشی شیعریش، شاعیران جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە هەڵبژاردنی کێش بە مەیلو ئارەزوو نییە، بەڵکو ئەوە بابەتو سۆزە کاتێ لای شاعیر کامل دەبێو دەورووژێ ئەوا بۆ خۆی ئاهەنگو ئاوازێك (کێشێك) هەڵدەبژێرێ لەو چوارچێوەیەدا سەردەکا،[١٧] خاڵێکی دیکەش هەیە پێویستە ئاماژەی بۆ بکرێت ئەویش ئەوەیە کەوا ئاوازو مۆسیقای شیعر تەنها تایبەت نییە بە جۆری کێشەکانی شیعر، وەك ئەوەی عەرووزی یا برگەیی یا جۆرێکی تر بێتو بەواتا ئاوازی دەرەوە، بەڵکو جۆری پێکهاتو پەیوەندی وشەکان لەگەڵ یەکتریو ڕیتمەکانی شیعر ئاوازێکی دیکەی سەیری لێ هەست پێ دەکرێت کە لە ئاوازی کێشی شیعر کەمتر نییەو بە ئاوازی ناوەوە دەناسرێت.[١٨] لەمەوە دەردەکەوێت کە بنیاتی ئاوازی شیعر دوو لایەنی هەیە:

١. ئاوازی دەرەوە: پەیوەستە بە کێشی شیعرەوەو تایبەت دەبێت بەجۆری شیعری کێشراو (الموزن)، جا چ عەرووزی بێت یاخود بڕگەیی.* لەم ئاستەدا دۆخی (نەزمی) شیعر مەبەستەو پەیوەندی ڕاستەقینەی بە کێشی شیعرەوە هەیەو لەمەوە چەمکی کێش بریتییە لە هاوژمارەیی برگەکان لە هەردوو نیوە دێری شیعردا.[١٩] واتە مۆسیقای دەروە لە ئەنجامی هاوکێشی هەردوو نیوە دێری شیعردا دروست دەبێت.

٢. ئاوازی ناوەوە: پەیوەندی بە ڕیتمو ئاهەنگی وشەکانەوە هەیەو لە ڕێگەی ڕادەی گونجانو هاوئاهەنگی پێکهاتەی وشەکان لە لایەنی دەنگو فۆنیمو بڕگەکان جێبەجێ دەبێت. عەزیز گەردی دەڵێ: (ڕیتم لە جۆشانی دەروونەوە دروست دەبێو لە قالبی کێشەکانەوە گەڵاڵە دەبێو بە سیستەمی دەنگسازیو زمانەوانی دەردەبڕێ).[٢٠] سەبارەت بە شیعری عەرووزی لەم ئاستەدا هەر ئەوەندە بەس نییە کە نیوە دێرەکان لە بڕگەدا هاو ژمارە بن بەڵکو دوو مەرجی دیکەش پێویستە:

یەك/ پێویستە هەر چەند بڕگەیەك (٣، ٤، ٥)، لە کۆمەڵەیەکدا کۆببنەوەو یەك بگرن بۆ پێکهێنانی هەنگاوەکان (التفعیلە).

دوو/ پێویستە هەنگاوەکان لە نیوە دێری یەکەمو دووەمی شیعردا هاوتا (متناچر) بن، واتا لە ڕووی جۆرو ژمارەو ڕیزبوونەوە وەکو یەك بن، هەر بەو سیستەمەش لە دێرەکانی دواتردا دووبارە ببنەوە.[٢١] لە ڕەخنەی تازەدا باس لە (ئاوازی لاتەنیشت – الموسیقى الجانبیە) هاتۆتە ناوەوە کە بە (سەروا)ی شیعرەوە بەستراوەتەوە، لە تەك ئاوازی دەرەوەی کێشو ئاوازی ناوەوەی وشەکان، ئاوازی سەرواش مایەی لێکۆڵینەوەو سەرنجدانە، تەنانەت ڕەخنەگرێکی وەکو د. شەفیعی کدکنی دەڵێت (یەك لە گرینگترین هۆکارەکانی بایەخی سەروا لایەنی مۆسیقاییەکەیەتی).[٢٢] ئەو لای وایە کە سەروا جۆرە تایبەتمەندییێك بە شیعر دەبەخشێو بۆ پشت ڕاستکردنەوەی ڕایەکەی دەڵێ: ئەگەر دوو قەسیدە بە هەمان مەبەستو هەمان کێش بهۆندرێنەوە، بەڵام سەروایان جیاوازبێت ئەوا کاریگەریشیان جیاواز دەبێت. ناوبراو بە

---

(١٦) فرهنگ اصطلاحات ادبی: ٥١٨

(١٧) هەواری خالی: ٨٤.

(١٨) موسیقى شعر: ٥٠

* لەبەرامبەر دوو جۆرەکەی شیعری کێشراودا، دوو جۆری تری شیعرمان هەیە کە کێشییان نییە، وەکو شیعری سەربەستو پەخشانە شیعر.

(١٩) کێشو ڕیتمی شیعری فۆلکلۆری کوردی: ١٦٩.

(٢٠)کێشی شیعری کلاسیکی کوردی: ٧٧.

(٢١) کۆ وانەکانی کێش ناسی،د. محمد بکر،١٩٩٤.

(٢٢) موسیقى شعر: ٥٢

راگواستن لە (دکتۆر شەوقی چیف)وە دەڵێ: ئەو جۆرە (ترجیع)و کەرتکردنەی لە هەندێ دێرە شیعری عەرەبیدا دەکرێت، جۆرێك لە مۆسیقای لاتەنیشتی زۆر بەهێز بە شیعرەکە دەبەخشێ. بۆ نموونە لەم دێرەی امرو القیس دا:

مكرٍ ، مفرٍ ، مُقبِلٍ ، مُدبِرٍ معاً

كَجُلمودِ صَخرٍ ، حَطَّهُ السّيلُ مِن عَلِ

بۆیە ئەو سەروا ناوەکیانە رۆڵێکی مۆسیقایی زۆر بەهێزیان هەیە.[٢٣]هەروەکو کامیل ژێر ئاماژە بۆ رۆڵی گرینگی ئاوازەیی سەروا بە راگواستن لە دکتۆر ئیبراهیم ئەنیسەوە کردووەو دەڵێ: (سەروا توخمێکە لە توخمەکانی بینای هەڵبەست، سەروا نرخێکی مۆسیقایانەیە کە ژمارەیەك دەنگ لە کۆتایی دێرەکانی هەڵبەستدا دووبارە ئەبێتەوە. ئەم دووبارە بوونەوەیەش بەشێکی گرینگ دروست دەکات لە مۆسیقای هەڵبەست. سەروا وەك نێوەندە مۆسیقاییەکانە کە گوێگر چاوەڕوانی دووبارەبوونەوەیان ئەکاتو چێژێك وەرئەگرێ لەو جۆرە دووبارە بوونەوانە کە لە پەردەی گوێ ئەدات لە ماوە کاتییە رێكو پێکەکان).[٢٤]

لەم تێروانینەوە، بە پێویستمان زانی لە باسی ئاوازی شیعریدا بڕگەیەکیش بۆ مۆسیقای لاتەنیشت تەرخان بکەین کە تایبەتمەندییەکانی لەلایەنی سەرواو رەدیفو کەرتکردن لە شیعری شاعیرانی ماوەی باسەکەی ئێمەدا رەنگی داوەتەوە.

ئاوازەی دەرەوە : کێشی شیعری:

ـ لە بەرهەمی مەلا مارفی کۆکەیی:

بەو هۆیەی شیعری کلاسیکی کوردی هەر لە کۆنەوەو لە سەردەمی بابە تایەرەوە لەباری کێشو قافیەدا پێڕەوی لە عەرووزی عەرەبی کردووە، بۆیە کێشو قالبە کێشەکانی عەرووزی بەهەمان پێودانگ لە شیعری شاعیرانی ناوچەی موکریانیش رەنگی داوەتەوە. ئەوەی لەم بوارەدا بە زەقی تێبینی دەکرێت ئەوەیە کە بڕێك لەو کێشە عەرووزیانە لە نموونەی (هەزەج، رەمەل، موزاریع، سەریع) بوون بە کێشی باوی ناو شیعری کوردیو شاعیرانی کورد زیاتر ئاوڕیان لێ داوەنەتەوە.[٢٥]هەروەها وەکو هەوڵێك بۆ خۆ بواردن لە کۆتو بەندی قورسی ئەم کێشانە شاعیرانی کورد زیاتر بەلای مەجزوئاتی ئەم کێشانەوە چوونو بەکاریان هێناون. [٢٦]

هۆکاری ئەم ئاراستەیەش بۆ دوولایەن دەگێڕنەوە: یەکیان ئەوەیە کە ئەم کێشانە (زۆرتر دەنگونجێن لەگەڵ خەسائیسی فۆنەتیکی زمانی کوردیدا).[٢٧]دووەمیش ئەم کێشانە لە رووی ئاهەنگو ئاوازەوە گورجو سووكو سافو بە ئاهەنگنو لەگەڵ زەوقی گۆرانی ویستی کوردیدا گونجاون).[٢٨]

لەمەوە ئاوڕێك لە بەرهەمی شیعری مەلا مارفی کۆکەیی دەدەینەوەو بەو مەبەستەی وێنەکە لەلامان روونتر بێت لێرەدا ئامارێك نیشان دەدەین، کە لەژێر رۆشنایی دیوانی شاعیروبە پشتیوانی (رابەری کێشی شیعری کلاسیکی کوردی:ل ٥٤٣ — ٥٤٨) رێکخراوە:

زنجیرە	کێش	قالبە کێش	ژمارەی پارچە	رێژە
١.	هەزەج		٢٢	٪٤٩.٩

(٢٣) سەچاوەی پێشوو: ٥٣

(٢٤) بەرگری لە هەڵبەست، گ/ رۆشنبیری نوێ، ژ/١٢٦: ١١١.

(٢٥) کێشی شیعری کلاسیکی کوردی: ١٣٨

(٢٦) دانیشتنێك لەگەڵ گۆران، گ/ بەیان، ژ/٢: ٥ .

(٢٧) سەوداو سنوور: ١٥٩.

(٢٨) کێشو مۆسیقای هەڵبەستی کوردی: ٦٧.

	أ.	هەزەجی هەشتی تەواو	١٤		
	ب.	هەزەجی ٨ی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف	٤		
	ج.	هەزەجی ٨ی ئەخرەبی مەکفووفی مەقسوور	١		
	و.	هەزەجی ٨ی ئەخرەب	١		
	ه.	هەزەجی ٨ی مەحزووف	١		
	و.	هەزەجی ٦ی مەقسوور	١		
٢.	ڕەمەڵ			١٦	٪٣٢
	أ.	ڕەمەڵی ٨ی مەحزووف	١٣		
	ب.	ڕەمەڵی ٨ی مەخبوونی ئەسڵەم	١		
	ج.	ڕەمەڵی ٨ی مەقسوور	١		
	و.	ڕەمەڵی ٦ی مەحزووف	١		
٣.	موزاریع			٦	٪١٠.٩
	أ.	موزاریعی ٨ی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف	٥		
	ب	موزاریعی ٨ی مەکفووفی مەقسوور	١		
٤.	موجتەس			٢	٪٣.٩
	أ.	موجتەسی ٨ی مەخبوونی مەقسوور	١		
	ب	موجتەسی ٨ی مەخبوونی ئەسڵەم	١		
٥.	خەفیف			٢	٪٣.٩
	أ.	خەفیفی ٦ی مەخبوونی مەحزووف	٢		
				٥٠	٪١٠٠

لەمەوە بۆمان ڕووندەبێتەوە کەوا:*

ـ سەرجەمی شیعری مەلا مارف لەسەر (٥) کێش‌و قالبە کێش هۆنراوەتەوە.

ـ کێش‌و قالبەکێشە باوەکانی (هەزەج‌و ڕەمەڵ) لە ٨٠٪ی بەرهەمی شاعیریان داگیر کردووە، ئەم دوو کێشە لە بازنەکانی خەلیل سەر بە بازنەی (موجتەلیب)ن.[٢٩]

ـ لەم دوو کێشەو لە باقی کێشەکانی دیکەش لە بەرهەمی شاعیردا پەیڕەویان لێکراوە، زۆرتر بایەخ بە قالبە کێشەکان بەواتە (مەجزوئاتی) کێشەکان دراون.

---

* ئەم خشتەیە لەژێر ڕۆشنایی دیوانی شاعیردا ڕێکخراوە، لێرەدا پێویستە ئاماژە بۆ دوو هەڵە بکەین کە (ڕابەری کێشی کلاسیکی کوردی) تێی کەوتووە:

١. هەردوو قەسیدەی (سێلاوی بەدبەختی، بەزمی فەغفور) کە لە سەر کێشی هەزەجی هەشتی تەواون، دووجار حیساب کراون.

٢. پارچەیەکی چوار بەیتی لە دیوانەکەدا هەیە بەناوی (دۆزەخ‌و جەنەت) لە ڕابەردا پەڕێندراوە. بەمە سەرجەمی بەرهەمی کۆکراوەی شاعیر دەبێتە (٤٩) پارچە.

٣. لەو نوسخە دیوانە چاپکراوەی لەبەردەستە، دوو لاپەڕەی (٦٧ -٦٨)ی تیادا نییە.

بڕوانە:

ـ دیوانی مەلا مارفی کۆکەیی: ٣٦-٤٠، ٨٤ — ٩١.

ـ ڕابەری کێشی شیعری کلاسیکی کوردی: ٥٤٣ — ٥٤٧.

(٢٩) کێش‌و مۆسیقای هەڵبەستی کوردی: ٥٦.

ـ بەپێی (ڕابەری شیعری کلاسیکی کوردی) هەزەج (٢١) قالبە کێشی لە دیوانی شیعری کلاسیکی کوردیدا بەکارهاتوون، کەچی لای مەلا مارف ئاوڕ لە (٦) قالبی ئەو کێشە دراوەتەوە، کێشی ڕەمەلیش بەهەمان ئەندازە (٢١) قالبە کێشی بەکارهاتوونو لای مەلا مارف ئاوڕ لە (٤)یان دراوەتەوە.

موزاریعو موجتەس کە لە بەرهەمی مەلا مارف دا هەریەکەیان دوو قالبە کێشی لێ بەکارهاتووە، بەڵام یەکەمیان خاوەنی (٦)و دووەمیان (٥) قالبە کێشن.

شاعیر یەك بەرهەمی تاقانەی لەسەر کێشی خەفیف هۆنیوەتەوە کە خۆی خاوەنی (٥) قالبە کێشە.[30]

کێش لە بەرهەمی سەیفی قازی:

بەرهەمی شیعری کۆکراوەی سەیف لە دیوانەکەیدا بریتییە لە (٢٤) پارچە، لەوانە (١٨) پارچەی عەرووزییە کە یەکێکیان بریتییە لە تاکە بەیتێك، ئەوانی دیکەش لەنێوان غەزەلی (٥) بەیتی تاوەکو قەسیدەی (٥٩) دێری تیایەو قالبی کێشە عەرووزییەکانی دیوانی شاعیر بەم شێوەیەیە:

زنجیره	کێش	قالبە کێش	ژمارە		ڕێژە
١.	هەزەج		١٢		٦٦.
		أ. هەزەجی ٨ی تەواو		٥	٪٦٦
		ب. هەزەجی ٨ی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف		٢	
		ج. هەزەجی ٨ی ئەخرەبی مەکفووفی مەقسوور		١	
		و. هەزەجی شەشی مەقسوور		٢	
		هـ. هەزەجی شەشی مەحزووف		٢	
٢.	موزاریع		٥		٢٧.
		أ. موزاریعی هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف		٤	٪٧٧
		ب. موزاریعی هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەقسوور		١	
٣.	ڕەمەڵ		١		٥.٥
		أ. ڕەمەلی هەشتی مەحزووف		١	٪٥
			١ ٨		١٠٠ ٪

کێش	قالبە کێش	ژمارە	ڕێژە
کێشی بڕگەیی	دە بڕگەیی (٥ + ٥) لە هەر نیوە دێرێکدا	٦	

لەگەڵ کەمی بەرهەمی شاعیر، کێشو قاڵبە کێشە بەکارهێنراوەکانیشی کەمن، لە هەزەج (٥)و لە موزاریع (٢)و لە ڕەمەل تەنها (١) قالب. ئەوەی مایەی سەرنجە لە بەرهەمی شیعری سەیفی قازی، ئەوەیە کەوا شاعیر جگە لە بەرهەمە عەرووزییەکانی ئاوڕی لە کێشی بڕگەییش داوەتەوەو کۆمەڵێك لە شیعرەکانی لەسەر ئەو جۆرە کێشە هۆنیوەتەوە. د. خەزنەدار ئاماژەی بەم لایەنە کردووەو دەڵێ: (حەسەن هەردو کێشی عەرووزیو سیلابی خۆماڵی بەکارهێناوە).[31]ئەم

(٣٠) ڕابەری کێشی شیعری کلاسیکی کوردی: ١٥ -٣٩.

(٣١) مێژووی ئەدەبی کوردی، بـ٥ : ٣٤٤

(٣٢) عەرووزی کوردی: ٩٠.

نەریتەی بەكارهێنانی كێشی برگە یاخود (سێلاب) لە پێش سەیفیشدا لای شاعیرانی موكریانو یەكێكی وەكو وەفایی ئاوڕی لێدراوەتەوە، وەكو چۆن لە شیعری شاعیرانی دیكەدا لە وێنەی (مەولەویو وەلی دێوانەدا) پەیڕەوی لێ كراوە.[٣٢]

بۆ مەسەلەی كێشی جۆری دوایی شیعرەكانی سەیفی قازی چەندوچونێك نییە كە سیستەمی بڕگە یاخود (سێلاب) وەڵامدەرەوەی تەواوی پرسەكانی كێشداری ئەم بابەتە هۆنراوانە دەبێتەوە، (واتە پارچەكان لەباری كێشەوە دروستو رێكن) بە بەراورد لەگەڵ شیعری فۆلكلۆری كوردیدا، وەلێ مەسەلەیەك هەیە كە لە رەخنەی تازەی كوردیدا ورووژێندراوەو پوختەكەی ئەمەیە، كە ئەم جۆرە شیعرە بڕگەییانەی شاعیرانی كورد لە ئاستی (ریتم)و ئاهەنگدا لە شیعری فۆلكلۆری كوردی جیادەبنەوە،[٣٣] بۆیە ناوبردنیان بە (خۆماڵی) رەنگە كارێكی ئاستەم بێت، بەلام ئەم بۆچوونە لە رەسەنایەتیو كۆنی ئەم جۆرە كێشە كەم ناكاتەوە كە لە زمانە ئێرانیەكاندا مێژووی بۆ سەدەكانی بەر لە ئیسلام دەگەڕێتەوە. شیعرە بڕگەییەكانی سەیف لە رووی زمانو زاراوەو شێوازەوە رەوانو سادەو ساكارنو لە بەرگی شیعری میللیو خۆماڵییەوە نزیكن، سیستەمی كێش لەهەر نیوە دێرێكدا (٥ + ٥) بڕگەیە، لە هەندێكیان یەكێتی قافیە پارێزراوە، هەندێكی تریش بەپێی سیستەمی جووت سەروا (مەسنەوی) هۆنراونەتەوە، وەكو لەم نموونانە بەدیار دەكەوێت:

زولفی وەك شەوەی، رۆژی كردمە شەو
چرای سەر كوڵمەم لە بۆ رادێرە
لــە باغی حوســنت وەختی زەكاتە
فەقیری خۆتم هەر بۆ من خێرە
بە رســـتەی زوڵـفان دڵـم نێچیرە
لە دارو بەردی بەس دە مەیگێڕە
هەر كەس عیشقی تۆی لەسەر دانەبێ
بێ شك حەیوانە پرو پانێرە
ئەوانە شیعرن عەزیز بە مەرگت
موخلیست بێ تۆ وەجاغی كوێرە

سیستەمی كێش لە نیوە دێرەكاندا بەم شێوەیە دامەزراوە:

زول فی وەك شە وەی   رۆ ژی كرد مە شەو
- ب - ب –   - ب - ب –
(٥ + ٥)

چ رای سەر كوڵ مەم   لە بۆ را دێ رە
ب - – – –   ب - – – ب
(٥ + ٥)

لەمەوە تێبینی ئەوە دەكرێت كە پارچەكە لەگەڵ پاراستنی یەكێتی قافیەشدا كە زیاتر ئەدگارێكی شیعری عەرووزییە، بەلام سیستەمو چۆنیەتی ریزبوونی بڕگە كورتو درێژەكان لە هەنگاوەكانی نیوە دێرەكاندا لەگەڵ سیستەمی (تەفعیلە) تێك ناكاتەوە. بۆیە ئەم جۆرە هۆنراوەیە پێویستە لە دەرەوەی شیعری عەرووزی حسابی بۆ بكرێت.

لە پارچەیەكی جووت قافیەدا دەڵێ:

دەردی بێ دەرمان هەر دووری تۆیە

---

(٣٣) كێشو ریتمی شیعری فۆلكلۆری كوردی: ١٠٥ -١١٢

به بایەك دەمرم دەژیم بەو بۆیە
هێندەم تەماشای رێی هاتنت کرد
چاو خێڵ بوو لەسەر سەربان‌و سەرگرد
ژیان بە بۆنەی عەزیزم خۆشــە
هەر کەس تۆی نەویٚ بیٚ هۆش‌و گۆشە

دەر دی بیٚ دەر مان   هەر دوو ری تۆ یە
- ب - ب –   – – – – ب

(٥ + ٥)

بە با یەك دەم رم   دە ژیم بەو بۆ یە
ب - – – –   ب – – – ب

(٥ + ٥)

سیستەمی کێش لە شیعری فۆلکلۆری کوردیشدا هەمان رێچکە دەگرێتەبەر وەك لەم نموونەیەدا دیارە:

گو لا لە سوو رەی   سەر کوڵ می یا رم
ب – ب – –   – – ب – –

(٥ + ٥)

وا گە شا یە وە   بۆ حا ڵی زا رم
– ب – ب ب   - - - - -

(٥ + ٥)

لەمەوە دڵنیا دەبین کە شیعرە برگەییەکانی سەیف لەگەڵ شیعری گۆرانی فۆلکلۆری کوردیدا لە باری کێشەوە لەسەر یەك سیستەم دامەزراون.

<u>کێشی شیعری مستەفا شەوقی:</u>

شەوقی بەرهەمی شیعری کەمەو، ئەوەی تا ئێستا دۆزراوەتەوە لە دوو توێی نامیلکەیەکدا بڵاوکراونەتەوە، لە ژمارەی پەنجەی هەردوو دەست تێپەڕ ناکات. ئەگەر کێش ئەدگارێکی سەرەکی رووخساری شیعری بێت، ئەوا شیعری شەوقی لەباری کێشەوە پێڕەوی لە شاعیرانی کلاسیکی کوردی کردووەو شتێکی تازەی نەهێناوەتە ئارا. بەرهەمەکانی دەچنە خانەی شیعری لیریکی رۆمانسیانەوە، لە بۆیە شاعیر قاڵبە کێشێکی ئاوەزداری پشوو درێژی بۆ هۆنراوەکانی هەڵبژاردووە کە کێشی (هەزەج)ە، بەتایبەت قاڵبە کێشە تەواوەکەی هەشت هەنگاوی، وەکو لەم نەخشەیەدا بەدیاردەکەویٚت*:

زنجیرە	کێش	قالبەکێش	ژمارە	رێژە
١.	هەزەج		٨	

* کاتێك نامیلکەی شیعرەکانی مستەفا شەوقی-مان خستە بەردەست، د. عەزیز گەردی بە سوپاسەوە کێش‌و قاڵبەکێشەکانی بۆ دەستنیشان کردین.

		أ.	هەزەجی هەشتی تەواو	٧		
		ب.	هەزەجی هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف	١		٪٨٨.٨٨
٢.	رەمەڵ				١	١١.١ ٪٢
		أ.	رەمەڵی هەشتی مەحزووف	١		
					٩	١٠٠ ٪

وەکو خاوەنی (کێش و مۆسیقای هەڵبەستی کوردی) روونی کردۆتەوە، (هەزەج) خۆی لەلای عەرەب جۆرە گۆرانییەك بووە، لەبەر کورتی بڕگەکان و سووکی کێشەکەی زۆربەی گۆرانی گوتنی عەرەبی بەم کێشە بووەو یەکێکە لە کێشە بڵاوەکانی شیعری فارسی و لای ئەوان گەڵێ لق و پۆپی لێ بۆتەوە.[٣٤] لە دیوانی شیعری کلاسیکی کوردیدا پایەی یەکەمینی هەیەو، شاعیرێکی کورد کە شیعری عەرووزی گوتبێ بەدی ناکەین شیعری لەسەر ئەم کێشە نەبێ. ئەم کێشە نەفەس درێژی و توانای دەربڕینی بە شاعیر داوە تا وێنە ئیستاتیکییەکانی (سروشت و جوانی و نیشتمانی) پێ بکێشێت. تەنانەت تاکە قالبە ناتەواوەکەشی (هەزەجی هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف)، ریتم و ترپەیەکی ئاوازی خۆماڵی پێداوەو قالبێکی بە جۆشی گۆرانی ئامێزەو خۆی لە

بەدوای یەکدا هاتنی دوو بڕگەی درێژ و دوو بڕگەی کورت لە دێرێکی چواردە بڕگەییدا پێك دێت:[٣٥]

خەم	لی	وە	لە	سەر	قەب	ری	جە	وا	نان	گو	ڵو	ڵا	لە*
ــ	ــ	ب	ب	ــ	ــ	ب	ب	ــ	ــ	ب	ب	ــ	ــ
یا	سوو	ری	ی	خوێ	نا•	کە	ب	لێی	رەن	گە	کی	ئا	ڵە
ــ	ــ	ب	ب	ــ	ــ	ب	ب	ــ	ــ	ب	ب	ــ	ــ

مفعولُ　　　مفاعیلُ　　　مفاعیلُ　　　فعولن

وەستان و پشوودان لێرەدا، نە لەسەر بنەمای رێکی تەواڵی بڕگەکان و نە لەسەر بنەمای تەفعیلەکانەوە دەبێت، بەڵکو بە گوێرەی بنیاتی سیمانتیکی گرێ و رستەکانەوە دەبێت، بەم شێوەیە:

خەملێوە لەسەر (ــ ــ ب ب ــ)،

قەبری جەوانان (ــ ب ب ــ ــ)،

گوڵ و لاڵە (ب ب ــ ــ)،

یا سووریی خوێنە (ــ ــ ب ب ــ ــ)،

کە بلێی (ب ب ــ)،

رەنگەکی ئاڵە (ــ ب ب ــ ــ)،

شەوقی تاکە غەزەلێکی لەسەر قالبەکێشی رەمەڵ هۆنیوەتەوە کە (رەمەڵی هەشتی مەحزووفە)، کە شاعیرانی ناسك خەیاڵی وەکو مستەفا بەگی کوردی و حەریق هۆنراوەی ناوازەیان لەسەر هۆنیوەتەوە وەك:

---

(٣٤) کێش و مۆسیقای هەڵبەستی کوردی: ٦٧.

(٣٥) سەرچاوەی پێشوو: ٧٤.

* بەپێی دەستووری عەرووز بڕگەی کورتی کۆتایی دێر حیسابی بڕگەی درێژی بۆ دەکرێت.

• ئەم بزوێنە کورتە لە کاتی درکاندندا ماوەی بزوێنی درێژی (ا) وەردەگرێت.

ـ له يلەكەی بێ مەيلەكەی مەحبووبەكەی عەييارەكەم
شۆخەكەی پڕ حەملەكەی بێ رەحمەكەی غەددارەكەم

كوردی

ـ چاوەكەم دوێنێ لە گوڵشەن گوڵ بەعيشوە خۆی نواند
نەك نمەك گیر بم بە مەرگی تۆ قەسەم هيچ نەم دواند

حەريق

شەوقيش گوتوويە:

بۆچ ده نا لێ نی له سەر لێ وت له بۆچ بار كەو تو وه
لەش ك ری زوڵ فت كه خا وو كا ڵه بۆچ رووی گر تو وه
ـ ب ـ ـ ـ ب ـ ـ ـ ب ـ ـ ـ ب ـ

فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ئەم قاڵبە كێشەی رەمەڵ هەر لە كۆنەوە لای شاعيرانی كورد زۆر پەسەند كراوەو بەرهەمێكی زۆری شيعری كلاسيكی كوردی لەسەر هۆنراوەتەوە. رەمەڵ لە پەيرەوكردندا لە شيعری كوردی بە پلەی دووهەمو لە دوای هەزەجەوە دێت. حەوت پارچەكەی ديكە كە بڕی زۆری بەرهەمی شيعری شەوقييە لەسەر قاڵبە كێشی (هەزەجی هەشتی تەواو) هۆنراونەتەوە، كە لەبنەڕەتدا لای عەرەب لە شەش هەنگاوی (مفاعيلن) پێكدێ، لای كوردو فارس كراوەتە هەشت هەنگاو، بەمە ماوە لەبەردەم دەربڕينی شاعير فراوانتر دەبێت بۆ ئەوەی وێنەو تەعبيری جوانو شاعيرانە بخاتە ناو چوارچێوەی دێرەكانەوە، بە نموونە شەوقی دەڵێ:

جەبين مينا	ی زيو گەردن	هوما خاڵ مش	كی تا تاری
شە دە شل چاو	بە كل روو سوو	رە گوڵ تەڕ ڕا	رو عەييا ری
ب ـ ـ ـ	ب ـ ـ ـ	ب ـ ـ ـ	ب ـ ـ ـ
مەفاعيلون	مەفاعيلون	مەفاعيلون	مەفاعيلون

لە شوێنێكی ديكەشدا دەڵێ:

بە بێ تۆ عا	ڵە می دڵ غەر	قی دەر يای يەئـ	سو حير ما نە	(١٦ بڕگە)
تە ما شا كە	شە پۆڵ ئەو ڕۆ	چـ لۆن سەر ڕێـ	ژی چا وا نە	(١٦ بڕگە)
ب ـ ـ ـ	ب ـ ـ ـ	ب ـ ـ ـ	ب ـ ـ ـ	
مەفا عيـلون	مەفا عـيلـون	مەفـا عيـــلون	مە فا عـيلون	

وەكو بەديار دەكەوێت سيستەمی عەرووزی شيعر رێگە لەوە ناگرێت كە هەردوو نێوە دێر لە لايەنی بڕگەوە لە هاوكێش بوونيان بڕوانرێت، ئەم خاسيەتە لە هەموو شيعری عالەميدا هەيە، بەڵام لەباری (ريتم)و (سترێس)ەوە سيستەمەكان لێك هەڵاواردە دەبن.

ئاوازی لاتەنيشت: سەروا ــ رەديف ــ سەروای ناوەوە:

لێرەدا مەبەست ئەوەيە رووناكی بخەينە سەر ئەو رۆڵەی كە هەر يەكە لە: سەروا، رەديف (پاش سەروا)، سەروای ناوەوە، لەبنياتی ئاوازەيی شيعر دەيگێڕێتو لە رووی پراكتيكييەوە لە شيعری ناوچەی موكريانی ماوەی باسەكەمان نيشانی بدەين.

له ڕەخنەی کۆندا سەروا دەخرایە پاڵ کێش‌و لە بواری ئاوازی دەرەوەی شیعر لێك دەدرایەوە، هەردوو هونەرەکەی (ڕەدیف‌و سەروای ناوەوە)یش لەگەڵ (جیناسەکان‌و زاراوەسازی) دەکرانە بنەمای مۆسیقای ناوەوەی شیعر.[٣٦]ئێمە بە پەیڕەوی لە تیورە تازەکانی زمانەوانی، کە لە ئاستی ئاسۆییدا لە وشەو گرێ‌و ڕستە دەکۆڵێتەوە، واتە (تەوەری تەرکیبی‌و ئاستی تەولیدی زمان)ی شیعری،[٣٧] کاتێك وشە لە سیاقی ڕستەیەکی شعریدا جێگیر دەبێت بەرگی واتا زمانی‌و فەرهەنگییەکەی فڕێ دەداو بە پەیوەندی لەگەڵ کەش‌و هەوای تازەو دەوروبەرەکەی لە دێڕێکی شیعریدا دەلالاتی تازە پەیدا دەکات، بەو ئیعتیبارەش بەیت یاخود دێری شیعر یەکەیەکی سەربەخۆیە لە بنیاتی قەسیدەدا، بۆیە بنیاتی ئاواز لە ئاستی ئاسۆییدا دەبێتە پێویستییەکی سەربەخۆ جیا لە ئاوازی دەرەوەو ناوەوەی دێری شیعر.

لە جێگەی خۆیەتی لێرە گوتەیەکی جان کۆهین بهێنینەوە کە دەڵێ: (هەر یەکە لە کێش‌و لە ریتم هەمان ئەرکی سەروا دەگێڕن، کە ئەویش ئەرکی دابین کردنی دووبارەبوونەوەی دەنگیان هەیە کە جەوهەری نەزم پێك دەهێنێ).[٣٨]

سەروا – ڕەدیف – سەروای ناوەوە/ لە بەرهەمی مەلا مارف:

لە ئەدەبی عەرەبیدا زاراوەی (شعراو الدیوان) ئەو شاعیرانەی خاوەن دیوان دەگرێتەوە کە بەرهەمی شعریان لەلایەنی سەرواوە هەموو پیتەکانی ئەلفبای هیجایی زمانی عەرەبی دەگرێتەخۆ. لە شیعری کوردیدا هەرچەندە سەروەری شاعیرانی کورد نالی گوتویە: نالی ئەمرۆ حاکمی سێ موڵکە دیوانی هەیە. کەچی لە دیوانەکەیدا زۆر پیت‌و هیجا هەن کە ئاوڕی لێ نەداونەتەوەو بە شایانی ئەوەی نەزانیون بیانکات بە سەروای شیعرەکانی. لێرەدا مەبەست دوایین دەنگی دێرە شیعرە کە وەکو ناسنامە بۆ سەروا سەیری دەکەین. چاوگێڕانێك بە دیوانی کۆکەیی ئەو ڕاستییە وەدەردەخات کە شاعیر سەرواکانی (٣/٢)ی بەرهەمی شیعری لەسەر دوو دەنگی بزوێنی درێژی (ی) کە لە (١٧) پارچەداو، بزوێنی کورتی (ە) لە (١٤) پارچەدایە دەمەزراندووە.(ی)ی بزوێنی درێژ وەکو لە نازناوەکەیەوە دیارە لە گروپی (حروفی مەد)ەو دەنگێکی نەرمی ئاوازدارەو لەکاتی درکاندا بەراحەتی دەتواندرێت درێژەی پێ بدرێت:

هەرچی زاڕاتی عەرزو عاسمانە
کوراتی بەر هەتاوی لانساری......
لە دێری رووپەڕەی دەورو زەمانی
بەهەر نەخشێ تماشاکەم دیاری.......
عەزیزی تۆ لەهەر لا خۆشەویستە
زەلیلی تۆ بە کەس نابەت قوتاری.....

لەهەر تێکستێکا شاعیر سەرواکەی لەسەر دەنگی (ی) دامەزراندبێ، ژمارەیەکی زۆری وشەی ئاهەنگداری دۆزیوەتەوە تا مۆسیقای قافیەکەی پێ برازێنێتەوە:

تەماعم بوو بکەم مەتحی خەلیفەی شاهی زەنبیلی
کە تێفکریم لە قووەت خاریجە تەشریحو تەفسیلی
سوئالم کرد لە ئوستادی تەبیعەت بۆ چی بێدەنگی
گوتی چ بکەم تەخەیول ناکرێ تەسویرو تەشکیلی
فەقەت بیستوومە زۆر ئەهلی گوزەشت‌و عەفوو ئیغمازە
بە شەرتێ لێم نەرەنجێ حازرم بۆ خەتم‌و تەکمیلی

ددیوان: ٧١

---

(٣٦) بڕوانە:
ـ کلیات سبك شناسی: ٢١٦، ٢١٧.
(٣٧) زبانشناسی ونقد ادبی: ١٠.
(٣٨) بنية اللغة الشعرية: ٤٦.

شاعیر زۆربەی شیعرەکانی لە بابەت ستایش‌و هەجوو داشۆرینی لەسەر ئەم قافیە گوتون:

ئەی جەنابی شێخ دەزانم تۆ خەلیفەی بەر حەقی

وەك دەڵێن شەخسێکی ساحیب ئیحتیرام‌و رەونەقی

دەنگی زیکرو خەتم‌و تەهلیلت فەزای پڕ کردووە

زەڵزەڵەی خستۆتە خەیمەی بێ ستوونی ئەزرەقی

ئافەرین سەد ئافەرین بۆ غیرەت‌و بۆ هیمەتت

تۆ کە مەحسووری لە چوار لاوە کە چەپڵەت لێ تەقی

با وجوودی ئەم هەموو حەملەو فشارو گورگە ڕاو

مەرکەزت خالی نەکرد وەك شێر لە مەیدانێ چەقی

دیوان: ٧٨

هاتنی سەروا لە کۆتایی دێری شیعردا هێمای ئیست کردن‌و خۆئامادەکردن دەبێت بۆ دێری دواتر، ئەم وەستان‌و ئیستکردنە بایەخێکی ئاوازەیی هەیە، بەتایبەت لە کاتی پەیڕەوکردنی یەکێتی قافیە لەسەر لەبەری تێکستدا، بنیاتی یەکێتی مۆسیقایی سەرجەم قەسیدەو غەزەل دەپارێزێت، سەرباری ئەوەی خاسیەتی ئاهەنگ‌و ئاوازەییەکەی یارمەتی بەیەکەوە گرێدانەوەی شیعرو گۆرانی دەدات.(٣٩)

بزوێنی کورتی (ە)یش لە دەنگە نەرمەکانەو کاتێ لە کۆتایی دێری شیعر شوێن دەگرێت‌و گوێگر بە روونی‌و بە ڕەوانی وەری دەگرێت:

کە حوسنی یارو ئەغیارم، لە میزانی خەیاڵم دا

بە دڵ دیتم، هەموو لایێکە، ئەو تەنیا لە لاییێکە

خەزینەی روومەتی لەعلی، لەبو سیمی زەنەخدانی

گوتم بێ تۆ خودا بیدا، عەجەب گەنج‌و تەلاییێکە

ئیشارەی کردە لامی زولفی، ئەلفی قامەتی، یەعنی

جەوابی قەددی داڵی تۆ، فەقەت لا مەل فەلاییێکە

دیوان: ٢٥

رەدیف (پاش سەروا)، وشەیەکە دوابەدوای سەروا لە کۆتایی هەموو دێرەکاندا دووبارە دەبێتەوە. بوونی پاش سەروا ئەندازەی ئاوازی دێرە شیعر بەرەو پێش دەبات، (بەو پێیەی هەر چەندێ تەرازووی هاوبەشی دەنگ‌و وشەی سەروا بەرەو سەر بڕوات هەست بە ئاهەنگی زیاترو لە ئاکامیشدا بە چێژی زیاتر دەکەین)،(٤٠)هەر بۆ نموونە با ئەم چەند دێرەی شاعیر بخوێنینەوەو گوێ بۆ دەنگ‌و ئاوازی سەرواو پاش سەرواکەی هەڵخەین:

باز ئەوا شابازی فیکرم مەیلی پەروازی هەیە

بۆ شکاری لوتفی تۆ زۆری نییە نازی هەیە

هەوری تەبعم مایلی گریان‌و بەرق‌و بارشە

بۆیە گوڵ کەیف‌و دەماغێکی تەڕو سازی هەیە

موددەتێکە عەندەلیبی باغی شێعرم ساکیتە

لەم گوڵ‌و گوڵزارە یەك دنیا، گلەو ڕازی هەیە

دیوان: ٤٩

---

(٣٩) بنية الايقاع في الخطاب الشعري: ١١٣.

(٤٠)موسيقى شعر: ٦٨.

له هەر یەکێك له نیوەی کۆتایی نیوه دێرەکانی دووهەمدا گرێیەکی به ئاهەنگو ئاوازداری درێژی پڕ به پشوو دووباره بۆتەوه که نەشئەو خۆشیەکی زۆرمان پێ دەبەخشێت:

...............زۆری نییه نازی هەیه.

.... دەماغێکی تەڕو سازی هەیه.

.... یەك دنیا گلەو رازای هەیه.

لەلایەکی دیکەوه بوونی پاش سەروا ئاسۆ لەبەردەم شاعیریشدا والا دەکات بۆ تەداعیو هێنانەوەی وشەی پڕ مەعنای جوانو رێك، به واتا ئەو سنوورو مەحدودیەتەی سەروا لەبەردەم شاعیر دروستی دەکات دەکاتەوەو شاعیر ئازادتر دەبێت، وەکو چۆن زمانی شاعیر دەکاتەوه له ئاست هێنانەوەی تەرکیباتو رەگەزدۆزی دلگیر، وەکو لەم نموونەیەشدا بەدی دەکرێت:

عەینەکی عەینم عەزیزم من به تۆ تەقدیم دەکەم

مەخزەنو میفتاحی قەڵبی خۆم به تۆ تەسلیم دەکەم

بۆ به شارەت نەقدی جانو قیسمو ئەنواعی غەزەل

کامەیان چاکن بەوه بۆ تۆ ئەمن تەعزیم دەکەم

ئەوەڵی شەو شێعری شوکرو نیوه شەو شێعری بەقا

ئاخیری شەو شێعری حوسنی عاقیبەت تەنزیم دەکەم

توتیی تەبعم بەیادی قەندی لوتفو سوحبەتت

شەککەر ئەفشانه منیش هەر شوکری تۆی تەعلیم دەکەم

دیوان: ٨٩

دیاردەی دەرکەوتنی چاوگی "بوون"و "هەبوون"[٤١] نموونەکانی وەکو (بوو، نەبوو، دەبوو، دەبێ، ئەبێ، هەیه، نییه.....) خاسیەتێکی وای بۆ زمانی کوردی بەتایبەت زمانی شیعر پێکهێناوه که وەکو پاش قافیه، هەم له پێناوی تەواوکردنی گوزارەو هەم زیادکردنی بڕەوی ئاوازی شیعری لەلایەن شاعیرانەوه بەکار ببرێت، تەنانەت شاعیرێکی وەکو نالی له (٢١) غەزەلو قەسیدەیدا پاش قافیەی بەکارهێناوه لەوانه ژمارەیەکیان پاش قافییەکانی کاری بوونو هەبوونن وەك، (هەیه، نییه، نەبوو، بوو...).[٤٢] هەروەکو لەم نموونەیەی کۆکەییدا بەدیار دەکەوێت:

عەبایێکم هەبوو، ئەمما عەبایێکی گەلێ چا بوو

خەڵاتی حەزرەتی شێخ، یادگاری لوتفی مەولا بوو

له نێو ئەهلی تەریقەتدا لیباسێکی موقەدەس بوو

لەکن ئەربابی مەعنی مەزهەری نووری تەجەللا بوو

لەحەددو رەسمی تامی چونکه عاجز بوو، قەڵەم نووسی

له سەنعەت کاری شامو سورمەکاری تووری سینابوو

ئەگەر چی کاری ئوستادانی سەنعەت بوو لەواقیعدا

نموونەی سوندسو ئیستەبرەقی فیردەوسی ئەعلابوو

مەتاعێك بوو هەتا ئەورۆ له زانستگەی عەبابافی

به تەسدیقی موسەددیق، موفرەدێکی لا موسەننابوو

دیوان: ٢٨

---

(٤١) چاوگی بوونو هەبوون له زمانی کوردیدا، گ/ رۆشنبیری نوێ، ژ/١٠٩: ٢٢٩.

(٤٢) دیوانی نالیو فەرهەنگی نالی : ١١٧، ١١٣، ٨٧، ٨٨، ٨٩، ١١٤.

شاعیر لەگەڵ ئەوەی ئاوڕی لەم هونەرە داوەتەوە، بەڵام رادەیەکی باوو بڵاوی نییەو تەنیا لە چوار پێنج دەقی شیعریدا بەدی دەکرێت.

سەروای ناوەوە: ئەوەیە کە دوو وشە بەشێوەیەك لە شێوەکان لە رووی داڕشتن‌و ئاوازەوە لەگەڵ یەکتری هاوپەیوەند بن.[٤٣]سەجع لە کۆندا زیاتر لە پەخشان‌و مەقاماتدا سوودی لێ وەرگیراوە، بەڵام شاعیران بەمەبەستی بەرزکردنەوەی بنیاتی ئاوازو ئاهەنگی دێرە شیعر سوودیان لێ وەگرتووەو بەمە تەرازووی تەناسووب‌و گونجانی نێوانی وشەکانی هەردوو نیوە دێر بەرزتر بۆتەوەو کاریگەری زیاتری پێ بەخشیوە. کۆکەیی لە دێری دەستپێکی (تیپ‌و سوپا)دا دەڵێ:

/ تماشا ئەمرو فەرمانی/ عەجەب/ فەرخوندە شایێکە/

/ بنۆڕە سەففی موژگانی/ عەجەب/ تیپ‌و سوپاییێکە/

نموونەی لەم جۆرە لە سەجع کە هاوتەریب بوون (موازنە)،لە بنیاتی پێکهاتەی هەردوو نیوە دێرەکەدا دیارە، دەبێتە (تەناسووبی دەستووری)، کە تیادا وشەی هاوسەنگ‌و هاوکێش لە هەردوو نیوە دێرەکەدا لە بەرامبەر یەکتر دەوەستن.[٤٤] لە نموونەیەکی تری هەمان دەقدا هاتووە:

خەزینەی رووومەتی لەعلی، لەبو سیمی زەنەخدانی
گوتم بێت‌و خـودا بیدا، عەجەب گـەنج‌و تـەلاییێکە

لێرەدا هاوسەروایی تەنیا لەنێوان دوو بەشەکەی نیوە دێری یەکەمدا بەدی دەکرێت. لە قەسیدەی (سێلاوی بەدبەختی)دا هاتووە:

- لە زێرو زیوو نەغدینە/ لە گەنج‌و ماڵی زێڕینە
ئەوەی لەو شارەدا مابێ فەقەت ئیسـمی مهابادە

- لەبەر حوزن‌و تەئەسـوف ئەم قەسـیدەم بۆ تەواو نابێ
تەبیعەت گەرچی سەرشارە/ قەریحەش گەرچی ئوستادە

- نەمن تەنها پەرێشانم هەموو کەس مات‌و غەمگینە
ئەوی مەسرورو دڵشادە/ فەقەت حەسسادو گەوادە

لەنیوە دێرێکی هەر یەکێك لەم دێرانەدا، شاعیر پەنای بۆ سەجع بردووە، بەڵام نەگەیشتۆتە پلەی کەرتکردنی تەواو کە بە (تەرصیع - گەوهەر نیشانی) دەناسرێت،[٤٥] وەك ئەم نموونەیەی کە لە هەمان قەسیدەدا هاتووە:

/وەکو فەیئو غەنیمەت/ بۆ مەتاعی موفت‌و بێ قیمەت/
دەیان هێنـا بەبێ زەحمەت/ بـە بـارو کۆڵ‌و عـەرادە

بە گشتی ئەم هونەرە، سەجع یاخود سەروای ناوەوە، لە بەرهەمی شیعری کۆکەییدا کەم وەبەرچاو دەکەوێت لەو چەند نموونەیەش کە خرایە ڕوو شاعیر زۆر سەرکەوتوو نەبووە. کۆکەیی لە هەموو بەرهەمی شیعری کە لە درێژی‌و کورتیدا جیاوازن‌و لەنێوان قەسیدەی پەنجا بەیتی‌و پارچەی چوار دێری دان، پەیڕەوی لە یەکێتی قافیەدا کردووەو لێی لانەداوە.

سەروا لە بەرهەمی سەیفی قازی:

نەخشەو ئاماری سەروا لای سەیفی قازی دوو جۆرە، یەکەمیان ئەو تێکستانەی لە قالبی قەسیدەو غەزەل دان لەسەر بنەمای یەکێتی سەروا دامەزراون، بەگوێرەی دەنگی کۆتایی دێر تەنها یەك پارچەی لەسەر هەر یەکێك لە دەنگەکانی

(٤٣) زیباشناسی سخن پارسی: ٤٢.
(٤٤)درباره ادبیات ونقد ادبی: ٣٩١.
(٤٥) زیباشناسی سخن پارسی: ٤٤

(ر، ز، ش، و، ق، د، ێ)دا هۆنیوەتەوە، بۆ دەنگەکانی (م، ت، ی) دوو پارچەو بۆ (ێ) سێ پارچەو لەسەر دەنگی (ە ـ ه) چوار پارچەی هەیە. دەستپێکی دیوانی شاعیر قەسیدەیەکی ٣٩ بەیتییە لە ستایشی خواو پێغەمبەردا، لەسەر دەنگە سەروای درێژی (ێ) دامەزراوە، ئەم دەنگە هەر خۆی لە خۆیدا ئاهەنگێکی کشاوی لە دوعاو نزاو پارانەوە، بەدێرەکان بەخشیوە:

بۆ تۆیە، هەر بۆ تۆیە، دەتوانم بکەم سەنا
ڕۆژو شەوێ تۆ دێنیو دەبەی مەغریبو عیشا
گەورەو گرانو بێ کەسو بێ جێو بێ مەکان
بۆ بێ کەسان کەسی، بۆ بێ جێیەکان پەنا
تەنهاو بەر قەراری، هەر بویو هەر دەبی
بێ ئارەزوو نیـازی بێ بـاو بێ بـــرا

شاعیر پارچەیەکی دیکەی هەیە کە (٩) دێرەو پەنای وەبەر هونەری (تەصریع) بردووە، کە تیادا هەموو نیوە دێرە هاوتاکان لە (صەدرو عەجز)ی غەزەلەکەدا لەسەریەك سەروا هۆنراونەتەوە:[٤٦]

هەتا عەیشو تەرەب بێ ڕۆژی نەورۆز
هەتا گوڵ بن لە باغدا مەجلیس ئەفرۆز
هەتاکو زوڵفی مەحبووبان بێ ئاڵۆز
هەتا مۆژگانی چاو جوانان بێ دڵ دۆز
هەتاکو خاڵی سەر کوڵمی جگەر سۆز
هەتا ئەو ڕەستەگان بن عیشوە ئامۆز

لەسەروا بەندییەکی لەم شێوەی سەرەوە، بنیاتی ئاوازی سەروا لەسەر هەردوو ئاستی ئاسۆییو ستوونی یەکانگیر دەبێو دەفرێکیش بۆ یەکێتی بابەت پێك دەهێنێ کە لەگەڵ ئاهەنگی تێکستەکە تێکەڵاو دەبن.

لە دێری یەکەمی تێکستی (شەتی ئەشکم)دا هاتووە:

دەبا / ساتێکی / ساکیت / بێ / لەنالین/ قەڵبی/ خوێن/ بارم
دەبا / تاوێکی/ فـاریغ / بێ / لە گریان/ چاوی/ خەم/ بارم

بە روونی مەسەلەی هاوتەریبی (توازی) لە وشەو ڕستەکانی ئەم دێرە بەدیاردەکەوێت، بەو مەعنایەی هەر یەکێك لە وشەکانی نیوە دێری دووەم، لە ڕووی جۆرو ڕەگەزەوە لە بەرامبەرەکەیان دەچن لەنیوە دێری یەکەمدا، ئەمە لەپێشەوە ناومان نا (تەناسوبی دەستوری) :

دەبا	ساتێکی	ساکیت بێ	لە	نالین	قەڵبی	خوێن بارم
دەبا	تاوێکی	فـــاریغ بێ	لە	گریان	چاوی	خەم بـارم
ئامرازی خۆزی	ئاوەڵکار	کاری لێکدراو	ئامراز	چاوگ	ناو	ئاوەڵناوی لێکدراو

لە قەسیدەیەکدا کە بۆ ناودارێکی موکریانی نووسیوە شاعیر دەڵێ:

کەسێك بەختی سـەعیدی بێ دەبێ حـازر لـە دیوانت
مەلازو مەنزلی تۆیە نەسیبی وی لەسەر خوانت
کە قووتی رووحە میهری تۆ لەسەر سەفحەی مەحەببەتدا
هەمیشە حازری وەختە حەسەن بێو بێتە میوانت
میسالی چینی زولـــفی دڵبەرە تـــا چین پـــڵاوی تـــۆ

(٤٦) بنية الايقاع في الخطاب الشعري: ١١٨

لەدوی هەر دانەییێکی دڵ، هەزاران دێتە پێشخانت

شاعیر لەم تێکستەدا کە (٢٠) دێرە، سەرواکەی لەسەر دەنگی (ت) جێناوی کەسی دووەمی تاك دامەزراندوە، ئەم دەنگە بەشێکی ئەسڵی نییە لە وشەکانی کە سەروای هۆنراوەکە پێك دەهێنن[٤٧] لەبەرئەوە وەکو پاش سەروا حسابی بۆ دەکرێت.

شاعیر لە هەردوو تێکستی (نامەیەك لە یاری خۆشەویستەوە)و (شەوی یەڵدا) پەیڕەوی لە هونەری پاش سەروا کردووەو ئاوازی دێرەکانی پێ رازاندۆتەوە:

(١) قاسید کە لە دەرهاتو بە تەبلیغی وەفا کرد
حوجرەی منی حەسرەت دێهی سەت چینو خەتاکرد

پێم گۆت لە خوتەن دێیەوە یا خوتتەیی تاتار
یا ئەهلی بەهەشتی کە دڵت پڕ لە سەفاکرد

(٢) لە عالەم فاشو مەشهوورە کە من مەستی مەیی عیشقم بە
حوقەی دەم بە جامی دیدە مەمکی تونگی مینا بێ

لە حوجرەی عیشقدا ئەمشەو موتاڵام حاشیەی زوڵفە
بەلالەی شـەمعی گولگوونی بـەدوو شـەمعی هەلایسابێ

کاتێك شاعیر پەنا دەباتە بەر پاش سەروا، وشەی سەروا لە سیاقی دێردا دەبێت بە دووان، (خەتاکرد ـ سەفا کرد)، (مینا بێ ـ هەلایسابێ)، بۆیە بەهاو زەمەنی مۆسیقای دێرە شیعرەکەش دەبێتە دوو چەندان. جۆری دووەمی سیستەمی سەروا لە بەرهەمی سەیف لەو تێکستو قەسیدانە بەدی دەکرێت کە بە گوێرەی ڕێوشوێنی سیستەمی کێشی بڕگەیی هۆنراونەتەوە، ئەم تێکستانە ژمارەیان (٦) دانەیە، لە دوانیاندا لەگەڵ ئەوەشدا کە لەسەر سیستەمی کێشی بڕگەیی دامەزراون، کەچی لەولاوە شاعیر پەیڕەوی لە یەکێتی قافیە کردووە، دیارە وشە سەرواکانیش لەهەمان زمانی شیعری پەتیو سادەی ئەو تێکستانە هەڵبژێردراون، کە وشەی ئاوەزەدارو چێژ بەخشن:

یار کە دێتە سەر گوڵو ئەستێـرە
سەیری ئەو دەکەن مانگو ئەستێرە

رووناکی رووی بوو یان روونی ئاسمان کەدێ بۆ
کێوی دەبا گا گێرە
دەگەڵ یار لە بن سێبەری پاڵان
چەند خۆشە دۆی سارد دەگەل کولێـرە

شاعیر لەم تێکستەدا (٤٧) دانە وشە سەروای هاوئاهەنگی لە کۆتایی (٤٧) دێری هۆنراوەکەدا بەدوای یەکتری دا ڕێزکردوون. چوار تێکستەکەی تر شاعیر لەسەر سیستەمی جووت سەروا (مەسنەوی) دایمەزراندوونو لە وێنەی نامەی شیعری دان، شاعیر لە سۆزی دیدارو خۆشەویستی دۆستێکی خۆیدا دایناون:

(١) عەزیز ئارەزووت، زۆری بۆ هێنام فرمێسکم
سوور بوو، زەردی رووی لێ نام
دیسان

---

(٤٧) فنون الشعر الفارسی: ٣٤٢.

به ئاوری دووریت کەوتمە گیر دنیام لێ سارد
بوو، بوو بە زمهەریر

دنیا وا پڕ بوو لە بەفرو سیخوار فرمێسکی
سـوورم، بە سپی هاتنە خوار

(۲) راستت پێ بڵێم عەزیز براکەم
ناژیم نامێنم بێ تۆ هەڵناکەم

شەوانم شینو گریەو ڕۆڕۆیە
ژیربوونی رۆژێم بە بۆنەی تۆیە

هەناسەی ساردم فرمێسکی گەرمم
بە سـتوویە لەسەر رووی زەردی نەرمم

(۳) ئەگەر دەپرسی وەزعی زەمانە میللەت
پەرێشان ئەمان ئەمانە

کاری کوردان هەر خۆزگە بە پارە
هەر کەس بە دەردێك چو گرفتارە

جەمعێك بە بیانووی تەجدیدی نەزەر
سەرگەردان کران لـە قـاپیەو لـەدەر

سەبارەت بە کێشی ئەم تێکستانە کە (۱۰) برگەیین لەهەر نیوە دێرێکداو، لەم جۆرەدا وەستان لە ناوەڕاستی نیوە دێرەکاندا دەبێت: (٥ ـــــــ ٥) (٥ ـــــــــــ ٥)، ئەنجا ئەم پێڕەوە دەبێتە مایەی پێکهاتنی دیاردەیەکی ریتمی بۆ هەر یەکێك لە دێرەکانی سەرباری ئاهەنگی سەرواکان، لەمەوە پارچەی نیوە دێرەکان لە ریز بەندییەکی تازەدا رێك دەکەونەوە:

عەزیز ئارەزووت	زۆری بۆ هێنـام
فرمێسکم سوور بوو	زەردی رووی لێ نام

★ ★ ★

دیسان بە ئاوڕی	دووریت کەوتمە گیر
دنیام لێ سارد بوو	بوو بو زمهەریر

★ ★ ★

دنیـا وا پڕ بوو	لە بەفرو سیخوار
فرمێسکی سوورم	بە سپی هاتنە خوار

لەمەوە ئاوازێکی سوارو خێرا بۆ هۆنراوەکە دەخوڵقێو لە ئاهەنگی شیعری میللیو گۆرانی فۆلکلۆری نزیك دەکەوێتەوە.

سەروا لە شیعری مستەفا شەوقی:

لێرەدا هەوڵ دەدەین لە چەند ڕوویێکەوە لەسەرواو وشە سەروا لە بەرهەمی شیعری شەوقیدا بکۆڵینەوە:[٤٨]

١. لە ڕووی دەنگسازی (کێش و ئاوازە)وە:

ـ ئەو تێکستانەی کە وشەی سەرواکانیان هاوکێش و هاو ئاوازن، بریتین لە (١. هاواری دایکێ، ٢. تەحەسووری ٣. جەوانی و تەرانەیی وەتەن، ٤. وەرەقێك لە دەفتەری خاتیرات، ٥. مەگەر لێم عاجیزی):

(١) لە تەئسیری فسوونی ڕۆژی تابان عالەمی شۆری مەگەر
تۆ چاوەکانم مێری کوردان هێشتا مەخمووری لەناز
بالینجی خەو ساتێ هەڵێنە سەر تەماشاکە لەمێر
گوڵان دەخوێنن بولبولی شەیدا بە ڕەنجووری

باقی وشە سەرواکانی تێکستەکە بەم جۆرەیە (سەمتووری، مەهجووری، بەرمووری، سەربووری، خاپووری، پڕ زووری....تاد).

(٢) بەبێ تۆ عالەمی دڵ غەرقی دەریای یەئس و حیرمانە تەماشاکە
شەپۆڵ ئەورۆ چلۆن سەر ڕێژی چاوانە عەجەب تۆفان
دەرە حیسی شەبابم هەڵدەچێ دایم لە قەڵبی پڕ
خرۆش ئەسرینی چاوم لەعلی ڕوممانە

وشە سەروەکانی تر: ئەفسانە، زستانە، جانانە، سەیرانە....تاد.

(٣) فیدای چاوت عەزیزم، ئەورۆکە حاڵم پەرێشانە لە
دووری تۆ دوو دیدەم غەرقی خوێنە بەحری عوممانە
عەجەب کۆرپەی دڵم ناداهەدا، شەوگاری تەنهایی
نەباتی قەندی لێوی تۆی دەوێ، بێچارە بێ زمانە

وشە سەرواکانی تریش لەم شێوەیەن، مەرجانە، مێهمانە، بریانە...تاد.

(٤) لە من بۆ چ زیزی عەمرم، چاوەکانم، ماهی تابانم تەوێڵت بۆ
چی گرژە؟ یا چ قەوماوە، چییە تاوانم

لە پێشا پێشی تابووری موژەت هەر دوو برۆت کە چ بوو
دەڵێ بۆ تیپی عاشق زولفە قارەتیغی بووڕانم

وشە سەرواکانی تریش ئەمانەن: دەستانم، وێرانم، جوانم، گریانم، گریبانم. وشەی سەروا لەم تێکستانەدا بریتییە لە (٣) بڕگەی درێژی (فا عیـ لون)، کە هاوکێش و هاو ئاوازن و لە هەموو دێڕەکاندا بەم پێیە دووبارە دەبنەوە. لە تێکستەکانی (حەسبوحال دەگەل وەتەن، جەوانان، فەریاد) دوو بڕگەی کۆتایی وشە سەرواکان لە دێڕەکاندا هاوکێش و هاو ئاوازن کە لە ڕاستیدا هەر ئەوان سەروای پارچەکە پێك دێنن:

(١) خەمڵیوە لەسەر قەبری جەوانان گوڵ و لاڵە
یا سووریی خوێنە کە بڵێی ڕەنگەکی ئاڵە
ئەی بادی سەبا هەستە گوزەرکە بە وەتەندا
پەخشان بکە سەر ئەرزی بۆنی گوڵاڵە

---

(٤٨) بڕوانە:

ـ سەروا : ١٤٥.

(٢) هەڵستاون جەوانانی وەتەن دیسان بەبێ باکی
لە حەسرەت دەردی کۆنە ملکی بابیان هاتنە چالاکی دەدڵ
عەزمو لەسەر شۆڕی جەوانی هاتوو دەخوازن کە
برژێنن لەسەر خاکی وەتەن خوێنیان بەسەر پاکی

(٣) جەبین مینای زیو، گەردن هوما، خاڵ مشکی تا تاری شەدەشل،
چاو بەکل، روو سوورە گوڵ، تەرڕارو عەییاری بەلەنجەو لارەکەت
وا دیارە نەشئەی تۆ لە کوردانە وەئیلا چۆن
دەبێتن پێکەوە زولمو وەفاداری

لەم سێ تێکستەدا دوو برگەی درێژی کۆتایی وشە سەرواکان بریتییە لە (عی لون) کە لە رووی کێشو ئاوازەوە وەکو یەکن.

٢. لە رووی وشەسازییەوە: لە تێکستی (لە بۆ کوردان) وشە سەرواکان وشەی لێکدراونو بە یارمەتی کاری بێ هێزی هەبوون (بوو) سازکراون، بەمە وشەی سەرواکان لە هەموو دێرەکاندا بوونەتە چاوگی لێکدراو:

لە موڵکی کوردەکان ئەورۆ تەپو مژ هێندە پەیدابوو
دەڵێی حەشری خەزانە لە رۆژئاوا خۆر ئاوابوو
کەپووری بێکەسو خوشکی هەتیوت چاو بە فرمێسکن کە
ماڵی بابو باپیرت سەراپا چۆڵو رووخا بوو

پاشماوەی وشە سەرواکانی تریش هەر بەو شێوەیەن: سووتا بوو، بەسترابوو، خنکابوو، کوژرابوو،....تاد.

ـ لە تێکستی (لە بۆ هاواڵی ماتەمدار) وشە سەرواکان وشەی لێکدراونو بە هۆی پاشگرەی (وە) سازبوون و تافی رابردووی تەواویان وەرگرتووە:

بۆ چ دەناڵێنی لەسەر لێوت لە بۆ چ بارکەوتووە
لەشکری زولفت کە خاوو کاڵە بۆ چ رووی گرتووە
ئاهی تۆ وەك بای سموم هاتو قەڵبی دادڕیم
ئەی فەلەك گرپەت کەوێ ئەو جارە بۆ وات کردووە

وشەکانی تریش بەم شێوەیە پێکهاتوون، شوشتووە، پشکوتووە، دەرکەوتووە...تاد.

٣. لە رووی وشەسازیو دەنگسازی پێکەوە: هەر دوو تێکستی (تەحەسوری جەوانیو تەرانەی وەتەن)و (مەگەر لێم عاجزی) وشە سەرواکان لە دوولاوە وەکو یەکن، لەباری رۆنانەوە، وشە سەرواکان لەهەردوو تێکستدا بریتین لە وشەی سادەو لە رووی جۆریشەوە یا (ناوی سادە)ن یاخود (ئاوەڵناوی سادە)و لە رووی کێشو ئاوازیشەوە هەریەکەیان لە (٣) برگەی درێژی (فا عیـ لون) پێکهاتوون، وەکو لە نموونەکانی پێشەوەدا بەدیار دەکەوێت.

ئاوازی ناوەوە (ریتم):

مەبەست لە ئاوازی ناوەوە دەستنیشانکردنی ئەو دیاردە دەنگییانەیە کە لەسەر ئاستی دەنگسازیو وشەسازییدا لە دێری شیعری بەدی دەکرێنو لە تەك ئاستی کێش دا یەکانگیردەبنو جۆرە ئاهەنگو ئاوازێکی تایبەتو دڵگیر بەدێرەکە دەبەخشن.[٤٩] بنیاتی ئاوازو مۆسیقای شیعر لەبنەڕەتدا لە دوو چاوگەوە دەخوڵقێ، کە بریتین لە فرەچەشنیو دووبارەبوونەوە، کەوا بێت هەر جۆرە رەنگدانەوەیەکی ئەم دوو چەمکە، واتە (تەنوعو تیکرار)، لەسەر ئاستی دەنگ

(٤٩) بڕوانە:
ـ کێشو ریتمی شیعری فۆلکلۆری کوردی: ٥٨
ـ ادوار شعر فارسی: ٩٦.

بریتی دەبێ لە (یەکگرتن‌و ڕێکەوتن‌و دووبارە بوونەوەی پیتە دەنگدارو بێدەنگەکان) لەسەر ئاستی دووبارەبوونەوەی وشەش لە جۆرەکانی رەگەزدۆزی دا ئاشکرا دەبێ، ئەم هونەرانە زایەڵەی زەنگ‌و ئاوازێکی شاراوە بەرپادەکەن‌و بنیاتێکی ئیستاتیکی شاکار بە دەقی شیعری دەبەخشن کە لە رەخنەی تازەدا بە (ئورکستراسیون)ی شیعر ناودەبرێت.(٥٠)

ریتم‌و ئاوازی ناوەوە پەیوەندی بەزمانەوە هەیەو بەهۆی سیستەمی دەنگسازی‌و زمانەوانی ئەو زمانەوە دەردەبڕدرێ، هەروەها رەگەزێکی میکانیکی رووتیش نییە کە بەدوای یەکدا هاتنی جۆرەکانی دەنگ بیسەپێنێ، بەڵکو جوولەیەکی زیندووە لە تاقی کردنەوەی شیعرییەوە هەڵدەقوڵێ‌و لە ئاستی جوولەی ناوەوەی تەرکیبی شیعردا گەلاڵە دەبێ‌و لە ئاستی دەنگی دەرەوەدا رەنگ دەداتەوە.(٥١)

لە زمانی کوردیدا لەسەر ئاستی دەنگسازی، فۆنیم‌و نافۆنیم، دەنگدارو بێدەنگ، دەنگداری درێژو کورت، بێ دەنگی نەرم‌و کپ‌و گڕمان هەیە، چۆنیەتی تەبابوون‌و یەکگرتن‌و دووبارەبوونەوەی ئەمانە لە ناوخۆیانداو لە چوارچێوەی وشەدا، وشەی (١ : ٢ : ٣)بڕگەیی، وشەی لێکدراو تەناسوق‌و تەرکیباتی ڕێزمانی جیاجیا...تاد ئەمانە هەموویان لە شیعردا دەبن بە دیاردەو خرۆش‌و ئاوازی ناوەوە سازدەکەن. بۆیە وا پێویست دەکات ئێمە بەدوای ئەم دیاردانە بگەڕێین‌و لە بەرهەمی شیعری ماوەی باسەکەماندا بەدیاریان بخەین‌و تیشك بخەینە سەر رەنگدانەوەی نرخ‌و بەهای ریتم‌و ئاوازەی ناوەوەی ئەم دیاردانە لە دوو توێی دەق‌و تێکستەکاندا.

ئاوازی ناوەوە لە بەرهەمی مەلا مارف:

یەکەم تێکستی دیوانەکەی شاعیر، پارچەیێکە کە ستایش‌و پاڕانەوە لە یەزدانی مەزن، لێرەدا چەند دێرێکی دەخەینە روو:

(١) گوڵستان‌و گوڵ‌و گوڵزارو گوڵشەن
نەی‌و شمشادو سەروی جوێباری

(٢) نەواوو ناڵەوو گریانی قومری فوغانی
بولبولی سەر شاخاری

(٣) زریوەی مەڵ، لەسەر پەل، یا لەسەر گوڵ
چریکەی هود هودو سەوتی هوزاری

(٤) سەڵاوو حەقحەقی مورغانی یا حەق
کەدەنگیان دێ لەسەر عودی قوماری

هاتنی ناوەکانی (گوڵستان، گوڵ، گوڵزار، گوڵشەن) بەدوای یەکتریدا کە لەسەر ئاستی بێژەو مەعناوە بریتین لە کۆمەڵێك موتەشابیهات دەنگی (گ) کەوا پێش قەرەوڵیانە، نەزم‌و ئاهەنگێکی تایبەتی بە نیوە دێرەکە بەخشیوە، لە (نەواوو ناڵەوو فوغانی بولبولی) چەند بار (ن، و، ل) دووبارەبوونەتەوە، (نەواو ناڵە) زۆر ڕێك بەدوای یەکتری دا هاتوون لەنێوان: / نەواوو / ناڵەوو/،/ فوغانی / بولبولی /، هاوتەریبیەکی گونجاو پێکهاتووە.

لە دێری سێهەمدا لەنێوان (مەل، پەل)دا رەگەزدۆزی ناتەواو پێکهاتووە، جگە لەوەش گواستنەوە لە (مەل‌و پەل) بۆ (گوڵ) کارێکی گونجاوەو چونگە لە بێژەدا لە یەك نزیك‌و لە پێکهاتەدا (یەك بڕگەیی یا یەك مۆرفیمی)ن. لەنیوە دێری دووهەمدا دەنگی (ه) لە (هود هودو هوزار) وشەکانی بەیەکەوە گرێدراوە. لەدێری دوایدا (حەق) سێبارە بۆتەوەو

---

(٥٠) موسیقی شعر: ٣٩٢.

(٥١) کێشی شیعری کلاسیکی کوردی: ٧٧.

درکاندنی دەنگە نەرمەکانی (ی، م، ە، ن) وەکو ناوبەندی نێوان وشەکانو بەیەك گەیشتنەوەیان لە وشەی (قوماری)دا، دێرەکە رەوتێکی سازگارو بە ئاهەنگی وەرگرتووە:

- شاعیر وەرە قوربانی قەریحەو قەڵەمت بم بینووســە
لە بــۆ ئــاکرەو ئامێدو لورســتان

د/ ١٩

هاتنی دەنگی (ق) لەسەرەتای وشەکانی (قوربان، قەریحە، قەڵەم) جۆرێك تەناسوبو هاوئاهەنگی لەنێوان هەر سێ وشەدا پێکهێناوە، هەروەکو دەنگی کشاوی (ئا) لە (ئاکرە، ئامێد، ستان) ئاوازێکی هەڵکشاوی خوڵقاندووە. لەم قەسیدەیەدا کە بەناوی (راپەرین بۆ عیلمو سەنعەت)ە، ئەگەر بەوردی سەرنج بدەین رێژەی دووبارەبوونەوەی هەر دوو دەنگی (س، ش) لە وشەکاندا گەلێ زۆرە، بەڕادەیەك لە کۆی (١٠) دێری یەکەمی تێکستەکەدا کە لە نزیکی (١٠٠) وشە پێکهاتووە، ئەم دوو دەنگە لە (٢٥) وشەدا هاتوون، واتە راێژەی چوار یەکی وشەکان پێك دێنن، ئەم دوو دەنگە لە زمانی کوردیدا لە ریزی دەنگە ئاوازودارەکانن‌و باوەڕێکی وا هەیە کە دووبارە بوونەوەی زۆریان رادەی راستگۆیی دەروونی شاعیر نیشان دەدات.(٥٢)

- مەعــاریف عیلمی تەییــارەو گەرامافۆن‌و بێ سیمە
ئەوەی تۆپێی دەڵێی عیلم‌و مەعاریف چاوەکەم نەنگە

لەم دێرەدا (عیلمو مەعاریف) بە ئاوەژویی لەنیوە دێری دووەمدا دووبارەبۆتەوە، ئەمە لە پێناوی جەخت کردنە لەسەر واتا.

- هەتــاکەی کونجی تەنهایی وەرە زاهیــد تماشاکە
کە خیمەی شای شەکەر لێوان چ قەسرو بارەگاییێکە

ئەگەر سەرنجی لەباری‌و گونجاوی (شای شەکەر لێوان) بدەین هەست بە ئاوازێکی دەروونی پڕ لە تام‌و چێژدەکەین، لێرەدا رۆڵی کارامەیی شاعیر لە هەڵبژاردنی وەسف‌و وشەی گونجاو بەدیاردەکەوێت.

- کە حوسنی یارو ئەغیارم لە میزانی خەیاڵم دا
بە دڵ دیتم هەموو لایێکە ئەو تەنیا لە لایێکە

لە پێکهاتەی (بە دڵ دیتم) ئاوازێکی مەعنەوی بە جۆش هەیە.(*) لەنێوان هەردوو وشەی (لاییێکە)دا رەگەزدۆزی تەواو بەدی دەکرێت.

- بەڵێ ئیسمی عەبابوو، سورەتەن ئەمما لە مەعنادا
وەکو خێری خودا وابوو، عەسایی دەستی موسا بوو

بەدوای یەکداهاتنی (بوو) لە نیوە دێرەکاندا کە دەنگێکی کشاوی خشۆکەو جۆرێکی لە سەرەوای ناوەوە بۆ دێرەکە پێکهێناوەو ریتم‌و ئاهەنگێکی خوڵقاندووە کە لە کۆتایی دێرەکەدا تەواو هەست بە چێژەکەی دەکرێت.

- لە هەوری ماتەمی ئەربابی فوقدانی کەرەم دیتم بە
بەفری غەم، هەموو گیانی بە وێنەی یەدی بەیزا بوو
تەماحم بوو بنووسم بۆ جەبون ئاغا، سەقیل باشی
ئەگــەر چی قەیسەرو دارا نەبوو، قــاروون‌و دارابـــوو

---

(٥٢) تحليل النص الادبي: ٥١

(*) دکتۆر شەفیعی کەدکونی لە گۆشە نیگایەکی فەلسەفە ئامێزەوە پێ لەسەر ئەو جۆرە ئاوازەی شیعر (ئاوازی مەعنەوی) دادەگرێ‌و رای وایە هونەرەکانی واتاناسی لە رەوانبێژیدا دەچنە ژێر باڵی ئەم جۆرە ئاوازەوە. بڕوانە:
ـ موسیقی شعر: ٣٩٢.

دیوان: ٣٠

له کۆکردنەوەو ڕێکەوتنی (ماتەم، کەرەم، بە بەفری غەم) ئاوازێکی ئینسیابی هەست پێ دەکرێت، له دووباره کردنەوەی (دارا) لەنیوه دێری دووهەمدا ڕەگەزدۆزی تەواو دروست بووه.

- له ترسی مەنزڵی قووەی بەرەق و ڕەعدی ئایەتی (ێتوا) مەقامو
مەنزڵی مەعلوومی عیلمی حەق تەعالا بوو له خۆفی
لەشکری سوڵتانی مەنسووری (فَلا تَنهَر) گەهێ تەحته
سەرا بوو مەسکەنی، جارێ سورەییا بوو بنووسه بۆ
جەنابی موهتەدی (یا ایها الهادی) عروســی فیکری
بیکـرم ســەردەمێکی شــۆخ و ڕەعنــا بوو

دیوان: ٣١

له کۆکردنەوەی (قووەی بەرق و ڕەعد)، هێزی بروسکەمان له لا بەرجەسته دەبێت، له ڕیزبوونی دەنگەکانی (م، ن، ل، ع، ی، ا) ئاوازێکی ئیستیمراری هەیه. له کۆکردنەوەی (سەرابوو، سورەییا بوو) (موهتەدی، هادی) جۆرێك له جیناس و هەروا (ئیماله – لارکردنەوە)ش هەیه، لەنێوان (فیکرو بیکر) جیناسی ناتەواو هەیه.

- یەك سەعات و یەك دەقیقه دەس له من هەڵناگرێ ڕوو له
هەر لایێ دەکەم هەر قاوه قاوم لێ دەکا

گەرچی دنیا بۆ مەلا عەینەن بووەته بەیتول خەلا زاڵمه
داوای گوڵ و عەترو گوڵاو وم لێ دەکا

هەرچی فیکری لی ٚدەکەم ڕێگەی خەلاسیم بۆ نییه
بەم چلەی زستانه داوای تاوو ساوم لێ دەکا

ڕوو له بازاڕیش دەکەم، ئەمجاره ئەربابی تەلەب
هــەر کەســێ تووشــم دەبــێ داوای دراوم لێ دەکــا

دیوان: ٣٤.

له (یەك سەعات و یەك دەقیقه) (قاوەقاو) دووباره کردنەوه هەیه، له کۆکردنەوەی (دنیا، مەلا، خەلا) دەنگی هەڵکشاوی (ێ)ی کۆتایی وشەکان هاوسەرواییەکی پەنهانی خوڵقاندووه، لەنێوان (گوڵ و گوڵاو) پەیوەندی ئیشتیقاق هەیه، لەنێوان (تاو، ساو)دا جیناسی ناتەواو هەیه، له دوو کەرتی یەکەمی هەردوو نیوه دێردا ئاوازێکی هاوتەریبی هەیه، جۆرێك له هاوسەنگی له نێوانیاندا بەدی دەکرێت:

/ ڕوو / له / بازاڕیش / دەکەم/
/ هەر/ کەسێ / تووشم / دەبێ/

له قەسیدەی (سێڵاوی بەدبەختی) ئەم دیاردانه بەدی دەکرێت:

بەهەر کوچەو محەللێکدا دەڕۆم هەر شین و گریانه
که گوێ دەگرم هەموو هەر شێوەن و هەیهاوو هەی داده

موغازەو قەیسەری و دوکان و حوجرەی وا موجەلەل بوو وەکو
قەسرێ که بۆ قەیسەر کرابێ سازو ئاماده

فتوورەی پڕ

فتووری رووس‌و ژاپۆن‌و بەریتانی مەتاعی هیندی‌و

ماڵی فەرەنگ‌و چین‌و کانادا

لە هەوری قودرەتی باری قەریبی نیو سەعات باری

چ بارانێك نەبارانێ کەوا مەعهودو موعتادە

خوداوەندا

چە تۆفانێکە وا بێ عاتیفەو روحمە خـــوداوەنـــدا چ

ســێلاوێکە ئـەم ســێڵاوە بێ دادە

لە هێنانەوەی ئەم هەموو دەنگەی (ە) لە (هەموو، هەر شیوەن‌و، هەیهاوو، هەی دادە) ریتمێکی بە تەرتیب پێکهاتووە. لە کۆکردنەوەی (قەیسەری، قەسرێ، قەیسەر) گونجان‌و هاو نەژادی دەنگی هەیە. لەنێوان (فتووره، فتوور) رەگەزدۆزی ناتەواوو لە نێوان (باری، باری)دا رەگەزدۆزی تەواو هەیە، لە تیکرارو پرسیارو وەڵامی (چ بارانێك نەبارانێ) پەیژەیەکی ئاوازی لە بڵندەوە بۆ نەوی دروست بووە.

ـ عێلات کە رووی رەشە، لە شەرەف پاکی بێ بەشە ئەمما بڵێن

بە خان‌و خەوانین‌و میرو قۆڵ

تاکەی وەتاغی بەرزو ژنی تەرزو تەرکی فەرز

لێتان حەرام بێ سوحبەتی خاتوونی نەرم‌و نۆڵ

مەیرێسە بەسیە شاعیری چەپرەك بڵێ بڵێ

رەبیی وڵاتی کوردی ببینین بـــە چـــۆڵ‌و هـــۆڵ

دیوان: ٢٧، ٢٨

لەنیوە دێری یەکەمدا سەرواى ناوەوەی نێوان دوو کەرتەکە، جۆرێك لە هاوسەنگی‌و هاوئاهەنگی پێکهێناوە، لەنێوان (خان‌و خەوانین) پەیوەندی ئشتیقاق هەیە، لە کۆکردنەوەی (بەرز، تەرز، فەرز) رەگەزدۆزی ناتەواو پێکهاتووە. لە دووبارەکردنەوەی (بڵێ بڵێ) تەئکید هەیە، پەیوەندی (چۆڵ، هۆڵ) جیناسی ناتەواوە. شاعیر لە (گریانی هەوری تەبع‌و پێکەنینی گوڵ)دا دەڵێ:

باز ئەوا شابازی فیکرم مەیلی پەروازی هەیە

بۆ شکاری لوتفی تۆ زۆری نیە، نازی هەیە

مودەتێکە عەندەلیبی باغی شێعرم ساکیتە

لەم گوڵ‌و گوڵزارە یەك دنیا گلەو ڕازی هەیە

یادی لوتفی تۆ سەبەب بوو کەوتە سەر نەشئەو دەماغ

قـەهقەهەی کەپـکی بەهــاری چەهچەهەی بـازی هەیە

لە دێری یەکەمدا پەیوەندی لەنێوان (باز، باز)دا جیناسی تەواوە لەگەڵ (ناز)دا جیناسی ناتەواون، هاتنی (پەرواز) لەگەڵ ئەمانەدا هاوئاهەنگیەکی گونجاوی دروست کردووە. پەیوەندی (گوڵ، گوڵزار) هاونەژادی‌و پەیوەندی نێوان (بەش‌و گشت)ە. بەراوردی نێوان (گوڵ زار)و (گلەوراز) هەڵگەڕانەوەی لەفزی، یا رەگەزدۆزیەکی هەڵگەڕاوە نیشان

دەدات. لەنێوان (قەهقەهە)و (چەهچەهە)دا یەکێتی سروشتی پێکهاتن هەیەو هەردوو لاشیان لە دەنگە سروشتییەکانی باڵندەوە سازکراون.

شاعیر لەم تێکستەدا لەگەڵ دەنگی (ز)دا حەشرێکی خوڵقاندووە. جگە لەوەی وشە سەرواکان (ز)دارن، لەهەر نیوە دێرو دێرێکدا لانی کەم یەك یا دوو وشەی تری خاوەنی ئەم دەنگەی هێناوەتەوە، بەمە زنجیرەیەکی لە وشەو بێژەی (ز)دار هۆنیوەتەوە هەر لەسەرەتاوە تا بە کۆتایی هەڵبەستەکە رادەگات بەردەوام دەبێت.

- ئەی حەسەن ئەی ساحەبی وەجهی حەسەن

مەزهــەری فەرمایشی جــەدول حەســەن

سەیری سێ پاتەکردنەوەی (حەسەن)و گونجانی لەگەڵ (ساحەبی) چ سۆزو ئاوازێکی داهێناوە.

- لەوێ رۆژێ کە تۆ رۆیی لە شاریو هیجرەتت فەرموو

وشك بوو نەهری شیعرو بەحری فیکرو نیکتەپەردازی

لەنێوان (نەهری شیعرو – بەحری فیکر) تەناسوبێکی رێك هەیە.

کە تێفکریم سەنەی تەئریخی عومری موعاســیر

بــوو لەگەل تــالوتو جــالوت

لەنێوان (تالوتو جالوت)دا جیناسی ناتەواو هەیە.

- گەرچی دەوڵەمەندو ساحێب پووڵو پارەو سەروەتی

مالیکی گامێشو مێشو گوێ درێژو گوێ لەقی

شاعیر لە کۆکردنەوەی (گامێشو مێش) هەروەها (گامێشو گوێ درێژو گوێ لەق) ئاوازێکی لەباری داهێناوە.

- دەماغو مەغزو تەبعم مەستو مەخموورو موعەتتەر بوو

وەکو بولبول بــە گوڵ، حــافز بە مەحبووبــانی شــیرازی

لەهەموو وشەکانی نیوە دێری یەکەمدا (م)ێك بەشداری دەکات لە بنیاتی وشەکەدا کە سیانی یەکەمیان ناونو بەدوای یەکتریدا ریزکراون، ئەو سێیەکەی دواتریش ئاوەڵناون.

- عەینەکی عەینم عەزیزم من بە تۆ تەقدیم دەکەم

مەخزەنو میفتاحی قەڵبی خۆم بـــە تـــۆ تەســـلیم دەکەم

هاتنی سێ (ع) لە سێ وشەی دوای یەکی نیوە دێری یەکەمدا رستە ئاوازێکی دروست کردووە، لە کەرتی دووهەمی هەردوو نیوە دێردا، هاوتەریبیو هاوتەرکیبی رێزمانی هەیە:

/ من / بە تۆ / تەقدیم / دەکەم/

/ خۆم بە تۆ/ تەسلیم / دەکەم /

ئەم لایەنانەی لە بەرهەمی شاعیردا خرانە روو مشتێکە لە نموونەی خەروارێك، بێ گومان پشکنینو سەرنجدانی ووردو بەحەوسەلە زۆر دیاردەی تری دەنگیو وشەییمان لەو بەرهەمانەی بۆ روون دەکاتەوە، بە تایبەت لە مەیدانی دووبارە بوونەوەی پیتە دەنگدارو بێ دەنگەکانو رۆڵگێڕانیان لەبەرپاکردنی ئاوازەی وشەکان.

بۆ مەسەلەی وشەی ئاوێتەو تەرکیباتی تازەو زاراوەسازی تازەو داهێنراو کە رۆڵێکی گرینگ لە خوڵقاندنی بنیاتی ئاوازی ناوەوە دەگێڕن، ئێمە لەکاتی توێژینەوەمان لە مەسەلەی زمانو شێواز لە سەرەتای باسەکەمان دا، بە ئەندازەی پێویست روونمان کردۆتەوەو تیشکمان خستۆتە سەر ئەولایەنە لە بەرهەمی هەر یەکێك لە شاعیرانمان، بۆیە دووبارەکردنەوەی لێرەدا بە شتێکی پێویست نەزاندرا.

ئاوازی ناوەوە لە بەرهەمی سەیفی قازی:

دووبارەبوونەوە یاخود (تیکرار) بەتایبەت لە شیعرو هۆنراوەدا یەکێکە لەو بنچینانەی کەوا بنیاتی مۆسیقای ناوەوە پێك دەهێنێ، تیکرار خۆی دوو شێوەی هەیە: یەکەمیان تیکراری مەعنەوییە، کە دەبێتە مایەی رۆشنیو جەختکردنی ئاخاوتن، ئەمەیان دەچێتە خانەی واتاناسی، دووەمیان تیکراری لەفزی (بێژەیی)یە، کە هەم جەختکردن دەنوێنێو هەم

خرۆش‌و ئاهەنگێك پێك دێنێ كە دەبێتە هەوێنی رازانەوەو جوانكاری شیعر.[٥٣] ئەمەشیان بریتییە لە دووبارەبوونەوەی دەنگ یا دووبارەبوونەوەی وشە، بەڵام هەموو دووبارە بوونەوەیەكیش نا، بەڵكو لە هەندێ حاڵەتدا دەبێتە مایەی لەكەداركردنی شیعرو ئاخاوتن. لەمەوە چاوێك بە بەرهەمی شیعری سەیف دا دەگێرین‌و پەردە لەسەر رووی چەند لایەنێكی ئەم هونەرە لادەبەین.

لە دیوانی شیعری كلاسیكی كوردی دا بۆتە داب كە بە شیعرێكی ئایینی دەست پێ بكات، بەو شێوەیە دیوانی سەیفی قازی بە قەسیدەیەك لە (ستایشی خواو پێغەمبەر) دەست پێدەكات. شاعیر روودەكاتە قاپی خوداو دەپاڕێتەوە، لەم پاڕانەوەیدا ئەوەی سەرنج رادەكێشێ زۆری دووپاتكردنەوەی (تۆ، ئەتۆ، بە تۆیە...)ی جێناوی سەربەخۆی كەسی دووەمی (موخاتەب)ە، بە هاوڕێتی جێناوی لكاوی (ی) كە وەكو زەروورەت‌و دەنگدانەوەیەكە بۆ هی یەكەم:

بۆ تۆیە، هەر بۆ تۆیە، دەتوانم بكەم سەنا رۆژو
شەوێ تۆ دێنی‌و دەبەی مەغریب‌و عیشا
هەر چاویان لە تۆیە، هەر ئومێدیان بە تۆیە
هەرچی غەنی فەقیرە لەهەر لا گەداو شا
ماسی لە شەوقی تۆیە لەبەحران دەكەن شەنا تەیران لە
عیشقی تۆ لە سەمادا دەكەن سەما

دووبارەكردنەوەی ئەم جێناوە كەسییانە جۆرە جیناس‌و هاوئاهەنگیەكی گونجاوی لەگەڵ چەمكی (تۆی باڵاو تاكو تەنیای پەروەردگار) پێكهیناوە. شاعیر لە سیاقی (٣٩) دێردا هەر لە وەسف‌و ستایشی ئەو (تۆ)یەیە، ئەنجا لەگەڵ وشەی دیكەدا ئاوێتە دەبێ ئاوازەی ناوەوەی رستەو گوزارەكان قووڵتر دەكات.

گەورەو گران‌و بێ كەس‌و بێ جێ بێ مەكان
بۆ بێ كەسان كەسی بۆ بێ جێیەكان پەنا

چەند بارەبوونەوەی (بێ) لە پێش وشەكاندا، هەروەها پاتەبوونەوەی (كەسی، كەسان، كەس) جیناس‌و گەردانكردنی تیایە.

تەنهاو بەرقەراری هەر بووی‌و هەر دەبی
بێ ئارەزوو نیازی، بێ باب‌و بێ برا

لە باری دەنگەوە (ب)ەكان ئاوازێكی سازكردووە، وەكو چۆن، هەر + كاری هەبوون، بێ + باب، بێ + برا، بێ بەش نین لە بنیاتێكی مۆسیقایی كە لە سیاقی رستەكاندا بەرپابوون.

هەرچی پەڕی گوڵانە، لە بۆ زیكری تۆ زمان
هەرچی گەڵای بەدارەوە دەستن لە بۆ دوعا

بێجگە لە جوانی بایس‌و وێنە هونەرییەكەی لەم دێرەدایە، لەنێوان (گوڵ‌و گەڵا)دا تەناسوبێكی جوان هەیە.

/ موحتاجی / روحمی/ تۆیە/، نەبی بێ، ئەگەر وەلی
حەیرانی / وەسفی/ تۆیە /، ئەگەر شێخ ئەگەر ت مەلا
/ ماسی / لەشەقی / تۆ یە /، لە بەحران دەكەن شەنا
/ تەیران/ لە عیشقی/ تۆ /، لەسەمادا دەكەن سەما

لەكەرتی یەكەمی هەردوو نیوە دێری هەر یەكێك لە دێرەكان، هاوتەریبی هەیە، هەروەكو لەباری پێكهاتەی رێزمانیشدا یەكن.

تۆ زیاتری لەهەرچی خەیاڵاتی لێ دەكەی
نەوەك كەسی، نەكەس وەك تۆیە، نە كەس وەها

---

(٥٣) درباره ادبیات ونقد ادبی: ٥٦٥.

له (وەك)، (كەس) دا دووبارە بوونەوە (تیكرار) هەیە.

بەخسوس شەفیعی ئێمەیە، ئەو خۆشەویستەكەت

شـابازی دەشتی مەروە، شــەهی شارەكەی سەفا

هاتنی دوو دەنگی خشۆكی (ش)و (س) لە وشەكانی دوو نیوە دێرەكەدا هاوئاهەنگییەكی ناوەتەوە.

هاتو چوو، بیستی، زوو گەڕایەوە

ئـالقەی دەرهەر دەلەرزی چـرای ماڵێ هەرگرا

لەم دێرەدا ئاهەنگساز سیستەمی پاتەبوونەوەی وشەكانە لەسەر ئاستی بڕگەو مۆرفیم لە نیوە دێری یەكەمدا:

هاتو چوو ، بیستی، كوتی، زوو، گەڕایەوە

٣ + ١ + ٢ + ٢ + ١ + ٢

یانی نەملك‌و ماڵە لە بۆ مە، نە حاڵ‌و باڵ

بێ جـاهو بێ جەلال‌و بێ حاڵ‌و بێ سەلا

لەكۆكردنەوەی (مال، حاڵ، باڵ) رەگەزدۆزی ناتەواو هەیە، (بێ جاهو بێ جەلال‌و بێ حال)، تەركیباتی هاوئاهەنگن.

نە مەدرەسە، نەعیلم، نە دەرس‌و ، نە سەنعەتێك

زولە لەگەڵ مە، هــەر كە بەچاوێك نەكەن نیــگا

پاتەكردنەوەی ئامرازی نەرێی (نە) لە بەرایی وشەكان ریتمێكی سەنجراكێشی پێداون، لە گرێی (زوڵمە لەگەڵ مە) ئاهەنگێك سازبووە.

دامەزراندنی هەموو سەرواكان لەم قەسیدەیەدا لەسەر دەنگی كشاوی (ێ)دا، تەرجیعێكی بۆ دێرەكان سازكردووە، كە لەگەڵ ئاوازی پاڕانەوەو (دوعا)و (نزا)دا رێك دێتەوە.

★ ★ ★ ★ ★ ★

- **پێم كوت، لە خوتەن دێیەوە یا خوتتەیی تاتار**

یـا ئەهلی بەهەشـتی كە دڵت پڕ لە سـەفا كرد

ئاهەنگی (ت) باڵی بەسەر نیوە دێری یەكەمدا كێشاوە بە هاتنەوەی لە چەند وشەیەكدا بەخەستی.

/ ئەستاری/ وەكو/ زولفی/ عەروسانە/ موسەلسەل/

/ ئەلفازی/ هەموو/ گەوهەرە/ چەن جوانی/ ئەداكرد/

هاتنی چەند جارەی (س) لەنیوەی یەكەمداو هاوتەریبی نیوە دێرەكان، ریتم‌و ئاهەنگێكی هاوسەنگی داهێناوە.

ئەم دەستە گوڵە بەسـتەیی ئەم دەست‌و بەنانەن

بـۆیە وەكو بولبول حەســەنی نەغمە ســەراكرد

لەنێوان (دەستە)و (بەستە)دا جیناسی ناتەواوو لەنێوان (دەستەو دەست)دا جیناسی مەزید هەیە.

- **دەرژێنێ بە یەك غەمزە نیگات خوێنی سپایەك**

دەشكێنی بە رووی تۆ بەشكەن، تاقی خەوەرنەق

لەنێوان (دەشكێنێ)و (شكەن)دا پەیوەندی گەردانەیی‌و لە هاتنی (ق) لە دوو وشەی دواییدا زەق بوونەوەی ئاواز هەیە.

- **رێی وانە كەهكەشان‌و رێی ئێمە بەردەڵان**

جێی وانە تەخت‌و بەخت‌و جێی ئێمە بەردو چێو

لەهێنانەوەی دووبارەی (رێی) لەنیوە دێری یەكەم‌و دووجار (جێی) لە نیوەی دووەم هاوسەنگی هەیە، كەهكەشان‌و بەردەڵان هاوكێش‌و هاوسەرواو هاوئاوازن. لە (تەخت‌و بەخت) رەگەزدۆزی هەیە.

لا هەڵداڕاوو، جەرگ بڕاوو، فڕێ دراو

بێ شوێنو بێ نیشانو پەرێشانینو پەشێو

(ڕ) بنیاتی ئاهەنگێکی دەروونی لە پێکهاتەی هەر سێ کەرتی نیوە دێرەکانی یەکەم خوڵقاندووە، سەرباری بەدوای یەکدا هاتنی (و)ی سەرواکان. لەنیوەی دووەمدا (ش) ئەرکی سازدانی ئاهەنگێکی نەرمو خشۆکی گرتۆتە ئەستۆ، لەگەڵ هاتنی دوو (بێ) لەسەرەتای دوو وشەی یەکەمو دوو (پ) لەسەرەتای دوو ووشەی دوایی.

ـ فکرێ لە حالی خۆکەنو بگرین بە حاڵی خۆ

هەر بێ سەری‌و عەداوەتی خۆتان دێتە رێ

لە دووبارەبوونەوەی، حالی خۆ، تەئکید هەیە.

ـ سەرچوونی تەختی رۆینی سەرداری پێ دەوێ

خۆشـیم لەو شەهادەتی شـخانە، نێو بـەنێو

دووبارەبوونەوەی (ی) لە کۆتایی وشەکان، ئاواز بەندییەکی لەنێواندا دروست کردوون، لەنیوەی دووەمدا بەدوای یەکدا هاتنی (ش) خۆشییەکە دەکاتە دوو چەندان.

ـ بۆ وانە هەرچی جوانە، لە جێ، دێ، لە ژن لە ماڵ

هەر شـاخو داخە بۆ مــە، کوڕی رەش کچی دزێو

لە ریزبوونی (وانە، جوانە ـ جێ، دێ)دا جیناسی ناتەواو هەیە، لەنیوەی دووەمدا دوو (خ) دوو (ك)، ئاوازی چۆن یەکیان بە وشە لێك نزیکەکان بەخشیوە.

تێکستی (بوومە چاوەش) سەرەتاکەی بەم شێوەیەیە:

چ خۆشە من نەخۆش‌و یاری مەهوەش لە
رێگەی لوتفەوە بمخاتە باوەش

پەرێشانم لەبەر
زولفی بڵاوت نەخۆش‌و مەستی ئەو
دوو نێرگسی گەش

نیشانم دە فیدات
بم جووتە خاڵت لە ئەوەل نەردەوە
چەند خۆشە دوو شەش

بە دەردی ئاهی
من رەشپۆشە گەردوون بە ڕوو تـا
خـــاڵو پەرچەم بوون مشەوەش

کێشی شیعرەکە رەوتی ئاهەنگێکی خێرای بە دێرەکان بەخشیوە، تێکئاڵقانی پێیەکانی ئەم ئاهەنگە خێرایە لەگەڵ دیاردە دەنگیەکانی ناو وشەکان سۆزو ریتمێکی رازاوەی داهێناوە، لەهەر دێرێکدا زایەڵەی (ش)، دەنگەکانی تری خستۆتە ژێر سێبەری خۆی تا لە کۆتایی دێرەکەدا لەگەڵ (ش)ی سەرواکەدا تێکەڵاو دەبێتەوە، لە (خۆش)و (نەخۆش)دا جیناس‌و نەفی کردن هەیە.

کزو زیزی لە کـەم مـەیلی عەزیـــزم

عەیامێکە عەوامە، تەبعی سەرکەش

(ز) لەنیوەی یەکەمدا جڵەوی ئاوازەی گرتۆتە دەست‌و لە نیوەکەی تر گۆڕاوە بە (ع). لەنێوان (عەیامێکە)و (عەوامە) لارکردنەوە هەیە کە سۆزێکی ئاوازەیی هەیە.

وەرە جارێ بە جارێ لامەدە لێم

دەبـێ وابـێ وەفـای یـارانی مـەهوەش

★ ★ ★

بەڵێ بەو شەرتە خۆشە وەسڵی دولبەر

کە دەمدەم دەم لەنێو دەم دەس لە باوەش

لە (جارێ)دا جیناسی تەواو هەیە، لە (دەبێ) (وابێ) ئیبدال واتە جێگۆرکێی دەنگی هەیە، لە هێنانەوەی (دەم)ەکانی (دەم دەم، دەم لەنێو دەم)، هەم جیناس‌و هەم گونجان‌و هەم هاوئاهەنگی هەیە.

- تا دیدە بە دیداری مونیرت نییە رەوشەن

وەك كانییەكەی قوڵقوڵەیە، قوڵ قوڵ‌و جۆشی

لەنێوان (دیدەو دیدار) پەیوەندی ئیشتیاق‌و جیناسی موحەرەفە هەیە، لە (قوڵقوڵەو قوڵ قوڵ) دا جیناسی هاو بناغەیی هەیە لە دارشتندا، هەر دووك لە دەنگی سروشتی هەڵقوڵینی ئاوەوە وەرگیران.

- دەبا / ساتێکی/ ساکیت/ بێ / لە / نالین/ قەڵبی/ خوێن/ بارم

دەبا/ تاوێکی/ فـاریغ/ بێ / لـە/ گریان/ چـاوی/ غەم/ بارم

هاوتەریبی لەنێوان پێکهاتەکانی هەردوو نیوە دێردا لە هەردوو لایەنی وشەسازی‌و رستەسازیدا بەدی دەکرێت کە ئاهەنگێکی هاوسەنگی بە هەریەك لە وشەو ئامرازەکانی لە هەردوولا دا بەخشیوە. (دەبا)ی ئامرازی خۆزی، لە دەستپێکی نیوە دێرەکان ئاهەنگی پارانەوە دەبەخشی، (سا)ی دەستپێکی (ساتێکی/ ساکیت) پێکەوەی گرێداون، لە لەتی دوهەمیان (تیك — کیت) هەڵگەراوەی یەکتر ین.

- شەتی ئەشکم هەتاکەی بێ مەگەر سەیحون‌و جەیحونە

بە چـاوم کوت دما بەس بێ، کوتی جۆبـارو رووبـارم

لە (سەیحون‌و جەیحون) و (جۆبارو رووبار) رەگەزدۆزی هەیە، گونجانی دووتایی هەر یەکێکیان لە کێش‌و سەروادا هاوسەنگی ئاوازەیی پێ بەخشیون.

- لە تاوی زولفی چین چینت، ئەسیری چین‌و مـاچینم

لە سایەی رۆژی رووت گا رۆژ پەرست، گا بەستە زننارم

لە نێوان (چین چین)و (چین‌و ماچین) جیناس‌و زاڵبوونی دووبارەبوونەوەی ئاوازەی (چ) رۆشنە، (رۆژ)و (گا) لە لەتی دووەم پاتەکردنەوەیە.

- قەدی یا سەروی جۆباری ئەتۆ ئەی زولفی لاولاوی سـەراپا

حـەڵقە حـەڵقە وا لـە باڵای بـەرزی هاڵاوی

هاتنی چەند جارەی (لا) لە (لاولاو، باڵا، هاڵاو) ئاوازێکی هەڵکشاو بە وشەکان دەبەخشێ، (حەڵقە حەڵقە)، دووپاتەی یەك مۆرفیمە، وشەیەکی لێکدراوی دوو کەرتی سازکردووە.

- لەبی/ وەك/ قەندی/ شیرینە: جەبین/ وەك/ عەقدی/ پەروینە

دوو کوڵمی لالەیی حەمـرایە، رووی وەك تیغی خوێنـاوی

نیوە دێری یەکەم بەهۆی کەرتکردنەوە بووە بە دوو بەشی هاوتا کە لە پێکهاتەی رێزمانیدا وەکو یەکن بۆیە ئاوازی هاوتەریبی وەرگرتووە.

ئەو تێکستانەی سەیفی قازی لە وێنەی نامەی شیعریدا هۆنیویەتەوە کە بەشێکی شیعرو بەرهەمی شاعیر پێك دەهێنن لەباری کێش‌و ریتمەوە لەگەڵ شیعرە عەرووزییەکانی جیاوازن، لە شوێنی خۆیدا ئەوەی پەیوەندی بە کێش‌و بە ئاوازی دەرەوەی ئەو تێکستانەوە بێت روونکرایەوە، بۆ مەسەلەی ریتم‌و ئاوازی ناوەوەش ئەوا ناشێت بە پێودانگی شیعری عەرووزی مامەڵەیان لەگەڵدا بکرێت، چونکێ ئەم جۆرە شیعرە لە ئاهەنگی ناوەوەدا لەگەڵ شیعری میللی‌و فۆلکلۆری کوردیدا سەبارەت بە کێش‌و پێیە برگەییەکانی تێك دەکاتەوە، وەکو چۆن لێکۆڵینەوە تازەکانیش دەریان خستووە کەوا (هێزو سترێس) رۆڵی بنەرەتی دەگێرن لە سازکردنی ئاهەنگ‌و ریتمی ئەم جۆرە هۆنراوەیە، کە ئەویش

له (شیعری گۆرانی کوردیا لەسەر بنچینەی دووبارەکردنەوەی ژمارەیەکی دیاریکراوی سترێسی بنەچەیی دادەمەزرێت).[٥٤]بۆیە ئەم مەسەلەیە پەیوەندی بە لێکۆڵینەوەیەکی تایبەتی هەیە، کە لە دەرەوەی سنووری باسەکەی ئێمەدایە.

ئاوازی ناوەوە لە شیعری شەوقی

لە باسی زمانو شێوازو وێنەی هونەریدا ئاماژە بۆ ئەو لایەنە کرا کە شاعیر لەگەڵ ئەوەی لە باری کێشو قافیەوە رەچاوی بنەماکانی شیعری کلاسیکی کردووە، کەچی شیعرەکانی لە رووی ناوەڕۆکەوە رێچکەو سروشتێکی رۆمانسیانەیان وەرگرتووە، لە شیعری رۆمانسی شاعیر زیاتر لە رێگەی وەسفو وێنەی هونەرییەوە سۆزو خەیاڵەکانی بەرجەستە دەکات لە بری ئەوەی پەنا بۆ وێنەی رەوانبێژیو وشەئارایی وەکو، جیناسو تیباقو تیکرارو جۆرەکانی بەرێت. لێرەدا وەستاییو هونەرکاری لە هەڵبژاردنی وشەی رێكو گونجاوو دڵگیر، لە سیاقی رستەو دێرە شیعرەکاندا بۆ پێکانی مەبەستو رازاندنەوەی وێنەکان، شوێنی ئەو هونەرانە دەگرێتەوە. بەو پێیەش ئاوازو ریتمی ناوەوە لە سازانی زمانو شێوازو جۆشو خرۆشی وێنەکانەوە بەرپا دەبێت. بۆیە ئەم لایەنەی وشەئاراییو هونەرە قسەییە ئاشکراکان لە شیعری شەوقیدا کزو کەم بایەخەو، لەبەرامبەردا لایەنی زمانو شێوازی شیعریو داهێنانی وێنەی هونەری بەهێزن کە لە شوێنی خۆیدا تیشکمان خستوونەتە سەر، لەگەل ئەوەش هەوڵ دەدەین چەند لایەنێك لەو هونەرانەی هاوکاری دەکەن لە پێکهاتنی ریتمو ئاوازی ناوەوەی شیعری شەوقی روون بکەینەوە:

لە (هاواری دایکێ)دا هاتووە:

(١) / لە تەئسیری فسوونی رۆژی تابان / عالەمی شۆری /
/ مەگەر تۆ چاوەکانم مێری کوردان / هێشتا مەخمووری /

(٢) سەدای هاتو نەهات دەنگی زەنگۆڵ قۆری کـاروانە
کە بارت کۆچی کردو دەستەداوێن هێشتە مەهجووری

(٣) ئەوێســتا تا لە بیخەی رۆژهەڵاتی، تاوهەڵات ڕا بـە
بە ئازایی نەجات دە دەستی بەستراوت کە مەغدووری

(٤) دەژینێ حەقی خۆت سابیت بکە بۆ یــارو ئەغیــاران
بە دەستڕە بستڕە فرمێسکی شەوقیو چاوی بێ نووری

لە دابەشبوونی هەردوو نیوە دێری (١)دا بۆ سەر دوو کەرتی هاوتەریب، ئاوازێکی کشاوی درێژ سازبووە، لە (٢) دا پەیوەندی (هاتو نەهات) نەفی کردنە، ئاوازی ئەم دوو دەنگی (هـ)یە لە نیوە دێری یەکەمدا لەگەڵ دوو (هـ)ی (هێشتە مەهجووری)دا پێك دەگەنەوە.

لە (٣)دا لە (رۆژهەڵات، تاوهەڵات) تیکرار هەیە، تەئکیدی مەعنا دەگەیەنێ، (س) هەر دوو وشەی (دەستو بەستراو)ی بەیەکەوە گرێداوە. لە (٤)دا لەنێوان (یارو ئەغیار) برگەی (یار) کە دەنگی کشاوی (ێ) ناوکەکەیەتی، یەکێتی ئاهەنگی بەهەردوو وشەکە بەخشیوە ئەگەر چی لە رووی واتاوە پێچەوانەن. لە (بەدەستڕە بستڕە)، برگەی کۆتایی (ڕە) هەردوو وشەکەی لە رووی ئاوازەوە بەیەکەوە بەستۆتەوە.

لە (حەسبوحاڵ دەگەڵ وەتەن) شاعیر دەڵێ:

---

(٥٤) کێشو ریتمی شیعری فۆلکلۆری کوردی: ١٥٩.

با بێتو به تەئسیری فسوونی نەفەسی تۆ
وەك خونچە بپشکوێ دەمی ئەو کوردە کە لاڵە

با بێتو سبەینان ئەلەمو دەردی شەوی هەجر
بێژی کە لەوەی پاش خەوی مە، مەحزی وە باڵە

هاتنەوەی وشەی خۆزی (بابێت) لە سەرەتای هەردوو دێرەکەدا بە مەبەستی بەیەکەوە گرێدانەوەیانە. دەنگی (س) لە ناوەراستی وشەکانی (تەئسیری، فسوونی، نەفەسی) ئاهەنگێکی رێکی بەردەوامی بە دەستەواژەکە بەخشیووە.

لە تێکستی (هاواڵی ماتەمدار)دا هاتووە:

(١) بۆ چ دەناڵێنی، لەسەر لێوت لە بۆ چ بارکەوتووە
لەشکری زولفت، کە خاوو کاڵە، بۆ چ رووی گرتووە

(٢) قەڵبی شەوقی چۆن حەریمی عیشقە جێی دێرینە تە
بۆ چ دەناڵێنی، لەسـەر لێوت، لە بـۆ چ بارکەوتووە

(١). هاتنی وشەی پرسیار (بۆچ ، چ، لەبۆچ، بۆچی...) لە دوتوێی دێرە شیعرەکەداو پاتەکردنەوەی بۆ سەرەنجراکێشانو پێ داگرتنە لەسەر مەعنای پرسیار لە بارەوەکراوەوە، هەرچەندە هەڵوەستەیەکی ئاهەنگیش دروست دەکات، ئەم نەریتی پرسیارکردنە لە شیعری شەوقی دا دیارو ئاشکرایە:

لە من بۆچ زیزی عەمرم؟ چاوەکانم، ماهی تابانم
تـەوێڵت بـۆ چـی گـرژە، یـا چ قەومـاوە چیە تـاوانم

★ ★ ★ ★

سەراپا مەوتەنی ئەجدادی پێشووت جا تەماشاکە
لە بۆ چ رووخاوە؟ بـۆ چ سووتاوە؟ کاکت بۆچی خنکابوو

★ ★ ★ ★

وەتەن ئەی موڵکی باپیرم، لە بۆچ ئەورۆکە رووخاوی
لە بۆچ جێو مەسـکەنی وەحشو تیووره خاکەکەی پاکی

لەلاییێکی ترەوە وەکو لە (١)دا هاتووە دەستپێکی ئەم تێکستە نیوە دێری (بۆچ دەناڵێنی لەسەر لێوت لە بۆچ بارکەوتووە)یە، وەکو لە (٢)شدا هاتووە نیوە دێری کۆتایی تێکستەکەشە، واتە هەمان نیوە دێر بۆتە (دەستپێكو کۆتایی) تێکستەکە، لێرەدا دووبارە بوونەوەی میسراعی یەکەم لە کۆتایی پارچەکەدا جۆرێك لە قوفڵو کۆتایی هێنان (خیتام) بۆ تێکست پێك دەهێنێ.[٥٥]

لە تێکستی (فەریاد)دا هاتووە:

(١) جەبین مینای زیو / گەردن هوما / خاڵ مشکی تاتاری/
شەدەشل / چاو بەکل / روو سوورە گوڵ / تەراڕو عەییاری

(٢) کە ئـاوی جۆگەڵەی سابلاغێ نەشئەی چاوی مەخموورت
لە مێرگۆڵەی سەهەندو کێوی لاجانێ بەفر بۆ عالەمێ باری

(٣) وەرە تـا شـەرحی ئەحواڵی دڵی خۆمت لە بۆ بێژم

(٥٥) قضايا الشعر المعاصر: ٢٨٠.

وەرە تا من بە فرمێسكم بشۆم بۆت پەردەیی تاری

(٤) علیم الله لە پاش تەشریفو چوونی تۆ لە سابلاغێ
وەتەن وێرانو ماڵ سوتاوو كیژ بێ لاوو خوێن باری

(٥) بە زوڵمو جەوری دوژمن بوو بەهاریان زەردە پاییزێك
لە بێ رەحمیو دڵ سەختی بەباریان بـار لە لێو بـاری

لە (١) دا نیوە دێرەكە بۆتە سێ كەرتو سازگارییەكی روون لەنێوان هەر سێ بزوێنی درێژی زمانی كوردی (و، ێ، ی)ی سەرواكانیانەوە هەیە، لەنیوە دێری دووەمدا سێ ئاوەڵناوی لێكدراوی هاوسەروا وەكو (شەدەشل، چاو بەكڵ، روو سوورە گوڵ) جۆشو ئاوازێكی ناسكو جوانیان ناوەتەوە. لە دێری (٢)و (٣)دا ئاوازەی دەنگی (ی)و (ێ)كراوە، لە ریزبوونو گونجاندنو بەستنەوەی قەتارەی وشەكان (ناوەكان) بەیەكەوە، چ حەشرو سۆزو ئاهەنگێكی خوڵقاندووە. لەنیوە دێری دووەمی (٤)دا (و)ی درێژ ئەو رۆڵەی گێڕاوە. لە (٥)دا سەرچۆپی كێشی ئاوازی وشەكان دەنگی كپو نەرمی (ب)و بڕگەی كورتو ناسكی (بە)یە، كە لە كۆتایی دێرەكەدا باز دەداتە ئاستی وشەسازیو، (بار) لە (بەباریان بار لە لێو باری) سێ پاتە دەبێتەوە ئاوازو ئاهەنگی دێرەكە دەگەیەنێتە لوتكەی جۆشو جوانیو لەباری، شیعریەتو ئیستاتیكای دەقەكەشی گەیاندۆتە ئاستی داهێنان.

لە ئاستی دەنگسازیدا وا دەبێ تیپە (نەبزوێنە – بێ دەنگ)كانیش رۆڵێكی ئاوازەیی گرینگ دەگێڕن، با ئەم دوو دێڕە لە (تەحەسوری جەوانی تەرانەیی وەتەن) بەسەر بكەینەوە:

لەوێ تێر ئاو دەبێ خولیای جوانی رووحی غەمگینان
ئوفوولی ئەرغەوانی رۆژی رووی پاش مانگی تابانە

كە خاكی پاكی وی لانكە لەبۆ ئێسقانی باپیرمان
لەســەر قەبــری جەوانـان دیدەی شــللێرە گریـــانە

لەدێری یەكەمدا دەنگەكانی (ف، غ) لەناوەڕاستو (ر) لەسەرەتادا جۆرە ئاهەنگێكی جوانو هەمەچەشنەیان پێكهێناوە، لەدێری دووەمدا سەرەتا (ك)و ئەنجا دەنگی (ل) لە (شللێرە)دا لەرینەوەیەكی نەرمو ناسكی هەیە.

- لەژێر زنجیری زوڵمو بەندی یەخسیری چ مەحــزوونە
تەماشای دایكی مەحبووبت بكە چۆن دەستی بەسترا بوو

دەنگی (ز) لە (زنجیرو زوڵمو مەحزوون)دا بۆتە زەنگو زایەڵەی ئاهەنگی وشەكان لەنیوە دێرەكەدا. رۆڵی (س) لە شەتەك دانی (دەستی بەستراو) روونو ئاشكرایە، ئەم تەعبیرە چەند جار لە شیعری شاعیردا دووپاتە بۆتەوە. لە دوا تێكستی (مەگەر لێم عاجزی) دا هاتووە:

- لە پێشا پێشی تابووری موژەت هەردوو برۆت كە چ بوو دەڵێی بۆ
تیپی عاشق زولفەقارە تیغی بوڕڕانم

كە مەندی زوڵفی خاوت چونكە بازووبەندی بازوومە چ
حاجەت واعیزی سەر زڵ بە ئەفسون بەستی دەستانم

تەلیسمی گەنجی حوسنی تۆ، موعەممای عالەمی کۆنە لە
حەللی وی بەسەرچوو عومرمو هێشتاکە هەر جوانم

کە نەرمین باوەشی تۆ، بێشکەیە بۆ قەڵبی مەجرووحم بـــە
لەنجــە لێی گــەڕێ ســاتێ هـــەدادا توفلی گریــانم

(پێشاپێش) جووتە وشەیەو لەپاتەبوونەوەی وشەیەکدا دروست بووە، لەنێوان (تیپ)و (تیغ)دا رەگەزدۆزیو تەناسوب هەیە، دەنگی (ز) لە (زولف، بازووبەند، بازوو)، هاتۆتەوەو سەدایەکی وەك یەکی پێداون، (بازوو بەند)یش لە وشەی (بازوو + پاشگری - بەند) سازکراوە. لە (موعەممای عالەمی کۆن) هەردوو دەنگی (م)و (ع) رۆڵی سازشی ئاوازەیی نێوان هەر دوو وشەیان بینیوە. لە دێری دواییدا ئەوە دەنگی چەڵەنگی (ب)یە کە ئەو تەناسوبە جوانو لەبارەی لەنێوان (باوەشو بێشکەو قەلب)دا پێکهێناوە.

بەشی پێنجەم

مەبەستو ناوەڕۆك لە بەرهەمی شیعری شاعیرانی ناوچەی موکریان

باسی یەکەم:

مەبەستەکانی شیعری لە بەرهەمی مەلا مارف:

١. پاڕانەوە لە یەزدان

٢. وەسفی سروشت

٣. مێژووی کارەسات

٤. شانازی

٥. پەرێشانیو داخی دەروون

٦. ستایشو سەرزەنشت

٧. بابەتی کۆمەڵایەتی

٨. کوردایەتی

باسی دووەم/

ناوەڕۆکی شیعری سەیفی قازی:

١. شیعری ئاینی

٢. شیعری جوانیو دڵداری

٣. وەسفی سروشتی کوردستانو ژیانی کۆمەڵایەتی

٤. کوردایەتی

٥. نامە شیعری

باسی سێیەم/

ناوەڕۆکی شیعری مستەفا شەوقی:

١. دڵداریو خۆشەویستی

٢. شیعری نیشتمانیو کوردایەتی

باسی یەکەم

مەبەستەکانی شیعری لە بەرهەمی مەلامارف:

١. پاڕانەوە لە یەزدان:

دەستپێکی دیوانی مەلا مارف قەسیدەیەکە کە لە وەسفو ستایشی پەروەردەگاری مەزن لەژێر ناوی (سوپاسی یەزدانی مەزن) کە تیایدا دەڵێ:

هەچی زەڕڕاتی عەرزو عاسمانە
کوراتی بەرهەتاوی لانساری لەدێری
رووپەڕەی دەورو زەمانی بەهەر
نەخشێ تماشاکەم دیاری عەزیزی تۆ لە هەر
لا خۆشەویشتە زەلیلی تۆ بەکەس
نایەت قوتاری گوڵستانو گوڵو گوڵزارو
گوڵشەن نەیو شمشادو سەرووی جوێباری

تاوەکو دەڵێ:

هەموو تاریفی زاتی پاکی تۆیە دەمێ
ئەیکەن بە خەندەو گەهـ بەزاری بە
لوتکەی شاخەوەو نوچکەی چیاوە ئـەخوێنێ
کەپکی مەسـتی کۆهسـاری بە هەر
نەزمو بە هەر وێنەو عیبارەت هـەموو
ئیقـرار ئەکـەن پـەروەردگاری

ئەنجا شاعیر دەست بە دوعاو پاڕانەوە دەکات بۆ ئەوەی بکەوێتە ژێر لوتفو مەرحمەتی کردگار:

بەنازو رزاو ئیعجازی موحەممەد
بـە ئەسـحابو بە ئـالو چـوار یـاری
بە هاوارم بگە لانم زەلیلە بە
غەیـری تـۆم نییە هوممێـدەواری ئەمن
مەعروفەکەی تۆمو پەشێوم سـەری
تێکـردووم پـیریو هـەژاری

شاعیر لە قەسیدەی (بالّی سەمەندەرو یارمەتی دوازدە ئیمام)، دەکەوێتە وەسفو ستایشی ئیمامەکانی ئاینزای شیعەو یەکە بە یەکە ناویان دەبات:

رەسمەن لەسەرم لازمە عەرزێکی بنووسم
بـۆ مەحکەمەی سـالحەیی حـەزرەتی (حەیـدەر)
ئەی (بول حەسەنا)، بم بە غولامی حەسەنەینت خـاکی
قـەدەمی سـەییدی (سەججادی) منەوەر جاڕوکەشی خاکی
قەدەمی (باقری) تۆیە کەیخوسـرەوو داراو
فەرەیدوونو سـکەندەر یەك نوختە لە عیلمی لەدونی
(سادیق)ە ئەوڕۆ نووسـراوە لـە ئـەوراقی دڵو سـینەوو
دەفتەر قوربانی سەراپەردەی (موساو رەزا)تم
بـالآترە قوببەی لـە سـەراپەردەیی ئەخـزەر

تا دەڵێ:

ئەی پادشەهی مەسنەدی ئیقلیمی ویلایەت ئـەو رۆژە
کـە (مەهدی) لە تـەرەف حەزرەتی داوەر خەلعەت دەکرێ
ئەفسەرو ئەوڕەنگی عەدالەت نـامێنێ لەسـەر سـەتحی
زەوی نـاوی ستەمگەر من عاریزم ئەو رۆژە لە ئەو زاتە
بزورگە تـەعقیبی دەکەم تـا دەگـەمە
دامـەنی مەحشـەر

٢. وەسفی سروشت

لە لیریکی (خیوەتی گوڵو تنۆکەی شەونم) دوای ئەوەی لۆمەو سەرزەنشتی وشەکە سۆفی دەکا لەوەی کەوا چاوی بە بەهاری رەنگینی وڵات هەڵنایە ئەنجا دەڵێ:

تێفکرە تماشاکە لە کووچەو لە خیابان
سـۆزی نەیـە نەشـئەی مەیە ئـاوەزەیی تارە
پۆڵ پۆڵ سەفی مەحبووبە لە گوڵزارو چەمەندا
تـۆ دێوی مەگەر مەنـزڵی تـۆ هـەر لە موغارە

رایخستووە فەڕڕاشی سەبا فەرشی زومەڕڕەد
وەك ئەتلەسی یەك رەنگە بەبێ گەردو غوبارە

تاوەکو دەڵێ:

خەملیوە وەکو خێوەتی خارا بە گوڵو کات
هەر چیمەنو باغو دەرو دەشتێكو نزارە سەحرایە
لەبەر عەتری گوڵو لالەوو سونبول وەك دەشتی
خەتاوو خوتەنو موڵکی تەتارە شەونم کە لە سەر
رووی وەرەقی گوڵ دەدرەوشێ عەینەن وەکو قەترەی
عەرەقی ڕوومەتی یارە

شاعیر لە نامەیەکی شیعریدا کە بۆ (ئاغای موهتەدی) نووسیوە لە وەسفی سروشتی جوانی دێیەکەیدا (ئاشی گوڵان) گوتویە:

ئاشی گوڵانە مەنزڵی یانی لەبەر گوڵان قوترو
موحیتو میحوەرو قوتبی موعەتتەرە
تا چاو هەتەر دەکاتو هەتا دڵ دەڵێ بەسە
باغو درەختو عەرعەرو سەروو سنەوبەرە
خەمڵیوە سەر زەمینی بە غونچەی گوڵ ئاتەشی ئاوی
لەتیفە، سافە، هەوای عەتر پەروەرە
فەرشی زومەڕڕەدی، گوڵی زەردو سوورو ئاڵ تێکەڵ
بووە دەڵێی تەبەقی عودو مەحجەرە

تاوەکو دەڵی:

نەرگس بەچاوی مەستەوە سووسەن بە سەد زوبان
مەشغوولی زیکرو فیکری خوداوەندی ئەکبەرە
گەردن کەچە وەنەوشە، گوڵو بەرگی نەستەرەن گوڵی
یاسەمەن بەدارەوە وەك میسكو عەنبەرە
شەونم لە چەهرەی گوڵی میناو ئەتلەسی باریوە
دانەی دەڵێی دوڕو گەوهەرە
وەك من مەلوولە لالە بە داغی فیراقەوە سونبول بڵاوو
خاوە دەڵێی زوڵفی دولبەرە

لە وەسفی جوانی یارەکەیدا دەڵێت:

کە حوسنی یارو ئەغیارم لە میزانی خەیاڵم دا
بە دڵ دیتم هەموو لایێکە، ئەو تەنیا لە لایێکە
خەزێنەی ڕوومەتی لەعلی، لەبو سیمی زەنەخدانی
گوتم بێتو خودا بیدا عەجەب گەنجو تەلایێکە
ئیشارەی کرد لامی زوڵفی ئەلفی قامەتی یەعنی
جەوابی قەددی داڵی تۆ فەقەت لامەلفە لایێکە

دیوان: ٢٥

تاوەکو دەڵێ:

موتەووەل زولفی تۆ بوو، فەسل‌و وەسلم لێ تماشاکرد
موعەماییێکە لایەنحەل‌و زنجیری بەلاییێکە
هەزاران قازیی‌و موفتی لە مەکتەبخانەیی عیشقی خـەریکی
دەرس‌و تەحسـیلن مەڵێن تەنیـا مەلاییێکە

دیوان: ٢٦

لە وەسفی ئەو (عەبا)یەدا کەوا لەلایەن شێخ حیسامەدینەوە وەکو دیاری‌و خەڵات پێی گەیشتبوو گوتویە:

مەتاعێك بوو هەتا ئەوڕۆ لە زانستگەی عەبا بافی
بە تەسدیقی موسەددیق موفرەدێکی لا موسەنابوو
پەراوێژی موتەڕەز بوو بە سیمی سافی مینایی شەمامەو
سورمەی جێب‌و بەرو دوشی موتەللا بوو کەناروو حاشیەی
شانی بە خەتی سەوزی رێحانی بە (هژا احسن
الملبوس)ی مەنقوش‌و موحەششابوو

تاوەکو دەڵێ:

بە رۆژ قالیچەوو شەو پێخەفم بوو ئەو عـەبا چاکە
لەوەختی نوێژو تاعەت عەینی بەر ماڵ‌و موسەللا بوو
بە چەترو سایەبان‌و ئاگرو کورسی نەبوو کارم
بە زستان‌و بە هاوین لابەری سەرماوو گەرما بوو
ئەگەر چی ئیسمی من (مەعروف)ە هەر کاتێ کە دەمپۆشی
موخاتەب بووم بەحەزرەت، ناوی من قوربان‌و ئاغا بوو
بەڵێ ئیسمی عەبا بوو سورەتەن، ئەمما لە مەعنادا
وەکو خێری خودا بوو، عەسایی دەستی موسا بوو

دیوان: ٢٩

لە وەسفی شاری مهاباد دا دەڵێ:

هەزار حەیف‌و ئەفسووسە بۆ ئەم شارە رەنگینە
کە قابیل بوو ببێتە مەرکەزی هەر شاوو شازادە
عیمـارات‌و قسـوورو بـاغ‌و بـاغات‌و گوڵسـتانی
هەزار سوێندت دەخوارد دەتگوت بەحەشتی باغی شەدادە
موغازەو قەیسەری‌و دوکان‌و حوجرەی وا موجەلەل بوو
وەکو قەسرێ کە بۆت قەیسەرت کرا بێ سازو ئامادە
لەبەر پارچەی حەریری زەردو سوورو ئەتلەس‌و زەڕڕی
لە رەنگی سەوزو ئاڵ‌و کەسك‌و شین‌و میشکیی سـادە
فتوورەی پڕ فتووری روس‌و ژاپۆن‌و بەریتانی
مەتاعی هیندی‌و ماڵی فەڕەنگ‌و چین‌و کانادە
بەیەك ئەندازە رەنگین‌و موزەیەن بوو کە پێت وا بوو
نموونەی ئەسکەلەی بێرووت‌و شام‌و شاری بەغدادە

دیوان: ٣٨

٣. رووداوی مێژوویی

١. شاعیر قەسیدەیەکی درێژی هۆنیوەتەوە سەبارەت بەو کارەساتی لافاوەی لە ساڵی ١٩٣٦دا بەسەر شاری مهابادا هاتووە، کە دواتر ساڵی رووداوەکە لە مێژووی ناوچەکەدا بە (ساڵی سێڵاوی) تۆمارکراوە،(١) شاعیر رووداوو کارەساتەکەی لە قەسیدەیەکی (٤٥) بەیتیدا بەناوی (سێڵاوی بەدبەختی) تۆمارکردووە، سەرەتا وەسفی پەرێشانی حاڵی خەڵکە لێقەوماوەکەی شار دەکاتو ئینجا دێتە سەر رووداوەکە:

لە تاریخی هەزارو سێ سەدو سیو پێنچی شەمسیدا
بە رۆژی جومعە دوازدەی جیمی ئەوەل نۆوی موردادا
لەهەوری قودرەتی باری قەریبی نیو سەعات باری
چ بارانێك نەبارانێ کە وا مەعهودو موعتادە
موبەدەل بوو بە چەندین سانیە ئەو سافی بارانی
بەیەك دەریایی عوممانی کە هیچ تاریخ نیشان نادا
خوداوەندا چ تۆفانێکە وابێ عاتیفەو روحمە
خوداوەند چ سێلاوێکە ئەم سێڵاوە بێدادە

ئەنجا لە تینو تەوژمی لافاوەکە دەدوێ:

ئەوەی دەیهاتە پێش هەر دەیڕوفاندو لای دەداو دەیبرد
لە حەیوانو جیمادادتو نەباتو ئادەمی زادە
بەمەوجی ئەووەلی دەیبردە ئەوجی رەفعەتو عیزەت
لە مەوجی دووهەمیدا گوم دەبوو وەك دوڕ لە دەریادا
لە پاش تالانی نێو شاری هجوومی بردە بازاڕی
بە زیددی شوغڵی میعماری کە داوێنی بەلادادا
موحیتی دایرەی دوکانو بازاڕی بە ئاسانی
بە سەتحو سەقفو سەربانی خولی پێدا قولی بادا

ئەنجا بادەداتەوە سەر کاریگەریو ئەو زەرەرو زیانەی رووداوەکە بەسەر خەڵكو دانیشتوانی شارەکەی هێناوە:

ئەوانەی دوێ شەوێ ساحێب موجمەعەو سوفرەبوون ئەوڕۆ
هەموو غەمگین دڵو بێ تووشەوو بێ نانو بێ زادە
گەلی کەس لەو کەسانەی ساحێبی قەسری موشەیەدبوون
لەیەك مەخرووبەدا موحتاجی یەك قۆشەو پەنابادە
ئەوانەی پارەوە نانێکیان هەیە موحتاج بە دوونانن
ئەوەی موحتاج بە دوونان، بۆتە ساحێب کەوڵو لەببادە

ئەنجا لە کۆتاییدا دەکەوێتە سەرباری وەعزو نەسیحەت:

مەڵێن هەر کەس لە دونیادا مالیکی دینارو دیرهەم بێ
لەلای سەر دادەنیشێ وەك لە دنیا واش لە عوقبادا
بەبێ شك دەوڵەمەندی بایسی خوسرانو عیسیانە
ئەگەر بێتو سەرف نەکرێ لە رێگەی حەق تەعالادا

٢. ساڵی ١٩٣١ لەنێوان هێزەکانی سمکۆی شکاكو هێزەکانی دەوڵەت شەڕو تێکهەڵچوونێك لە دەوروبەری شاری مهاباد روودەدا، لە ئاکامدا هێزەکانی دەوڵەت تێك دەشکێن، ئەنجا هێزەکەی سمکۆی شکاك کە بەشی زۆری لە عەشایەرو

(١) مهابادو کورتە مێژوویەك: ٧٤.

خێڵەکانی ناوچەکە پێکهاتبوو هێرش دەکەنە سەر مهابادو تالأنو بڕۆیەکی زۆری تیادا بەرپادەکەن، ئەو ڕووداوەش بەناوی (ساڵی شکاکان) لە مێژووی ناوچەکەدا تۆمار کراوە.[٢]کۆکەیی لە قەسیدەیەکی نەفرەت ئامێزدا ئەو مێژووەی بۆ تۆمار کردوین، تیادا هێرش دەکاتە سەر عێلو عەشایەری ناوچەکەو سووكو چروکیان دەکات:

کوردیش چ کوردە میللەتی خۆ خۆرە پێکەوە
بۆ گیانو ماڵی یەکتری سمکۆڵ دەکەن لە خۆڵ
دێوو درنجو ورچو بەرازو ڕێویو چەقەڵ
کوێرو کەڕو شەلو کەچەڵو گۆجو گێڕو گوڵ
یەعنی گەورکو مەنگوڕو پیرانو کاڵە موو
زەرزاو شکاكو مامەشو هەرکی سەگی گەرۆڵ
بۆ ماڵی کوردی هاتنە سەماو رەقسو پێکەنین
بەربوونە گرمەگرمو چەقو لوورو گۆڵەگۆڵ
وەك گورگی هارو برسی بڵاوبوون لە دەشتو دەر
دەخولێنەوە هەموو ئەشکەوتو خڕو شیوو دۆڵ

ئەنجا لایەنێکی دیکەی کارەساتەکە ڕوون دەکاتەوە:

ئاوەل کراسی کیژو کچو خانمی وەتەن
دایان ڕنین ئەوان دەسەبابانی قون ترۆڵ
سابلاغی دەستو پێ بە خەنەی قەت هەتاو نەدیو
رەنگینو نـازەنینو سـپیو سـۆڵو نەرمو نۆڵ
قازیو مەلا تاجیرو ئەسنافو ئەهلی شـار
گیران بە سوغرە کەوتنە ژێرباری دارو کۆڵ
سەردارو کەیخودایی موکریان خەڵات کران
رانکێکی کونو لەتلەتو چۆغێکی بـێ گڕوڵ
ئەو ڕۆژە غیرەتو شەرەفو دینی خۆت فرۆت
ئەی ئافەرین رەئیسو ئەمیرانی تـوندو تـۆڵ

٤. شانازی

کۆکەیی لە زۆر شوێنی دیوانەکەیدا شانازی بە خۆیو بە شاعیریەتو بەرەوانی تەبعو سەلیقەی خۆی دەکاتو بەخۆیدا هەڵ دەڵێت، وەکو لەم نموونانەدا ڕوون دەبێتەوە:

من کە مەعرووفم لە گوڵشەندا غەزەل خوانی ئەکەم
جارێ تـەرحی نەقشی ئەرژەنگو دەمێ مانی ئـەکەم
دەفعەیێ مەیلی تەرەب تاوێ موسولمانی ئەکەم
گـا هێ پـەروازی بڵندی ئەوجی رووحانی ئەکەم

دیوان: ١٤

چییە سا بەسیە شاعیر مەوعیزەو شیعرو غەزەل خوانی
مـەتاعی تۆ هەمووی بێ قیمەتو بـێ رەونەقو رەنگە

(٢) سەرچاوەی پێشوو: ٧٤.

که شعرت وەك سەدەف فەرزەن هەموو پڕبن لە دانەی دوڕ
لــەلای ئەشــخاسیو شــكو بــیٚ تــەبیعەت ئاســنو ســەنگە
که مەقبوولی جەنابی شێخو ئەربابی تەبیعەت بیٚ
نیگارین خانەیی نەققاشی چینو نەقشی ئەرژەنگە

دیوان: ٢٤

لە شوێنێکی دیکەدا دەڵیٚ/

باز ئەوا شابازی فیکرم مەیلی پەروازی هەیە
بۆ شکاری لوتفی تۆ زۆری نییـە نـازی هەیە
هـەوری تەبعم مایلی گریانو بـەرقو بـارشە
بۆیە گوڵ کەیفو دەماغێکی تەڕو سازی هەیە
مودەتێکە عەندەلیبی باغی شـێعرم سـاکیتە
لەم گوڵو گوڵزارە یەك دنیا گلەو ڕازی هەیە
یادی لوتفی تۆ سەبەب بوو کەوتە سەر نەشئەو دەماغ
قـەهقەهەی کـەبکی بەهـاری چەهچەهەی بـازی هەیە

دیوان: ٤٩

هەر بۆ نیشاندانی دەسەڵاتو توانای شاعیری خۆی، لە پارچەیەکدا بۆ (عەزیز) ناوێك دەنووسیٚ:

بۆ بە شارەت نەقدی جانو قیسمو ئەنواعی غەزەل
کامەیان چاکن بەوە بـۆ تـۆ ئەمن تەعزیم دەکـەم
ئەووەلی شەو شێعری شوکرو نیوە شەو شێعری بەقا
ئاخری شەو شێعری حوسنی عاقیبەت تەنزیم دەکەم
توتیـی تـەبعم بـە یـادی قـەندی لـوتفو سـوحبەتت
شەککەر ئەفشانە منیش هەر شوکری تۆی تەعلیم دەکەم

دیوان: ٨٩

٥. پەرێشانیو داخی دەروون

وەکو لە ژیاننامەکەیدا بۆمان ئاشکرا دەبێت، کۆکەیی دووچاری چەرمەسەریو نەگبەتیو نەهامەتی هاتووە لە درێژایی ژیانی. جگەرسووتان، وێڵیو دەربەدەری، هەژاریو دەست تەنگی، کوێریو نابیناییش دەبێتە سەرباری هەموو دەردان، بۆیە لە زۆر شوێنی بەرهەمە شیعرییەکانی تەعبیری رەوانو روونی ئەم حاڵەتی هەژاریو پەرێشانیەی بەدی دەکەین، هەست بە ناڵەو داخو کەسەرەکانی دەکەین:

مەڵێن یا شێتە یا مەستی شەرابو ئارەقو بەنگە
خــەیاڵاتم پەرێشـانە، دڵم تـاریکە هـەم تەنگە
مەکەن مەنعم لە هەوری بیری من بارانی خوێن بڕژیٚ
لە ســەحرای ســینەدا دیسان هەرایە شۆڕشە جەنگە
شەهی ئقلیمی بەدبەختی لە بۆ تەسخیری موڵکی دڵ
هوجوومی کردووە تالب بە تاجو تەختو ئەو رەنگە

دیوان: ٢٢

لە تێکستی (سکاڵاو زایەڵە)دا زبانی شاعیر بەم شێوەیە هاتۆتە گۆ:

رووی زەمانەی بیٚ وەفا رەش بیٚ وەکو رووی مودەعی

بێ بەشی کردم لە سوحبەت کونجی میحنەت جێگەمە

ئاهی سەردو ڕەنگی زەردو میحنەتو جەورو جەفا

موئنیسو یارو ڕەفیقو هەمنشینو هەمدەمە

کێوی کەللەم وەك دەماوەند دەمێ خاڵـی نییە

یا بە تەم مەشغوولە یا مەشمووڵی هەورو ماتەمە

بۆ مەتاعی دیدە چاوم خوێن دەڕێژێ دەم بەدەم

ڕۆژی ڕووناکم شەوی تاریکو لەیلی موزلەمە

لەشکری فەقرو پەرێشانی هوجوومیان کردووە

دەورەیان داوم بە نێزەو خەنجەرو شیرو قەمە

دیوان: ١٠٣

شاعیر بە چاکی پەی بە زوڵمو ناعەدالەتی کۆمەڵایەتی دەبات، بەتایبەت لە کۆمەڵێکی خێڵەکیو دواکەوتوودا بۆیە دەڵێ:

کە من شەمعی ئومێدم کەوتە نێو فانۆسی زولمانی

بە من چی گەر چرای عالەم هەموو وەك ڕۆژی ئەنوەر بێ

کە من شاهی وجودم بەیتول حوزنی وەحدەت بێ

بە من چی گەر هەمو دنیا نیزامو تۆپو عەسکەر بێ

کە من جامی شەرابم پڕ لە ژەهری مارو ئەفرەب بێ

بە من چی شەربەتی تۆ پڕ لە شیرو شەهدو شەککەر بێ

دیوان: ٢١

شاعیر گلەیی لە دەست بێ وەفاییو وەرگەڕانی ڕێو ڕەسمو نەریتە مرۆڤایەتییەکان دەکات:

دەردی بێ دەرمانو سەرباری هەموو دەردی گران

بێ وەفایی دۆستانو ئینقلابی عالەمە

ڕایەڵو پۆی تێکچووە ماشینەکەی چەرخی فەلەك

هەروەکو ئەوزاعی من ئاڵۆزو دەرهەم بەرهەمە

دیوان: ١٤

٦. ستایشو سەرزەنشت

لەگەڵ ئەوەشدا ئەم دوو چەمكو مەبەستە دژ بەیەكو پێکەوە ناکۆکن، کەچی بەلای ئێمە دوو دیوی پێکەوە گرێدراونو لە بەرهەمی شاعیردا دوو مەبەستی هەرە گرینگو دیارو بایەخدارن، کۆکەیی شاعیرێکی ڕەندو سالووك بووە، بەم دوو چەکە ڕووبەڕووی ناعەدالەتییەکانی دەوروبەرەکەی بۆتەوە، بۆ دابین کردنی بژێویو وەدەست خستنی لوقمەنانێك، کە ئەویش زۆر بە زەحمەت بۆی دابین بووە، جگەر گۆشەی خوێنو دەمارو بیرو هۆشی، واتە قەسیدەو غەزەلەکانی کردۆتە شاباشی ئاغایەك، وەجاغ زادەیەك، خێرومەندو خێرخوازێك بەو هیوایەی خەڵاتو بەراتێکی لێ دەست بکەوێت، لەبەرامبەر ئەو کەسانەشدا کە قەدریان لە خۆیو لە بەهرەو هونەرەکەی نەناوە، ئەوا بەندو قافیەو بەیتە مزرەکانی کردۆتە پۆلوی ئاگرو بەری داوەتە پووشوی تەبعو زەوقو سەلیقەی وشکیانو هێرەی پێکردوون، قسەی مزرو موستەحەقی حەواڵە کردوون، تا ببن بە پەندو عیبرەت لەناو ویلایەت. سەرەتا ئاوڕ لەلایەنی پیا هەڵگوتنو ستایش لە بەرهەمی کۆکەیی دەدەینەوە:-

لە باسی چاو تێریو بەخشایشی حەمەد ئاغای عەبباسی دا دەڵێ:

ئەی سەبا چاوی سەرم زەحمەت بکێشە تا سەرا

سەهلە بۆ تۆ گەرچی دوورەو پێچو هەورازی هەیە
بۆ حزووری مەرکەزی ئالی بەنی عەبباسیان
ئەو جەوادە شۆرەتو تەعریفو ئاوازی هەیە
مونعمێکە ریزە خواری نیعمەتی بێ مینەتی
خۆش ترە وەزعی لە ئاغایەك كە دەریازی هەیە

ئەنجا شاعیر دێتە سەر ئەسڵی مەبەستو دەڵێ:

پرتەوی شوعلەو شوعاعی دایرەو ئینعامی تۆ
بۆ شەوی تاریکی ئەو حوکمی چرا گازی هەیە
گەرچی چەن ساڵە لە دەروازەی سەرایی هیمەتت
یەك حقوقو قیمەتی بێ كەسرو سەر ئەفرازی هەیە
مونتەها ئەو ساڵ لەبەر دەخلی كەمو خەرجی گەزاف
ئینتیزاری جایزەی مەخسووسو مومتازی هەیە

دیوان: ٥٠

هەروەها لە تاریفو ستایشی حەسەنی سەیفی قازی دا دەڵێ:

ئەی حەسەن ئەی ساحەبی وەجهی حەسەن
مەزهەری فەرمایشی جەددول حەسەن یانی
فەرموویە ئەگەر خێرتان دەوێ (أُطْلُبُوهُ مِنْ زُوِي الْوُجِهِ الْحُسْن) تا
دەمێنم دەس لە تۆ هەڵناگرم پارە پارەم کەن بە سەیفی بوڵحەسەن هیچو
پووچە قیلوقالی موددەعی گشتی بێ ئەسڵو پڕو پوچو قسەن چەندە
پێم خۆشە ببینم دوژمنت پێ لەســەر کورســی لەگەردندا رەسەن

دیوان: ٥٦

هەروەکو لە شوێنێکی تردا بۆ (قازی حەمامیانی) نووسیوەو دەڵێ:

قەڵەم هەستە بنووسە بۆ حزووری حەزرەتی قازی لە
پاش عەرزی سەلامو ئیحتیرامات و سەر ئەفرازی لەوێ
رۆژێ کە تۆ رۆیی لە شاری هیجرەتت فەرمو وشك بــوو
نەهری شـێعرو بـەحری فیکرو نیکتەپەردازی

تاوەکو دەڵێ:

لە نەقدی سوڵبی ئیلخانی ئەمین ئاغای حەمامیانی
لە ئاڵو نیعمەتی دنیا بخوازە هەرچی دەیخوازی دەرێژێنێ
و دەپرژێنێ میسالی هەوری نیسانی
موسەلسەل قەترەیی نیعمەت لە کیفی کەففی فەییازی

دوعای حیفزی وجودو غیرەتو ئیقبالو تەوفیقی لەسەر
تۆ واجبو فەرزە بە کوردیو فارسیو تازی

دیوان: ٦٦

بەم شێوەیەش وەسفو ستایشی قازی شێخ موحسینمان بۆ دەکات:

قەریبەن شەستو دوو ساڵە ئەوا دەڕوا لە عومرو سین نەدیتوومە
نەبیستوومە بەجوزیەك قازی شێخ موحسین ئەگەر
چی نیعمەتی وی بۆ هەموو کەس خوانی یەغمایە
فەقەت لوتفێکی مەحزە بۆ موسینانی عەدیمولسین کەفی
فەییازە وەك هەوری بەهاریو ویسعەتی قەڵبی وەکو
دەریاچەیە مەملو لە ئاوی سافی لا ئاسین
حەقیقەت ئیحتیرامی شیعرو شاعیر هەر ئەو ئەیزانێ
هەر ئەو شایستەیە بۆ مەتحو بۆ تەعریفو یاشاسن

دیوان: ٦٠

لە تاریفی (سەییدی شەمسی)یشدا دەڵێ:

سەییدی شەمسی کە شەخسێکی نەجیبەو موحتەرەم واقیعەن
شایستەیە گەر پێی بڵێین ئەهلی کەرەم

من لەلام وایە کە نەیدیوە لە مەکتەب حەرفی لا
بۆیە کەس نەی بیستووە لەو سەییدە ئیللا نەعەم

کافییە بۆ مەتحی وی ئەمڕۆ لەنێو ئەم شارەدا
فیلمەسەل مەشهوورە وەك نارولقوڕا فەوقەل عەلەم

دیوان: ٦١

سەبارەت بە میرزا کەریمی شاتریش گوتویە:

ئافارین (یاشاسن) ئەی میرزا کەریمی شاتری ئیفتیخاری
خانەدانو دوو دمانی تاجری مەئخەزی
ئیسمت سەبەب بوو ناتیقەی هێنایە کار وەرنە
عەزمم کردبوو لادەم لە خەتتی شاعیری
فەخرە بۆ ئەربابی هیمەت گەر بە یادی نێوی تۆ لێبدەن

شام‌و سه‌حه‌رگاهان له ته‌پڵی نادری با که‌ریمانی
مه‌جازی پڕ بکه‌ن بۆ ئیمتیاز گوێ له حه‌ڵقه‌ی
به‌نده‌گی گه‌ردن له ته‌وقی چاکری
جه‌وهه‌ری ئیکرام‌و حوسنی ئیحترامت لایقه
گــه‌ر بڵێم تــۆ هــه‌ر لــه خــاك‌و بادو ئاوو ئاوری

دیوان: ٩١

ئه‌م ئه‌دگاره له به‌رهه‌می کۆکه‌ییدا رووبه‌رێکی فراوانی داگیر کردووه‌و له نموونه‌کانی وه‌کو (کاکی چه‌له‌بی، بۆ ئاغای بلووری مهابادی، شێعری قه‌شمه‌رو جه‌حێل، بۆ مه‌لا حوسێنی مه‌جدی، دۆزه‌خ‌و جه‌ننه‌ت، قه‌لعه‌ی ئه‌له‌موت، گوڵ‌و گوڵزارو باغی ئه‌ده‌ب)دا دووباره ده‌بنه‌وه، ده‌ردی گوته‌نی[٣]ره‌نگه هه‌ندێ جار ستایش کراو له‌که‌ر که‌تر بوو بێت به‌ڵام شاعیر له‌به‌ر موحتاجی‌و له پێناوی نیو کیلۆ گۆشت، یا دوو که‌لله قه‌ند، یا کۆنه عه‌بایێك‌و ده‌سته لیباسێکی په‌رپووت، هه‌ستاوه به‌ناچاری شیعرو قه‌سیده‌ی پێشکه‌ش کردووه‌و به شان‌و باڵی خۆی‌و بنه‌ماڵه‌که‌یدا هه‌ڵگوتووه. دیاره زۆریش هه‌بوون که پیاوی خێرومه‌ندو چاك‌و قه‌درزانی شیعرو شاعیری بوون‌و لایان له شاعیر کردۆته‌وه‌و ده‌ستی پیاوه‌تیان له ئاستیا نه‌گێڕاوه‌ته‌وه. به‌ڵام خه‌ڵکانێکی سه‌فیل‌و قرچۆك‌و چرووکیش هه‌بوون که ده‌ستیان به رووییه‌وه ناوه‌و له ئاست بانگ‌و هاواری شاعیره‌وه گوێیان که‌ڕکردووه، ئه‌ویش مه‌ردانه له حه‌قییان هاتووه، به‌تایبه‌ت ئه‌و به‌ناو خه‌لیفه‌و قازی‌و که‌سایه‌تییه نه‌فام‌و نه‌زانه ویژدان مردووانه‌ی دڵ ره‌قییان له به‌رامبه‌ریا نوواندووه‌و له‌به‌ر خۆشه‌ویستی پوول‌و پاره هیچ خزمه‌تێکیان به شیعرو شاعیری له‌به‌رچاو نه‌گرتووه، یا ئه‌و عێل‌و تیره‌و تایه‌فانه‌ی له‌به‌ر خۆ خۆری‌و به‌رژه‌وه‌ند په‌ره‌ستی هیچ کۆمه‌کێکیان به رێبازی گه‌ل‌و نیشتمان په‌روه‌ری له‌به‌رچاو نه‌بووه. شاعیر دلێرانه، بێ ترس‌و دڵه‌راوکێ په‌رده‌ی شه‌رمه‌زاری له‌سه‌ر ره‌فتارو هه‌ڵسوکه‌وتی نالەباریان لاده‌دا.

له قه‌سیده‌ی (سێلاوی به‌دبه‌ختی)دا شاعیر له کاتێك به وردی وێنه‌ی ئه‌و کاره‌ساته جگه‌ر بڕه ده‌کێشێ که لافاو به‌سه‌ر شاری مهابادو دانیشتووانه‌که‌یدا هێناوه، که‌چی ئه‌وه‌ش له بیر ناکات که له‌ولاوه که‌سانێکی نه‌فس نزم هه‌بوون که به‌ناو له‌خوا ترس‌و زاهیدیش بوون، ئه‌و ده‌رفه‌ته‌یان به‌هه‌ڵ زانیوه بۆ تالان‌و بڕۆو ماشتنه‌وه‌ی که‌ل‌و په‌ل‌و ماڵی خه‌ڵکی لێقه‌وماو، لاشیان وابووه ده‌سکه‌وت‌و غه‌نیمه‌تێکی موفت‌و حه‌ڵاڵه:

وه‌کو فه‌یئو غه‌نیمه‌ت بۆ مه‌تاعی موفت‌و بێ قیمه‌ت ده‌یان
هێنا به‌بێ زه‌حمه‌ت به بارو کۆڵ‌و عه‌ڕڕاده
له بۆ یه‌ك تۆپه چیت بوو خۆی ده‌خسته چۆم‌و بن گۆمێ ئه‌وه‌ی
خه‌ڵکی ده‌یانگوت ئه‌هلی زیکرو فیکرو ئه‌وراده
به‌لێشاوی ده‌هێنا ماڵی ئاوبرده‌ی موسولمانان
له لاشی وابوو سه‌رکرده‌و ره‌ئیسی جه‌یشی زوهاده
که ده‌تگوت چت له چیت، داوه حه‌رامه پیسه مورداره
ده‌یــانگوت نیعــمه‌تێکه مــوفت‌و مــاڵێکی خــودا داده

دیوان: ٤٣

شاعیر له ریسواکردنی هه‌ڵمه‌تی عێلانی تالانچی به‌ناو کوردو هاونیشتمانی، بۆ سه‌ر شاری مه‌هاباد له‌کاتی شۆڕشی سمکۆدا، له هیچ ناپرنگێته‌وه، قسه‌ی وایان پێ ده‌ڵێ شستو شۆیان ده‌شکێنێ:

بۆ ماڵی کوردی هاتنه سه‌ماو ره‌قس‌و پێکه‌نین به‌ربوونه
گرمه‌گرم‌و چه‌ق‌و لوورو گۆڵه گۆڵ وه‌ك گورگی
هارو برسی بڵاوبوون له ده‌شت‌و ده‌ر ده‌خوڵێنه‌وه هه‌موو

---

(٣) چێشتی مجێور: ٣، ٤٥.

ئەشکەوتو خڕو شیوو دۆڵ   بۆ کاڵە
کۆنو ناڵە شکاوی فڕێ دراو   خۆیان دەخستە
ئاوو ئاورو ژێر ئەرزی چاڵو چۆڵ   پوولو
ئەساسو دەوڵەتو ماڵی نە کەم نە زۆر هیچیان نەهێشتو
بۆمە نەما غەیری خاکو خۆڵ   عێلات کە
رووی رەشە لە شەرەف پاکی بێ بەشە   ئەمما بڵێن
بــە خـــانو خەوانینو مـیرو قۆڵ

تاوەکو دەڵێ:

ئەو رۆژە غیرتو شەرەفو دینی خۆت فرۆت
ئەی ئافەرین رەئیسو ئەمیرانی توندو تۆڵ

ددیوان: ٤٨

کۆکەیی لە ئاست دڵرەقیو گوێ پێنەدانی خەلیفەی گوندی ئێندرقاش بە داواکارییەکانی لێی تووڕە دەبێتو لە چەند شوێنێکدا زۆر چاکی دەشێلێت:

خەڵاتی نارد خەلیفەی دەستو پێ رووت
عەباییێکی رزیوو کۆنو فەرفووت
کە تێفکریم سەنەی تەئریخی عومری موعاسیر بوو
لەگەڵ تالووتو جالووت
بە
حوکمی زەڕەبینیش نەتدەزانی   کـە
عەســلی پەمپەیە یـا پەشمی مەخلوت

دیوان: ٧١

هەروەها لە باسی رەوشتو خووی خەلیفەدا گوتویە:

لە بابو فەسڵی تەزویرو ریا هێند چوستو چاڵاکە هەموو
کەس خۆ دەپارێزێ لە مەکرو کەیدو تەزلیلی
وەکو جەردەی موسەللەح دەچتە سەر رێگەی موسوڵمانان بە
ئیمان ئیکتیفا ناکا دەکا نەزعی سەراویلی
هەموو رۆژێ لە مەکتەبخانەیی تەدریسو تەدلیسی
دەنووسن سەد جەوازی نومرە یەك روتبەی عەزازیلی
بە ریشو سورەتو عەمامەو شکڵو هەیولائی
بە لەحنی نازكو قەوڵی ئەکازیبو ئەباتیڵی
فریوی جاهیلی وەحشی دەدا بێچارە نازانێ
مەقامو مەنزلی ئیبلیسە ریشو پێچو مەندیلی
(أیا مَن قُلتَ إن الشِعرُ عِصیانٌ ونُقصانٌ)
(لَکُمُ إحصـــائکم یــــا لائِمِی نَقصـــی وَزَنبِی لی)

دیوان: ٧٢

هەر دەرحەق بەو خەلیفەیە لە تێکستێکی دیکەدا دەڵێ:

له حەیفی ئەو خەلیفەی تورەکەی سەر پڕ لە سندانە
کە کەس نازانێ غوولە یا لە فیرقەی جیننە یا ئینسی
لەژێر کورسی هەتا ڕۆژ ئەحمەقە دەخواتو لێی دەنوێ
کە ڕۆژ بۆوە دەڵێ ئەوشۆکە چوومە عەرشو تاکورسی
ئەگەر ڕاستت دەوێ بۆ هیچ شتێك نابێتو ناسوڵحێ مەگەر
بۆ مستو بۆ زللە ملی پانو دەمو لەوسی
عەجەب پەتیارەوو ئەفسوونگەرو جادوو نماییکە
کــە خـــۆی خستۆتە جەمعی ساحێبانی ئەنفوسی قودسی

دیوان: ٧٤

دیسان هەر لەسەرزەنشتی خەلیفەی ناوبراودا دەڵێ:

با لەبەینی خۆمو خۆتدا بێت بڵێم عیلەت چ بوو بەختو
ئیقبالت سەعیدە گەرچی بۆ خۆشت شەقی
مەوقیعی سولحو سەفایە با شتێکت پێ بڵێم نابێ
عاجز بی لە هەق گەرتو لەسەر ڕێگەی هەقی
گەرچی دەوڵەتمەندو ساحێب پوولو پارەو سەروەتی مالیکی
گامێشو مێشەو گوێ درێژو گوێ لەقی هەر
لە وشتر تا دەگاتە کاوڕو گیسكو فڕووج دێتەبەر دەستت
هەموو ڕۆژێ بە مفتەو بێ هەقی گەرچی
فەرزەن جوملە ئەخلاقت هەموو چابێ وەڵێ
دوور لە تۆ یا شێخ کەمێ نادانو نەختێ ئەحمەقی تۆ
وەکو مێوی لەگەڵ ئەشخاسی بێ شەرمو ئەدەب
بــۆ ئــەدیبێکی وەکــو مــن بــۆ چــی وا ســەختو ڕەقی

دیوان: ٧٩

کەسانێکی بەمەزەو خۆش زەوق دەچنە بن کلێشەی مامۆستا کۆکەییو وای بۆ دەهۆننەوە کەوا جەنابی مەلا حوسێنی مەجدی سەرۆکی زانایانی مهاباد زەمت دەکات، مەلا مارفیش نایکاتە نامەردی ئەم چەند دێرە نەستەقەی حەواڵە دەکات:

خواهیش دەکەم بڵێن بە جەنابی مەلا حوسەین
زۆر عەیبو حەیفە لە بۆمە بەعزێ قسان بکەین
ئەو زەمی من بکاتو من مەتحی ئەو بکەم
تێکیــش بگـەین کــە هـەردوکمــان درۆ ئەکـــەین

دیوان: ٩٨

بۆ ڕازی کردنی دڵی مینە ئاغای تەمووتە، ئاور بەڕووی دوژمنو ناحەزەکانیدا دەکاتەوە:

هەرچەندە کە ئەم شاعیرە بێ مایەوو ڕووتە
ئەمما بە خودا ئەحمەقە وەك سەڵکە بزووتە
بۆ دەفعی شەڕی دوژمنی سالاری عەشایەر
هەروەك حەسەنە ساحێبی قەلعەی ئەلەمووتە
خەتتی قەڵەمو سەتحی زوبان سەیفو سەنانە
بــۆ جــەرگو دڵــی حاسیدی ئاغایی تەمووتە

دیوان: ١٠٦

٧. بابەتی کۆمەڵایەتی

گۆڕان‌و نوێبوونەوەی شیعری کوردی لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی لەگۆڕانی ناوەڕۆکەوە دەستی پێکردووە، کاتێك مەبەست‌و بابەتە کۆمەڵایەتییەکانی چاکەخوازی‌و زانست پەروەری‌و بانگی عەدالەت‌و یەکسانی لەژێر کاریگەری ئاڵوگۆڕەکانی جیهان‌و ژیان‌و دەستکەوتەکانی شارستانیەت چەکەرەی کردۆتە ناو شیعری کوردی‌و دەروازەی تازەی بەڕوودا کردۆتەوە، هەر ئەمەش بۆتە مایەی رەنگدانەوەی بابەتگەلێکی جۆراوجۆرو تاڕادەیەك جیاواز لەگەڵ پێشوو لە ناوەڕۆك‌و مەبەستەکانی شیعری کوردییەوە، کە هەر ئەم ئاڵوگۆڕو پێشکەوتنە لە پاشانا دەبێتە ماکی گۆڕان‌و نوێبوونەوە لە شیعری کوردی لەباری شێوەو روخساریشەوە. بابەتگەلێکی لە وێنەی زانست پەروەری‌و، چاکسازی کۆمەڵایەتی لە ریزی مەبەستەکانی شیعری کۆکەیین‌و لێرەدا ئاوڕیان لێ دەدەینەوە.

شاعیر لە تێکستێکیدا رووی قسەی لە رۆڵەکانی میللەتەکەیەتی‌و داخ‌و کەسەر بۆ هەژاری‌و نەخوێنەدەواری‌و دواکەتووییان هەڵدەڕێژێ، ئەنجا داوایان لێدەکات کە ئاگاهی پەیدابکەن‌و رووبکەنە زانیاری‌و سەنعەت‌و باوەش بۆ دەستکەوتەکانی شارستانیەت بکەنەوە:

بیشۆنەوە پێم چاکە بە سابوونی سەداقەت ئەم
چڵکی نیفاقە لە دەم‌و چاوو لە دەستان
ئیقدام‌و قیامێکی بکەن روو بە سەنایع
هەر بۆ مەیە تەنیا کە بەهار بۆتە زمستان ئەوڕۆ لە
فونوون‌و هونەرو عیلم‌و سەنایع هەرکوردە کە بێ حیسەیە
باقی هەموو وەستان بڕوانە لە نووری
هونەرو شەمعی مەعاریف تـــاریکە
شـــــەویش بــۆتە قەمـــەرســـــــتان

دیوان: ١٧

لە شوێنێکی دیکەدا ئاماژە بۆ دەسکەوتەکانی زانست دەکات دەڵێ:

مەعاریف عیلمی تەییارە گەریمافۆن‌و بێ سیمە
ئەوەی تۆ پێی دەڵێی عیلم‌و مەعاریف چاوەکەم نەنگە
موسافەی بەینی عیلمت تا دەگاتە عیلمی ئەیدیسۆن عەزیزی من
بە ملیۆن‌و بە کیلۆمەترو فر سەنگە حەیاتی
جاویدانی سەنعەت‌و سەربەرزییە جانا قـــەتارو
قافیلەی بێ عیلـم‌و سەنعەت تا ئەبەد لەنگە

دیوان: ٢٣

دەربارەی رەوشت‌و خوی نالەباری کۆمەڵی کوردەواری شاعیر زۆر بە توندی دەدوێ‌و زیادە رۆیی دەکات کاتێك کە دەڵێ:

من لە داخی کوردی بەد ئەخلاق‌و بێ عیلم‌و سەواد
یا دەبی بمرم وە یا هیجرەت بکەم بۆ کێوی قاف
عونسورو ماهیەتی ئەم قەومە هەر کیبرەو غروور هیچ
لەباریاندا نییە غەیری درۆو لاف‌و گەزاف
حەق نەناس‌و ناسپاس‌و بێ ئەساس‌و بێ حەواس موفسیدو
ئەهلی غەرەز مایل بە جەورو ئیعتیساف کەس
نییە پێیان بڵێ ئەی پڕ نیفاقی بێ ویفاق تابەکەی تو خودا
هەتاکەی ئەو شیقاقەو ئیختیلاف غەیری کوردی بێ

تەعسسوب میللەتی دنیا هەموو بوونە ساحێب سەروەتو
عیلمو سەوادو مووشکاف

گ / نیشتمان، ژ/٣:٢٠

هەروەها گلەیی لە سەرۆکو سەرکردەکانی عەشایەری کورد دەکات کە نەیانتوانیوە رێبەرایەتی میللەت بکەن بەرەو پێشکەوتنو سەرفرازی.

لەبەر بێ فیکرو ئیقدامی رەئیسانی عەشایر بوو
کە رۆژن بۆتە زوڵماتی شەوی تاریکی دەیجووری هەموو
میللەت گەیشتنە مەنزڵی مەقسوودو خۆشنوودی فەقەت کوردن بە
جێ ماون بە مەحروومی بە مەهجووری عەزیزم ئیفتخاری
خاریجی هەم عیلمە هەم سەنعەت بە ملیۆنو بە فرسەخ تۆ
لە عیلمو مەعریفەت دووری تەماشاکە لەبەر شوعلەی چرا
بەرقو ئەلەتریکی کورەی ئەرزی هەموو یەکپارچە
بۆتە یەك کورەی نووری

گ/ نیشتمان، ژ/٥: ١٩

٨. کوردایەتی

شاعیر سەرباری ئەوەی کە خۆی گوتەنی (پیریو فەقرو بێ چاوی) بازییان پێی کردووەو برستیان لێ بڕیوە، بەڵام مەسەلەی نیشتمانو میللەتەکەشی خەمو سەودایێکی زیندوو بووە لە بیرو لە دەروونیدا، بەتایبەت ئەو لە رۆژگارو سەردەمێکدا ژیاوە کە کوانووی بزووتنەوەی کوردایەتی لە سلێمانیو لە موکریان لەگەشانەوەو پەرەسەندن دابووە، کۆکەیی مرۆڤێکی هوشیارو بە ئاگا بووە، ئاشنای باسو خواستی (حیزبی هیوا)و بڵاوبوونەوەی گۆڤاری (گەلاوێژ) بووە، دواساڵانی تەمەنیشی هاوکاتە لەگەڵ پێکهاتنی کۆمەڵەی (ژێ. کاف)و بڵاوبوونەوەی گۆڤاری (نیشتمان)، چەند تێکستو پارچە شیعری کوردایەتیشی لە ژمارەکانی ئەو گۆڤارەدا بڵاوبۆتەوە. لێرەدا ئاماژە بە هەندێ لایەنی کوردایەتی لە شیعری کۆکەیی دەکەین:

لە شیعرێکدا کە بۆ (کۆمەڵی هیواو حەرفی ژ.ك)ی گوتوە دەڵێ:

ئەی خودایە بۆم بنێری قاسیدێکی سینە ساف بچتە
خزمەت کۆمەڵی هیواو حەرفی ژێو کاف گیر نەبێ
بڕوا لە قەولی من بچێ پێیان بڵێ ئەی مودیری
ئیتیحادو ئەی مەداری ئیئتیلاف هیممەتو ئەوڕۆکە
بێ، ئەوڕۆکە رۆژی غیرەتە دەست بدەینە دەستی
یەك رووبکەینە مەیدانی مەساف رەفعی زوڵمو
حیفزیناموسو حقوقی میللەتی چاکترە سەد مەرتەبە
لە زیارەتی بەیتی تەواف یا بە ئازادیو بە شادی
دەچنە ناو حەڵقەی میلەل یا لەسەر کورسی
سەرو مل دەچنە نێو حەلقەی تەناف

گ/ نیشتمان، ژ/ ٣: ٢١

هەروەها شاعیر نوقلانە بۆ دەرچوونو بڵاوبوونەوەی هەردوو گۆڤاری (گەلاوێژو نیشتمان) لێ دەدات و دەڵێ:

له شەوقی نیشتمان‌و شوعلەی ئەستێرەی گەلاوێژە   برینی
رووح‌و قەڵب‌و قالبم فیلجوملە سارێژە   ئەگەر
باوەر دەکەن یاران سەدای تەپڵی بەشارەت دێ مەڵێن ئەم
شاعیرە دێوانەیە یا شێتە یا گێژە   دەڵێن ئەو کاروانی
قافیلەی کوردی وەپاش کەوتوو کەمی ماوە نەجاتیان بێ
له ئەم هەورازو ئەم لێژە

تاوەکو دەڵێ:

کەسێ مونکیر بە ئازادی‌و بە ئیستیقلالی میللەت بێ   بە
سوورەت زیندووە، دڵ مردووە، بینێرە بینێژە   کەسێکی هەر
تەرەفقی شەخسی خۆی مەنزورو مەتلەب بێ   بە سوورەت
گەرچی گوێ کورتە بەلام بێچارە گوێ درێژە   خوداوەندە بە
حەق حورمەتی خاسانی دەرگاهت   ئەوانەی روو بە
قیبلەن دائمەن دەستیان بە دەستنوێژە   کەسێ حیفزی حقووقی
میللەتی مەنزوور نەبێ   رەببی کەرو لاڵ بێ
له پاش کوێری بەخروێکەو بە سوورێژە

گ/ نیشتمان، ژ/٥: ١٩

ئەو بانگەوازەی شاعیریش لەکاتی خۆیدا (برا بییری چراییێکی بکەن بیکەن بە جەمهووری) هەتا لەپێش پێکهاتنی کۆماری کوردستانیشەوە بووە، وەکو دروشمێکی زیندوو لە دڵی مێژوودا ماوەتەوە وەکو مەشخەڵێك بۆنەوەکانی دوای خۆی، کاتێ دەڵێ:

له رۆژنامەی مودیری کە چ مەداری چەرخی شەفتووری
ئەنوسێ رۆژی کوردی کەوتە ئەوجی بورجی بێ نووری
برا بیری چراییێکی بکەن تاریکە شەو دادێ
قیامێکی بکەن تا فرسەتە بیکەن بە جەمهووری
کەسێ میللەت پەرەست‌و خاوەنی فکرو سیاسەت بێ تەرەفقی
میللەت‌و ئاسایشە مەقسوودو مەنزووری
یەقینت بێ لەباوەش ناگری قەت شاهیدی مەقسوود
هەتاکو پێ نەنێتە مولکی ئازادی بە مەسرووری

گ/ نیشتمان، ژ/ ٥: ٢٠

باســی دووەم

نــاوەرۆکی شــیعری ســـەیفی قــازی

سەبارەت بە ناوەرۆك مەبەستەکانی شیعری سەیف لە مێژووی ئەدەبی کوردی د. خەزنەداردا هاتووە: (بەشێك لە مەبەستەکانی شیعری کلاسیکی شاعیر لەگەڵ هەندێ ناوەڕۆکی نوێ بە جووتە لە شیعریدا رەنگیان داوەتەوە، ئەو لەسەر رێگەو شوێنی کۆنەکان نەرۆیشتووە بەڵکو زۆربەی مەبەستەکانی تێکەڵ بە یەکتری کردووە، لەمەدا کارێکی باشی کردووە چونکە لەگەڵ رێبازی شیعری ئەو دەمە رێك کەوتووە بەوەی مەبەستی شیعری لە قاووغی تەسکی چوارچێوەی کلاسیکی دەرهێناوەو بەشێوەی لیریکی تازە بابەت خستوویەتیە روو).[٤]

١. شیعری ئایینی:

شاعیر لە ستایشی پەروەردگاری مەزندا دەڵێ:

بۆ تۆیە هەر بە تۆیە دەتوانم بکەم سەنا رۆژو
شەوێ تۆ دێنی دەبەی مەغریبو عیشا
گەورەو گرانو بێ کەسو بێ جێو بێ مەکان بۆ بێ
کەسان کەسی بۆ بێ جێیەکان پەنا تەنهاو
بەر قەراری هەر بووی‌و هەر دەبی بێ
ئارەزوو و نیازی، بێ بابو بێ برا بێ وێنە
سانعێکی بە ئەمرێ دروست دەکەی ئینسان لە ئاوو گوڵ
لە گەڵاو لە گل گیا هەرچی پەڕی
گوڵانە لە بۆ زیکری تۆ زمان هەرچی گەڵای
بەدارەوە، دەستن لە بۆ دوعا

(٤) مێژووی ئەدەبی کوردی، ب٥: ٣٤٥.

دیوان: ٢٤

له خۆشەویستیو نەعتی پێغەمبەردا دەڵێ:

بەخسووس شەفیعی ئێمەیە ئەو خۆشەویستەکەت شابازی
دەشتی مەروە، شەهی شارەکەی سەفا هەردەم
سەلاتی زۆرو سلاوێکی بێ ئەژمار دیاری بێ بۆ
رووحی پاکی تۆ ئەی فەخری ئەنبیا مەقسود لە
خەلقی عالەمە هەر زاتی پاکی تۆ خەلکی هەمووی
توفەیلی هەر تۆی کە بانگ کرا چوونە حووزورو
هاتنەوەت لەحزەییێکی گرت لەو جێگەدا مەلەك
بە گەلێك کەتنە دوا هاتوچو، بیستی، کوتی، زوو
گەڕایەوە ئالقەی دەرهەر دەلەرزی،
چرای ماڵی هەرگرا

سەیفی قازی موریدو مەنسووبی شێخی بورهان بووە، لەوبارەوە لە پێشەکی دیوانی سەیفدا هاتووە: (هەموو سالێك بۆ ماوەیەك خۆی گەیاندۆتە خانەقای شەرەفکەندو ژیانێکی پڕ لە چلە کێشیو عیبادەتی رادەبوارد، خانەقا بۆ ئەو شاعیرە سەودا سەرە رووگەی هیواو هومێدو جێگای خۆڵ ماڵ کردنی گیانو لابردنی ژەنگو ژاری دڵ بوو).(٥)
شاعیر سەبارەت بە پایەو مەقامی ئەو پیاوە وەلیو خواناسەدا دەڵێ:

ئەگەر دەتەوێ دنیاو قیامەت	رووی خۆت لەو دەرکە قەت وەرمەگێڕە
هەر کەس دەپەنای شێخی دانەبێ	حیبزی نەفسیە شەیتان پێی فێرە
هاتنی ئەو دەرکەوت قەت لە دەس مەدە	سەرو ماڵی خۆت بێرە بسپێرە
نێوی شەمسەددین رۆژە کە هەڵدێ	هەر وەك چەکچەکی هەڵدێ ئەو کوێرە

دیوان: ٤٩

دیسان لە یەکێك لە شیعرنامەکانیدا لە باسی شێخی بورهان دا دەڵێ:

هەر کەس بە تەمای دینو دنیا بێ	دەبێ لەو دەرکە خاکی دەرگا بێ
قیبلەیە بۆ مە زۆر لە مێژ ساڵە	رووی لێ وەرگێڕین نوێژمان بەتاڵە
دڵ وەك ئاوێنە جەلای هەڵدێنێ	ژەنگی گوناهو ژاری نامینێ
جێگاو خانەقای شەمسی بورهانە	شەیتان وەك شێتان لێی سەرگەردانە

دیوان: ٥٧

٢. شیعری دڵداریو جوانی

مەبەستی دڵداری لە بەرهەمی شاعیر دوو رێچکەی وەرگرتووە بەم شێوەیە:

أ. غەزەل/ شاعیر لە هونەری غەزەلیات دا هەر لەسەر رێوشوێنی قوتابخانەی شیعری کلاسیکی کوردی رۆیشتووەو لەم مەیدانەدا شاگردی نالیو وەفاییە.

دەبا ساتێکی ساکیت بێ لە ناڵین قەلبی خوێنبارم
دەبا تاوێکی فاریغ بێ لە گریان چاوی غەمبارم هەتاکەی
غەرقی سێلاوی سریشكو ئەشکی خوێنین بم دەبا جارێك
بە گۆشەی چاوی مەیلێکی بکا یارم دەرم کەی گەر
لەلای خۆت یا جوێنم پێ بدەی ناچم بە زنجیری دوو

---

(٥) دیوانی سیف القضات: ١٧.

گیسوت چونکە پابەندو گرفتارم به نای ناڵەو بە
سینەی چەنگو تاری غەم موهەییا بووم بڵێن بۆ سەیری
ئەو بەزمە دەمێك باوا بێ دڵدارم

دیوان: ٤١

لە شوێنێکی دیکەدا شاعیر لە رەنجو دەردی دڵداری دەدوێ:

قەدی یا سەروی جۆباری ئەتۆ ئەی زولفی لاولاوی
سەراپا حەڵقە حەڵقە وا لە باڵای بەرزی هاڵاوی هەموو
گیانم بریندارە بە حەملەی تیپی موژگانی
دڵم شەیداو پەرێشانە لەتاوی زوڵفی شێواوی خراپم
کرد روحو ماڵم، دڵم دانا دەپێناوت دەسا
قوربان بفەرموو بۆچی ئەمرۆ لێمە تۆراوی کەلامو
عیشقی تۆ بوو باعیسی مەشهووری حوسنی ئەو کەچی ئێستا وەکو
زوڵفی لەبەر پێدا فرێ دراوی لەبی وەك قەندی
شیرینە، جەبین وەك عەقدی پەروینە
دو کوڵمی لالەیی حەمرایە، روی وەك تیغی خوێناوی

دیوان: ٤٢

ب. لیریکی دڵداری خۆماڵی/

هەندێ لە شیعرە دڵدارییەکانی شاعیر لەسەر شێوەی لیریکی جوانیو ئەڤینو دڵداری خۆماڵین، هەم لەباری کێشو مۆسیقاوە هەم لە رووی زمانی کوردی پەتیو شێوازی کرمانجی خۆماڵییانەی ناوچەی موکریانن، ئەم لیریکانە سوارو پاراوو بە ئاهەنگن، وەسفی جوانیو دلگیری یارو دڵبەریش بە وێنەو گوزارەی روونو پاراو خراونەتە روو:

کوڵمە سوورەکەی گوڵە مێلاقە لە دەوری خاڵان بەرێز بژمێرە
زوڵفی وەك شەوەی رۆژی کردمە شەو چرای سەر کوڵمەم لە بۆ رادێرە
لە باغی حوسنت وەختی زەکاتە فەقیری خۆتم هەر بۆ من خێرە
بە رستەی زوڵفان دڵم نێچیرە لە دارو بەردی بەس دە، مەیگێرە
هەر ناڵەی منە لە دۆڵو نوالان نەك فیتەی شوانو دەنگی بلوێرە

دیوان: ٤٨

لە وەسفی جوانیو نازداری شەنگە بێریو کابانو کیژانی خاتوونی لادێی کوردەواریدا دەڵێ:

لە دەوری سەریان دەسرۆکەی هەوری وەك مانگی چاردە لە نێوان هەوری
کەوتە سەر پیلان چارەکەی نوێژی کە شەهەوری کرد لە دەوری رۆژی
دەسماڵی ملیان پشتێندی شلیان چنارو لاولاو چاوی بە کلیان
زوڵفان لەسەر شان تێك چرژان پرژان لەشکری چینو ژاپۆن تێك رژان
زوڵفان لە دوویان وەك رەشمار دەخشان شەو نین وەك شەوە بە رۆژ دەدرەوشان

تاوەکو دەڵێ:

کوان شەنگەبێری لە چیاو کوێستانان شڵقەی مەشکەیان بەری بەیانان
قۆڵیان هەڵدەکەن دەڵێی بلوورە سنگیان دەردەخەن پارچێك لە نوورە
دەرزی بەرۆکیان کە دێن دەرێنن رۆژ لە عاسمان را بۆ عەرزی دێنن
زوڵفان لابەلا دەکەن بەلادا رۆژ هەوری لەسەر رووی خۆی وەلادا

قەدو بالآیان وێنەی نەمامان   کێ دی نەمامان بگرن شەمامان

ددیوان: ٥٢

٣. وەسفی سروشتی کوردستانو ژیانی کۆمەلآیەتی

شاعیر عاشقو سەوداسەری سروشتی کوردستانو ژیانی دێهاتی کوردەواری بووە، بۆیە کاتێك پلەی خوێندنی مەلایەتی تەواو دەکات ماڵەکەی دەگوێزێتەوە بۆ لادێ، لەوێ بە کشتوکاڵو ماڵو مەڕداری خەریك دەبێت، لە باغو بێستان داریدا کارامەو لێهاتوو بووە، (گوندەکەی بە باغو مەزراو مێشەو چنارستانو بەندو ئاشو خانوبەرەی خۆشو دڵگیر رازاندبووەو بەهەشتێکی شاعیرانەی بۆ خۆی پێك هێنابوو).[٦]شاعیر لە هۆنراوەی لیریکە خۆماڵییەکانی رازاوەیی سروشتی کوردستانو ژیانی دێهاتی تێکەڵاو دەکاتو ئەو وێنەو دیمەنانە پێکەوە دەکێشێ، لە تاریفی حەوزو کانیاوەکانی کوڵتەپەو سەیرانگاکانی دا دەڵێ:

بۆ سەیری "دەروو" دەروونم خوێنە   بۆ "کانی سپی" فرمێسکم سوێرە
"کانی بەردینە" ئاوی حەیاتم   بە "کانیەی قازی" دڵم زەنوێرە
کانی لەتافەت " زنەی بەرباغی"   کانی گەوهەرە مەعدەنی زێڕە
لە یەنگی دنیا تاکو کەڵتەگە   هەڵاڵەو بەیبوون سوێسنو شللێرە
لە دوور دیارە چل ئەسحابەکەی   بنەی دوندی رەش جێ لانی شێرە
جێی وەك کوڵتەپەی تەپەی کەلآنە   رێ پێڵگەی میوان، مەسکەنی مێرە

دیوان /٤٩

شاعیر لە قەسیدەیەکی دیارو ناودارید‌ا، باس لە زستانی سەختی کوردستانو ژیانی ئاژەڵداری لادێ نشینی کوردەواری دەکات، کە نیشانەی شارەزاییو کارمەیی شاعیر نیشان دەدات لە ژیانی سەختی جوتیارانو زەحمەتکێشانی لادێو[٧] بەم جۆرە دەدوێ:

هەوا بە حاڵم وەك کێوان دەگری   بە تەرزەو بەفرو بارانو هەوری
عەرزیش لە بۆ من هێندەی قوڕپێوا   بەهاری دەگەڵ زستان لێ شێوا
گیاو گۆڵی مێرگان بۆم سیسو زەردبوون   بۆ شینی کێوان کەوان هەمدەرد بوون
با لە کێوو دەشت خۆڵ وەسەر دەکا   گریانی کێوان بەحران پڕ دەکا
داری مێشەو باغ بەفر داپۆشین   پاك دەڵێی مردوون کفنیان پۆشین
کەوی کوێستانان لە قاسپە کەوتن   بێ هۆش بوون یاخۆ خەویان لێ کەوتن
چیڕەو جریوەی چوڕەو چۆڵەکە   نایەو نەیان ما هێلانەو هێلکە
لەگلەگ لەگەل کەوت نەما تەقتەقی   سیرۆش لە سیڕەو فیتوو چەقچەقی
پاك پەشیمانن لە بۆ گەرمێنێ   بۆ چ دەهاتنەوە عەمرو نەمێنێ

لەو زستانە ساردو پڕ لە وەیشوومەو بەفرو زریانەدا، حاڵی مەڕو مالآتو وڵساتی جوتیاری خۆڵ بەسەر دەبێ چۆن بێ:

هێندە لاوازن مەڕو مالآتیان   قوربانی ناکرێن نادرێ زەکاتیان
گا لەبەر کزی هەڵناگری نیری   نە مەڕ ماستی ما، نە مانگا شیری
لۆك چەمبەرەی بوو، ماینش مشمشە   گا گوێ رەپەی گرت، گامێش خشخشە
کەڵو گامێشیان بوونە چەکچەکی   وشتریان بەعەین بێچووی لەگلەگی

---

(٦) سەرچاوەی پێشوو: ١٥

(٧) هەواری خاڵی : ٣٨

لەبەر بێ هێزی لە ترسی سەرما   پشتێندیان بەستن هەمووی جل کرا
بزنو مەڕ رووت بوون وەك سوورەساقە   یەك دانوو دەیکوشت یەك بەڵەباقە
نایە فیتەی شوان لەسەر شەوینێ   میگەلان چێشتان لە کوێ دەنوێنێ

ئەنجا یادی هۆبەو هەوارو خێڵ بەرەو ژوورو کوێستانی سالانی پێشوو دەکات، کە ئەوێستا بەفرو زستانی ساردو قڕانە مەڕی ئەو ساڵ نەیهێشتووە:

کوا پیرۆت ئاغا سەر خێڵی کوردان   لە قولەسەنی ڕا بچێ بۆ کوێستان
کوانێ سەید سەمەد ئەو مەردی رەشید بۆ ماین بلاغ بڕوا بە تەمهید
لە کوێیە تاغی ئەو چادری جوانی   تیپ تیپ میوانی سەر سفرەو خوانی
کوێر بم نابینم خێڵ بەرەو خواران   تەقلەو رمبازیو هەوهەوی سواران

حاڵی کرمانجو ئاغاواتی لادێ نشین لە ساڵی قڕانە مەڕو زستانی وەیشوومەدا وەکو یەك دێتە بەرچاو:

شەماڵو زریان دایم شەڕیانە   ئاغا وات شڕن کرمانج قڕیانە
زستانی ئەو ساڵ دیارە پێنج مانگە   مەڕو کاو گیا بڕا لە دانگە
تەویلەو هۆڵو هەیوان هەڵوەشان   پووشو ئالاشو قامیش دەرکشان
درا بە گاڕان وەك وێنجەی نوخشان   خرا بۆ مەڕی لەدانگەو حەوشان
کرمانج دەوڵەتی پڕو پاتاڵ بوو   کۆچی دێ بەدێ بە مانگو ساڵ بوو

دیوان: ٥١ — ٥٣

لە باسو وەسفی بەزمی شاییو زەماوەندی لادێی موکریان دا شاعیر ئەم وێنەو دیمەنانەمان پیشان دەدات:

جلیت بازان لەلایەك هاتە هاتە   لە ترسی داری وان پشتی فەلەك كوور
لەلایەك نێزە بازان حەملەوەر بوون   لە هەیبەت وان دەدەن چەرخو فەلەك سوور
لەلایەك نرکەیی زوڕناو دەهۆڵە   لەلایەك ناڵەی نەی دێتو سەنتوور
لە دەوری شاییدا دوژمن لە حەسرەت   وەکو گۆلی مەڕی دەس کەن بەسەگ لوور
وەکو رێی کەهکەشان رێزی مەجمەعان   کە دێن دادەنێن بەو دابو دەستوور

دیوان: ٦٢

٤. کوردایەتی/ هێمنی شاعیر سەبارەت بەو لایەنە لە شیعری سەیفی قازیدا گوتویە: (سەیفی قازی لە شێعری نیشتمانیو شۆڕشگێڕانەشدا یەکەم شاگردی قوتابخانەی شاعیری نەمر فەیلەسووفی زاناو رووناکبیری کورد حاجی قادری کۆیی بووە، لەمەڵبەندی موکریان شاعیرێك ناناسین پێش ئەو شێعری نیشتمانی، ئەویش ئەوەندە حەماسی دانابێ).[٨]شاعیر لەو قەسیدەیەدا کە ستایشی خواو نەعتی پێغەمبەری تیادا کردووە لەدواییەکەیدا بایداوەتەوە سەر کوردایەتیو حاڵی پەرێشانی ئەو میللەتە پیشان دەدات، لەمبارەیەوە د. خەزنەدار دەڵێ: (حەسەن بۆ یەکەمجار لە مێژووی ئەدەبی کوردی غەرەزەکانی شیعری کلاسیکی کوردی تێکەڵاو کردووە، لە موناجاتدا کوردایەتی دەکاتو لە ئیلاهیاتدا سۆزی نیشتمانی دەربڕیوە)[*] . بۆیە هەر لەو قەسیدەیەی کە ستایشی خواو پێغەمبەری تێدا کردووە، هاتۆتە سەر کوردایەتیو دەڵێ:

کوردینو بێ کەسینو لەهەر لایە دەرکراو دەستێ وە
دەس مەدە، کە لە رێت ئێمە لانەدا   یانی
نە موڵكو ماڵە لە بۆمە نەحاڵو باڵ بێ جاهو بێ

---

(٨) سەرچاوەی پێشوو: ٣٥.

* د. خەزنەدار لە دانیشتنێکدا لە سابلاغو لە ماڵی سەلاحەدینی ئاشتی لە رێکەوتی ٢٠٠٥/٩/٣٠دا بەم شێوەیە باسی لە سەیف کرد.

جەلال بێ حاڵو بێ سەلا لێمە
نەشاوو ئەمیرە، نەسەردارو نە وەزیر نە حاکمو
نەنایبو سەرتیپو نە سوپا هەریەك
غولامو نۆکەری بێگانە میللەتێك زیرو کزو کەنەفتو
کەسیفینو بێ نەوا نیمانە
مەرکەزێکی کەوا پاڵی پێوە دەین نە
مەزنو گەورەیێکی کە بۆیان بەرین پەنا

دیوان: ٢٦

شاعیر دوای ئەوەی شین بۆ شێخانی شەهیدی شۆڕشی (١٩٢٥)ی کوردستانی تورکیا دەگێڕێ، دەکەوێتە سەر هاندانی رۆڵەکانی میللەت بۆ خەباتو بەرخۆدان:

ئەو ژینی بەو ڕەزالەتە بۆ چیتە چاوەکەم
بپسێین لەرێی نەجاتی وەتەن با بە نێرو مێو
سەرچوونی تەختی رۆینی سەرداری پێدەوێ خۆشیمە لەو
شەهادەتی شێخانە نێو بەنێو کوان شێرە
کوردەکان کە لە ترسیان دەلەرزی عەرز کێ بوو لە شامێ شا
بوو، لە میسرێ ببۆ خدیۆ ئازادی، سەربەخۆیی،
میریو گەورەیی داوا بکەن بەزارو
زبانو ددانو لێو

دیوان: ٣٦

لەکاتی هاتنی لەشکری سوور بۆ ناوچەکانی موکریانو رەوینەوەی دەسەڵاتی شاهەنشاهیو، ئەو دەرەتانە ئازادیو ئاسوودەییەی بۆ خەڵکی موکریان هاتەدی، شاعیر نوقلانە بۆ لەشکری سوورو ستالینی پێشەوای دەوڵەتی سۆڤیەتی لێ دەدا:

کوردینە ئەورۆ رۆژی گەپو شادییە لەو
نیعمەتە کە بۆ مە ستالینە حامییە
دەستی وە ئێمە داوە کە چیدی زەلیل نەبین بانگمان
دەکا کە ئێرەکە جێی ئیتمینانییە ئەو
میللەتە رەشیدە کە یۆڵداشی وای هەبێ بۆ
قەمعو قەلعی هەرچی ئەوروپایە کافییە
کوردینە مژدە لێو کەچی دی زەلیل نەبین
میر جەعفەریش بە ئەمری وی بۆ ئێمە هادییە

دیوان: ٦٩

شاعیر لە پارچەیەکی دیکەدا بەشانو باڵی سیستەمی سیاسی سۆڤیەتی ئەو کاتەدا هەڵ دەڵێ:

بۆ مەدحیان بەسە کە کەسی بێ کەسان ئەون بۆ
میللەتی زەعیف هومێدو هاناوییە کاری بە
دەستی خۆیەتی هەر میللەتێکی بێ سەردا دەنێن لە بۆیە
لە رێی کەس نەماوییە قەفقازو رووسو
ئۆزبەكو تفلیسو ئیرەوان تاجێكو تاتو ترکەمەنو
هەرچی ناوییە هەر کەس بە ملكو

میللەتی خۆی شادو رازاییە ئازادی، سەربەخۆیی
وەها پێ دراوییە

دیوان: ٧٣

شاعیر لەجێگەیەکدا باس لە ژیانی رەزاڵەتو دەردی سەری خەڵکی موکریان دەکات لەژێر سێبەرو سایەی رەزا شادا کە جلو بەرگو دابو دەستووری کوردەواری قەدەغەو یاساغ کرابوون:

کاری کوردان هەر خۆزگە بە پارە — هەر کەس بە دەردێك چو گرفتارە
جەمعێك بە بیانووی تەجدیدی نەزەر — سەرگەردان کران لە قاپیەو لەدەر
لەتاو مەشمووڵی کوردی موکریان — کچیان ئارەزوو لەجیاتی کوڕیان
لە خەڵکی دەدەن کوانێ کڵاوت — بۆچت لەسەرنا شەدەی بڵاوت
یەکی دی دەگرن سجیلت کوانێ — ماڵی قاچاغت لەسەر دوکانێ
توتنی نووسراوت بۆ کێ بردووە — ئیمزای مالیەت کوا وەرگرتووە
هێندە پووڵ درا بۆ دەفعی شەڕیان — بەتاڵ بوون جێبو گیرفانی پڕیان
لەتام چۆتە دەر مەزلومی کوردان — خودایە روحمێك بە چوك وردیان

دیوان: ٨٠

٥. نامەی شیعری:

لە بەرهەمی شیعری سەیفی قازیدا کۆمەڵێك نامەی شیعری هەن، کە بۆ دۆستو ئاشناکانی ناردووە لەم نامانەدا خۆشەویستیو سۆزێکی راستەقینە بەدی دەکرێت، شاعیر چەند نامەیەکی بۆ عەزیز ئاغای هاوڕێی هۆنیوەتەو کە جگە لە دەربڕینی هەستی دۆستیو خۆشەویستی، کۆمەڵێك باسو بابەتی جیاجیاشی لە نامەکاندا دەربڕیوون. لێرەدا دەورێکی شیعرنامەکانی شاعیر دەکەینەوە:

لە یادی عەزیز ئاغای هاوەڵی دەڵێ:

کوێستانی دووریت هەر زەردو ماهە — تەرتو لابەلا رژدو هەڵدێرە
باری فیراقت پشتی شکاندم — بەسەرما دادێ دەڵێی تاوێرە
سەرباری دووریت شانمی جدەوکرد — بەتاو توورەکە بەهۆرو تێڕە
وەك مەجنوون لە دوت کەوتمە کێوان — رەفیقم گورگو پلنگو شێرە
بۆ هەر جێ دەچی دڵ بەدوتەوە — کۆنە راوکەرە دیارە شوێن گێڕە
عیشقت لەسەرم قەت ناچێتە دەر — لەسەر سەریشم بگێڕن گێرە

دیوان: ٤٩

هەروەکو لە شیعرەکانی سەیف دا بەدیار دەکەوێت (هاورێیەتیو برایەتی لەگەڵ عەزیز ئاغای عەباسی گەیشتۆتە رادەی دڵداری سۆفیزمی)،[٩] بۆیە زۆر بە سۆزو جۆشو پەرۆشەوە لەچاوەڕوانی دیداریدا دەڵێت:

عەزیز ئارەزووت زۆری بۆ هێنام — فرمێسکم سووربوو زەردی رووی لێنام
دیسان بە ئاوری دووریت کەوتمە گیر — دنیام لێ ساردبوو بوو بە زەمهەریر
دنیا وا پڕ بوو لە بەفرو سیخوار — فرمێسکی سوورم بە سپی هاتنە خوار
تا ناهومێد بووم لە هاتنی زوت — جەرگم بۆ پۆلو هەناسەم بزوت

دیوان: ٥١

---

(٩) مێژووی ئەدەبی کوردی، ب٥: ٣٥٦

هەر بەهەمان سۆزو خرۆشەوە لەپارچەیەکی دیکەی شاعیردا هاتووە:

راستت پێ بڵێم عەزیز براکەم ... ناژیم نامێنم بێ تۆ هەڵناکەم
شەوانم شینو گریەو ڕۆڕۆیە ... ژیربوونی رۆژێم بە بۆنەی تۆیە
هەناسەی ساردم فرمێسکی گەرمم ... بەستوویە لەسەر رووی زەردی نەرمم
موژدەی هاتنت هەوەڵ پێداوم ... بەو بۆنەی دەژیم هەر بۆیە ماوم

دیوان: ٥٧

لەبواری نامەی شیعریدا دەگوترێت کەوا (شاعیرانی کورد لە کۆنەوە زۆر شیعرنامەیان بەکار بردووە...زۆربەی نامەکاری شاعیرانیش لەمەڕ پێوەندی دوو کەسو بۆ دۆستیو لەیەك حاڵی بوونە، بەڵام هەمیشە – وێڕای ئەو باسانە چمکی بەسەرهاتو مێژووی قۆناغێکی ژینی نەتەوەی گرتوە).[١٠]بۆیە شاعیر لەنامەکانیدا بۆ عەزیز ئاغای هاوڕێی وێڕای دەربڕینی سۆزی خۆشەویستی دۆستانەی نێوانیان دەپەرژێتە سەر باسو بابەتی ژیانی دێهاتو باغو مەزراو کشتوکاڵو ئاژەڵداریو تا بەوە رادەکات تاریفی جوانانو نازدارانی کوردەواریش دەهێنێتە گۆڕێ. لەولاوەش کۆمەڵێك پەندو ئامۆژگاری دادەدا بۆ جوتیارانی لادێ تا بە مشوورو کارسازو دەست رەنگین بن، جگە لەوەش شاعیر لەو نامانەیدا بۆ عەزیز ئاغا باسو خواستی ئازادیو پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی وڵاتان بۆ هاوڕێکەی دەگێڕێتەوە، هەر لەو نامەیەی لەپێشەوە چەند دێڕێکمان بە نموونە لێی هێنایەوە، شاعیر باس لە ئازادیو یەکسانی ژنان دەکات لە وڵاتی فەرەنگیو دەڵێ:

بۆ فوتباڵ دەچن، سیرکو تیاتر ... کچ لە پێشەوە کوڕان لەدواتر
کچو کوڕ تێکەڵ هەروەك شەکرو شیر ... پیاوو ژن ژینیان وەك یەك جوانو پیر
وەرزش زۆرانی دەگەڵ یەك دەگرن ... عەیبو عار نیە نابێ تێك فکرن
باسك راست دەکەن خۆ دادەنوێنن ... سینگ رەپێش دەکەن لاقان هەڵدێنن
ئەوجار هەر کەوتن بۆ کوڕ لایقە ... لەسەر یا لەژێر هەر ئەو فایقە
ژنو پیاو وەك یەك زەحمەت بکێشن ... فەرەنگی بەوەی لێمە لە پێشن

دیوان: ٥٨

شاعیر لە وەڵامی دێرە شیعرێکی سڵاونامەی حاجی کاکە رەحمانی فەیزوڵڵابەگی دا گوتویەتی:

خەیاڵی هیجری ئێلخانی کە دەکرێ
دڵی گەورەو بچووکی مە گڕ ئەگرێ
ویساڵت چۆن نییە بۆ من مویەسەر
سڵاوت بۆ دەنێرم لێرە تا دێ

دیوان: ٥٦

لەنامەیەکی شیعریدا کە بۆ عەلی بەگ سالار سەعیدی حەیدەری هۆنیوەتەوە، شاعیر بەم جۆرە نامەکەی بەکۆتا دێنێ:

خوا بکا دائیمەن وا شادمان بی ... عەزیزی
ئارەزووت خۆی بێ لەرێی ... دوور
هەمیشە دێیەکەت وا ئاوەدان بێ ... وڵاتی
دوژمنت وێرانو خاپوور ... لە
داشالوجە ڕا حوجرەی فەقێیان ... لە
دووری مەوتەنی تۆم زارو رەنجوور

دیوان: ٦٢

هەر دیسان لەنامەیەکی دیکەی شاعیردا بۆ ئەو زاتە هاتووە:

---

(١٠) ئەدەبی نامەنووسیی کوردی، ب١: ٦١

کەسێك بەختی سەعیدی بێ دەبێ حازر لە دیوانت
مەلازو مەنزلی تۆیە نەسیبی وی لەسەر خوانت
کە قوتی رووحە میهری تۆ لەسەر سەفحەی مەحەببەتدا
هەمیشە حازری وەختە حەسەن بێو بێتە میوانت

دیوان: ٦٤

شاعیر وەڵامی نامەیەکی عەزیز ئاغای ناوبراوی هاورێی بەم شێوەیە داوەتەوە:

نامەی گرامیت حەزرەتی نامی	پێم گەیشت لە دەست شەخسێکی نامی
نامەی گرامیت وەختێ پێم گەیشت	هێندە کەیف خۆش بووم دنیا تێم گەیشت

تاوەکو دەڵێ:

سایەی عەزیزی هەر کەس لەسەر بێ	لەنێو گشت سەران دەبێ سەروەر بێ
خزمەتت دەکەین ئێمەش تاکو هەین	تۆش دەرسان بڵێ بەبێ کەینو بەین

دیوان: ٦٨

لەدوا شیعرنامەی شاعیردا بۆ ئەو دۆستە دێرینەی هاتووە:

ژیان بە بۆنەی عەزیزم خۆشە	هەر کەس تۆی نەوێ بێ هۆشو گۆشە
دۆستیو راستی پارچێك بوو کرا	بە بەژنو باڵای بەرزی تۆ برا
بورجی بەڵەکی بەردەرکێت ماوە	یان بە بای دوێنێو پێرێ رووخاوە
ئەگەر دەپرسی وەزعی زەمانە	میللەت پەرێشان ئەمان ئەمانە

دیوان: ٧٩

باسی سێیەم

ناوەڕۆکی شیعری مستەفا شەوقی

وەکو راستییەك لە پێشەوە ئاماژە بۆ ئەوەکرا کە بەرهەمی شیعری شەوقی لەباری ناوەڕۆکەوە خەسلەتەکانی شیعری رۆمانتیکی پێیەوە دیارو ئاشکرایە، لەمەوەش بەزەحمەت دەتواندرێت هێڵی جیاکەرەوە لەنێوان مەبەستەکانی شیعری شاعیر، بە پێڕەوی شیعری کلاسیکی کوردی، بکێشرێت. نەخاسمە کاتێك کە دەبینین شاعیر سۆزو خۆشەویستی نیشتمان‌و نەتەوەکەی کردۆتە هەوێن‌و تێکەڵ بە هەموو مەبەستەکانی شیعری کردووە. لەم بارەوە د.خەزنەدار نووسیوویەتی‌و دەڵێ: (شیعری مستەفا شەوقی لە رووی رووخسارەوە بەر تەسك‌و دیاری کراوە، هەروەها لە رووی ناوەڕۆکیشەوە تەنیا لە دڵداری دەدوێن‌و بە گیانی نیشتمان پەروەری‌و کوردایەتی موتوربەکراون، واتە ناوەڕۆکیان مەبەستی دڵداری‌و سیاسییە، بەڵام هەردوو مەبەستی تێك ترنجاندووە بەجۆرێك یەکێتییێکی پتەوی لەنێواندا دروست کرووە، لە یەکتری جیانابنەوە، بینین‌و خاسیەتەکانی شیعری رۆمانتیکی ئەوروپا لە شیعری مستەفا شەوقی روون‌و ئاشکرایە، بەشێوەیەك چێژو خەیاڵی ئەوروپایی هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە رەسەنایەتی ئەو شیعرەی پاراستووە).(١١) لێرەوە گەشتێك بەناو گوڵزاری شیعری مستەفا شەوقیدا دەکەین‌و تیشکی رووناکی دەخەینە سەر هەندێ لایەن‌و مەبەستەکانی شیعری:

١. شیعری دڵداری‌و خۆشەویستی:

شاعیر هەستی ئەڤین‌و خۆشەویستی یارەکەی لە چەند پارچەیەکی لیریکی لە شێوەی غەزەلدا هۆنیوەتەوە وەکو لە هۆنراوەی (لە بۆ هاواڵی ماتەمدار)دا دەڵێ:

بۆچ دەناڵێنی، لەسەر لێوت لە بۆچ بارکەوتووە لەشکری زولفت
کە خاوو کاڵە بۆچ رووی گرتووە ئاهی تۆ وەك بای
سمووم هات‌و قەڵبی دادڕیم ئەی فەلەك گرپەت
کەوێ ئەو جارە بۆ وات کردووە چەندە مەحبووبە
لەسەر ئەندامی سەروت جلکی رەش تۆ بە فرمێسکی
خوێن ئەو رەنگە رووت بۆ شوشتووە رەنگی تۆ خۆ زەردە
زولفت کاڵە قامەت مامەشی یا لەنێو
پایتەختی رۆمی سوێسنەو پشکوتووە

لە کۆتایشدا دەڵێ:

دابنێ سەر قەڵبی زارم ئەو سەرەی پڕ جۆشی خۆت هەم
بەلای لایەی دڵم بنووە زەمانی هاتووە قەڵبی شەوقی
چۆن حەریمی عیشقە جێی دێرینەتە بۆ چ
دەناڵێنی لەسەر لێوت لە بۆ چ بارکەتووە

لە هۆنراوەی (وەرەقێك لە دەفتەری خاترات)دا شاعیر دیسان بە زمانی دڵ دڵدارەکەی دەدوێنێ:

فیدای چاوت عەزیزم ئەوڕۆکە حاڵم پەرێشانە لە
دووری تۆ دوو دیدەم غەرقی خوێنە بەحری عوممانە
عەجەب کۆرپەی دڵم نادا هەدا شەوگاری تەنهایی نەباتی
قەندی لێوی تۆی دەوێ بێچارە بێ زمانە بەناز
ساتێ وەرە دەستێ بنێ سەر قەڵبی مەجرووحم
خەناوی بێ بە سووری پەنچەکانت رەنگی مەرجانە

ئەنجا لە کۆتاییدا هەموو ئەدگارەکانی جوانی بە یارەکەی دەبەخشێت‌و دەڵێ:

---

(١١) مێژووی ئەدەبی کوردی، ب٥: ١٥٥.

مەلاحەت خەتمە سەر تۆ گەرچی وەك نێوت لە چاو دووری

لە بۆ شەوقی دوو كوڵمی پڕ فسوونت تازە دیوانە

شاعیر لە پارچە غەزەلی (مەگەر لێم عاجزی) دەردی دڵ لەگەڵ خۆشەویستەكەی دەكاو لە شێوەی دیالۆگدا لێی دەپرسێ:

لەمن بۆ چ زیزی عەمرم؟ چاوەكانم ماهی تابانم تەوێڵت

بۆچی گرژە یا چ قەوماوە چیە تاوانم لە پێشا پێشی

تابووری موژەت هەردوو برۆت كەچ بوو دەڵێ بۆ تیپی عاشق

زوڵفەقارە تیغی بۆڕڕانم كەمەندی زولفی خاوت

چونكە بازووبەندی بازوومە چ حاجەت واعیزی

سەر زڵ بە ئەفسوون بەستی دەستانم

ئەنجا لە كۆتایی پارچەكەدا شاعیر بەم شێوەیە وەڵامەكانی دەسگیر دەبێتەوە:

بەڵێ شەوقی كە كوردە چاو بەخوێنە قەت هەدانادا

بە خوێنی چاوەكانم سوور بووە چاكی گریبانم

لە پارچە لیریكەكانی شەوقی، بەشێوەیەكی قووڵ تەعبیر لەو هەستو سۆزانە كراونەتەوە كە دیاردەی جوانیو خۆشەویستی لە دەروونی شاعیردا ورووژاندویەتی، لێرەدا (گرینگ خودی هەستو سۆزەكان نییە بەهەردوو دیوی سلبیو ئیجابی، بەڵكو ئەو كاردانەوە پڕ لە گاریگەرییەی ناخی شاعیرە كە لە دەرەوەیدا وەردەگیرێ).[١٢]

٢. كوردایەتی

شەوقی بە یەكێك لە پێشەنگەكانی شیعری سیاسیو نیشتمانی ناوچەی موكریان دەناسرێتو لەم بارەوە لە لێكۆڵینەوەكەی هێرش دا لە گۆڤاری (گزینگ) سەبارەت بەو مەسەلەیە هاتووە، (ئەوەی راستی بێ لە كوردستانی موكریان سەرەتای شێعری نیشتمانیو سیاسی لەپێناو ئامانجو بوژاندنەوەی هەستی نەتەوەیی، هاوكات لەگەڵ داگیرسانی شەڕی یەكەمی جیهانییەوە بەهۆی دوكتۆر مستەفا شەوقی دەستی پێكردووە).[١٣] شاعیر لە هۆنراوەیەكی دا بە نێوی (فەریاد) كە بە (مناسەبەتی قەتلو عامی رووسان لە سابلاغێ) نووسراوە، دیارە مەبەستی رووداوەكانی ساڵی ١٩١٥یە،[١٤]شاعیر لەدوای تێپەڕبوونی ساڵێك بەسەر ئەو رووداوەداو لە شاری موسل هۆنراوەكەی هۆنیوەتەوە كە تیایدا دەڵێت:

وەرە تا شەرحی ئەحواڵی دڵی خۆمت لە بۆ بێژم وەرە تا

من بە فرمێسكم بشۆم بۆت پەردەیی تاری عەلیم

الله لە پاش تەشریفو چوونی تۆ لە سابلاغێ وەتەن وێرانو ماڵ

سووتاو و كیژێ بێ لاوو خوێن باری دەنێو مێرگوڵەكاندا

سوێسنی زەردو هەڵاڵەی سوور لە باغو باخچەكاندا بولبولی

شەیداوو پاساری بەزولمو جەوری دوژمن بوو بەهاریان

زەردە پاییزێك لەبێ روحمیو دڵ سەختی بەباریان بار لە لێو

باری لە ئاغایانو ئەشرافو مەلایان كەس نەما

ئەورۆ لەسەر ئەنقازی ماڵیان خۆ دەخوێنێ

كوند بەبێ عاری

گ/ ژین، ژ/٢: ١٢، ١٣

---

(١٢)موسوعة نظرية الادب – الشعر الغنائي: ٦.

(١٣) رەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانیو سیاسی لە موكریان: ٦٤.

(١٤) تاریخ مهاباد: ٧٨.

لە هۆنراوەی (هاواری دایکێ) شاعیر بەشێوەیەکی دراماتیکی وێنەی نەوجەوانێکی کوردی خەوالۆ نیشان دەداو دەیەوێ دەمارەکانی هەستی نیشتمان پەروەری بێنێتە جۆشو خرۆشو لەپێناوی ئازادیو سەربەخۆییدا بکەوێتە کارو تەقەلادان.

بەهار هاتو نەشئەی بای وەعدەیە عومرم تەماشاکە لەبەر مالی
وەسیعی مولکی بابت دەنگی سەمتووری سەدای هاتو
نەهات دەنگی زەنگۆلْ قۆری کاروانە کە یارت کۆچی
کردو دەستە داوێن هێشتە مەهجووری چلۆن سەبرێ
دەکەی گەر یاری تۆ بدزن لە مالی تۆ لەنێو بێگانەکان تەشهیر
بکەن نێو بەندو بەر مووری وەکو باپیرە گەورەت
حیفزی نامووست لەسەر شەرتە کە دایکت پیرو خوشکت
مردو مالت چوو لە خاپووری

دیارە هۆکاری ئەم دیلیو پەرێشانییەی حالو باری کوردان لەلای شاعیر هەر (دەردە کوردە)ە کوشندەکەی (جەهلو غەفلەت)ە کە لە ئەدەبیاتی کوردیدا باوە، بۆیە لەو روانگەیەوە شاعیر داوای داماڵینی ئەو زنجیرە دەکات کە باسكو بازووی نەوجەوانانی کوردی پێ بەستراوە:

بەلێ زنجیری دەستت جەهلو غەفلەت بوو رەقیبی تۆ
بە ئەفسوون بەستی قۆلت چونکە زانی مەستو مەسحووری
ئەوێستا تا لە بێخەی رۆهەلاتی تاو هەلات ڕابە
بە ئازایی نەجات دە دەستی بەستراوت کە مەغدووری
سەلاحی کاری تۆ سەعیەو عەمەل بابی نیگەهبانت
بە رووناکی چرای عەزمت بڕۆ بۆ شاری شاپووری
دەژینێ حەقی خۆت سابیت بکە بۆ یارو ئەغیاران
بە دەسترە بسترە فرمێسکی شەوقیو چاوی بێ تووری

گ/ ژین، ژ/ ۱: ١٤، ١٥

لە تێکستی هۆنراوەی (حەسبوحالْ دەگەلْ وەتەن)دا، کە لە دیمەنێکی مەزاری شەهیدی کوردەوە سەرچاوە هەلدەگرێ، شاعیر دەلێ:

خەملێوە لەسەر قەبری جەوانان گولْو لالە یا
سووریی خوێنە کە بلێی رەنگەکی ئالە
پێش تابشی خورشیدی فەلەك وەقتی بەهاران وەك چاو
لە فرمێسکی منە قەترەیی ژالە ئەی بادی
سەبا هەستە گوزەرکە بە وەتەندا پەخشان بکە سەر
ئەرزی وەتەن بۆنی گولالە بابێتو بە تەئسیری
فسوونی نەفەسی تۆ وەك غونچە بپشکوێ دەمی
ئەو کوردە کە لالە بابێتو سبەینان
ئەلەمو دەردی شەوی هەجر بێژێ، کە لەوەی پاش خەوی
مە، مەحزی وەبالە قەهری فەلەكو جەوری
رەقیبو ستەمی دۆست سەرناسیەیی پڕ شکەنی کرد بە
قەبالە چارت نییە ئەوڕۆکە ئەتۆ
دەستە شکاوی بەد مەستیی مەی بوو کە شکا

جامو پیاڵە   شەوقی وەرە لەو غوربەتە
مائیل بە وەتەن بە   بێ خاکی وەتەن عیززەتی تۆ
مەحزی خەیاڵە   بەم کاکۆڵی رەش رەنگە کەوا
بۆزی فیراقە   باڕام بێ لە بۆت فەزڵو
هونەر چونکە حەلاڵە

گ/کوردستان، ژ/ ٥: ٥٦

ئەم تێکستە لەباری مەبەستی نیشتمانیو سیاسییەوە (یەکێکە لە پڕ ناوەرۆکترین هۆنراوەکانی شاعیرو شەوقی دەمی کوردی لالّی بە خونچەیەکی نەکراوە چوواندوە کە تەنیا بای سەبا "کە پەیامی شاعیر خۆیەتی" دەتوانێ بیپشکوێنێو وەك گولاڵە کە بیرخەرەوەی خوێنی هەزاران لاوی کوردە، زمانی حاڵیان بێتە ئاخاوتنو وەخۆکەوتن، داوای ئازادیو سەربەخۆیی بکەن).[١٥]

شەوقی لە شەوقی زیندووبوونەوەی کۆمەڵەی (هێڤی)، دوا بەدوای کۆتایی هاتنی جەنگ، هۆنراوەیەکی بەنێوی (جەوانان) هۆنیوەتەوە کە لە سەرەتایەوە دەڵێ:

هەڵستاون جەوانانی وەتەن دیسان بەبێ باکی   لە
حەسرەت دەردی کۆنە موڵکی بابیان هاتنە چالاکی
دەدڵ عەزمو لەسەر شۆڕی جوانی هاتوو دەخوازن   کە
بڕژێنن لەسەر خاکی وەتەن خوێنییان بەسەر پاکی   بلا
تێر ئاو ببێ بەو خوێنە سوورە گوڵ لە مێرگولان   بە
شوعلەی نووری ئومێدیان وەتەن بابێتە رووناکی

ئەنجا لە کۆتاییدا رۆڵی (هێ وی) لە یەکخستنی ریزی ئازادیخوازانی کورد دەخاتەڕوو، کەوا چۆن ناوو ناوەڕۆك بوونەتە یەكو مایەی ئومێدی لاوەکانی گەلی کورد، کە شاعیر خۆیشی یەکێکە لە ریزی ئەوان:

لەنێو جوانان لە پێشدا شەوقی بێچارە وێستاوە   بە
نووری حوببی مەوتەن دڵفرووزەو هاتە رووناکی
لەرێگای دەوری (هی وی) یەعنی ئومێد دەست بە دەست دەگرن   بە
عیلمو مەعریفەت تێر ئاو بکەن جا خاکەکەی پاکی

گ/کوردستان، ژ/ ٩

بەرلەوەی باسی ئەم لایەنە لە شیعری شەوقی بەکۆتا بێنین ئەو سەرنجەی هێرش دێنینەوە کە دەڵێ (شەوقی یەکێکە لە ئالا هەڵگرانی قۆناغی رۆشنگەری، کە زوڵمو زۆری داگیرکەرانو دوژمنانی کورد لەلایێكو چەند دەستەییو پاشکەوتوویيو نەخوێندەواری کۆمەڵگەی لە لایێکی دیکەوە کاریان تێکردووەو هەستیان هارووژاندووە، بۆیە بنەمای بیرو بۆچوونی نەتەوەخوازی لە تەواوی شێعرەکانیدا هەست پێدەکرێ، ئەو لەباری شێعرەوە نەك تەنیا ئارمانج خوازە بەڵکو بە کردەوەش پیاوی کارو تێکۆشان بووە).[١٦]

---

(١٥)رەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانیو سیاسی: ٦٥

(١٦) سەرچاوەی پێشوو: ٦٦.

ئەنجامەکانی ئەم باسە

لە کۆتایی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا گەیشتووینەتە کۆمەڵێك ئەنجام و دەتوانین لەچەند خاڵێکدا دەستنیشان و چڕیان بکەینەوەو بیان خەینە روو, کەوا مۆرك و تایبەتمەندی بەرهەمی شیعری ئەم قۆناغەی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم لە تاقیکردنەوەی ئەدەبی ناوچەی موکریان پێك دەهێنێ ئەویش بەم جۆرەیە:

١. نەوەی یەکەمی گەورە شاعیرانی ناوچەی موکریان لە وێنەی (وەفایی, حەریق, ئەدەب) لەسەر بنەماو بناغەی قوتابخانەی شیعری کرمانجی خواروو, ئەزموونێکی شیعری بەبڕشت و دەوڵەمەندیان لەو ناوچەیەدا داهێناوە و بەرپا کردووە, ئەنجا پایەکانی ئەم ئەم ئەزموونەیان بە جۆرێ داڕشتووە کە لەدوای ئەوانیش بەردەوامی هەبووەو چەند نەوەی دیکەی لەشاعیران پێگەیاندووە.

٢. نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم لە ناوچەی موکریان رێنیسانسێکی روناکبیری و ئەدەبی لەئاراداهەبووە کە سێ شاعیری ناوداری ناوچەکە وەکو (مەلا مارفی کۆکەیی – سەیفی قازی – مستەفا شەوقی)رێبەرایەتییان کردووە, ئەمانە هەرسێ کۆڵەگەکەی ئەم جولانەوە شیعرییە پێك دەهێنن لەو ماوەیەدا.

٣. سەبارەت بە هونەرەکانی روخسارو ناوەڕۆك لەبەرهەمی شیعری شاعیرانی ناوبراو کۆمەڵێك گۆڕان و داهێنانی تازە بەدی دەکرێ کە بوونەتە هەوێنی رەنگڕشتنی بزووتنەوەیەکی نوێ لە رەوتی بەردەوامی شیعری کلاسیکی کوردی لەو ناوچەیە.

٤. ئەم بزووتنەوە تازەیەی شیعری ناوچەی موکریان لەو ماوەیە لەباری هونەرەکانی روخسارەوە لەزمان و شێواز و وینە و بنیات و ئاوازی شیعرییەوە بەدیار دەکەوێت, وەکو چۆن لەباری ناوەڕۆکیشەوەلەپاڵ مەبەستە تەقلیدییەکانی شیعری کلاسیکی,مەبەستی شیعری تازەش هاتۆتە ناوەوە, لەوانە تێکەڵاوکردنی گیانی کوردایەتی و خۆشەویستی نیشتیمان و میللەت پەروەری لەتەك شیعری ستایشی ئایینی و شیعری عاشقانە و وەسفی سروشتدا, وەك بەتایبەت لەناوەڕۆکی شیعری سەیفی قازی و شەوقیدا دەدرەوشێتەوە.هەروەها بابەتی شیعری تۆمارکردنی مێژووی کارەسات وپەرێشانی و داخی دەروون و شیعری سەرزەنشت و بابەتی رەخنەی کۆمەڵایەتی کە لەبەرهەمی مەلا مارفدا رەنگی داوەتەوە.

٥. شیعری ئەو دەورەیە لە چوارچێوەو سنوورو دەستوورەکانی شیعری کلاسیکی کوردی تێپەڕیوە و مۆرکی لیریکی شیعری تازەبابەتی بەخۆیەوە گرتووە لەڕووی روخسارو تەکنیکی شیعرییەوە, هەروەها لەباری ناوەڕۆکیشەوە پەلی بۆ لیریکی سیاسی و نیشتیمانی و رەخنەی کۆمەڵایەتی هاویشتووە.

٦. خاسیەتەکانی ئەدەبی رۆمانتیکی, ریالیزمی فۆتۆگرافی و رەخنەگرانە لەبەرهەمی شیعری ئەم دەورەیە و بەتایبەت لای شاعیرانی ماوەی باسەکەی ئێمە لەناوچەی موکریان, بەروونی بەدی دەکرێت لەڕووی زمان و شێواز و وێنە و وەسفەوە, هەموو ئەمانەش بە ئەدگارێکی کوردانە و خۆماڵی تەعبیری لێ کراوەتەوە.

٧. تایبەتمەندییەکی دیکەی بەرهەمی ئەدەبی ئەو دەورەیە بریتییە, لە خۆ نزیك خستنەوە لە زمان و دەربڕینی ئاسانی خۆماڵی, زەوق و سەلیقەی کوردانە, لەپاڵ پاراستنی مۆرکی رەوانبێژی و بیناسازی هەڵبەستی کلاسیکی, بەنموونە لەبەرهەمی سەیفی قازیدا کۆمەڵێك بەرهەمی هۆنراوەی کێشی بڕگەییمان بەرچاو دەکەوێت, لەپاڵ پاراستنی یەکێتی سەرواو کێشی عەرووزی لەبەرهەمەکانی دیکەی دا. لەلای مستەفا شەوقی گیانی زیندووی کوردەواری و کوردایەتی لەچوارچێوەی تەکنیك و بیناسازی کۆندا دەربڕاون و بەڕوونی و ئاشکرایی هەستی پێ دەکرێت.

٨. ئەم ئەزموونە ئەدەبییەی ناوچەی موکریان کە شاعیرانی ماوەی باسەکەمان بڕەویان پێداوەو بەردەوامییان پێ بەخشیوە, بۆتە بناوان و سەرچاوەو رێگە خۆشکەرێك بۆ پێگەیاندنی نەوەیەکی تازە لەشاعیرانی ناوچەی موکریان لەناوەڕاستی سەدەی بیستەم لە وینەی (هەژار و هێمن و هێدی و خاڵەمین و سەید کامیل و حەقیقی و نوری ....) کە تاقیکردنەوەکەیان بە پۆپە گەیاندووەو سامانێکی گەورەیان خستۆتە سەر مێژوو گەنجینەی شیعرو ئەدەبیاتی کوردی.

بیبلۆگرافیـــــا

١. کتێــب

<u>أ. بە زمــانی کــوردی:</u>

١. ئەدەبو رەخنە، عەزیز گەردی، چاپخانەی (الحوادپ)، بەغدا، ١٩٧٤.

٢. ئەدەبیاتی نوێی کوردی، د. عیزەدین مستەفا رەسول، مگبعە التعلم العالی، اربیل، ١٩٨٩.

٣. ئەدەبی نامەنووسی کوردی، کەمال رەئوف محمەد، جزمی ١-٣، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.

٤. بارودۆخی سیاسی کوردستان، موجتەبا برزوویی، وەرگێڕانی لە فارسییەوە: نازناز محەممەد عەبدولقادرو ئەوانی تر، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر، ٢٠٠٥.

٥. بەشێك لە بەرهەمەکانی دکتۆر مستەفا شەوقی قازی زادە، گردوکۆی: ئەحمەد شەریفی، چاپ لەیزێر، مهاباد، ١٣٨٤.

٦. بنیاتی وێنەی هونەری لە شیعری کوردی دا، سەردار ئەحمەد حەسەن گەردی، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٢.

٧. بنیاتی هەڵبەست لە هۆنراوەی کوردی دا، د. دلشاد عەلی، چاپخانەی رەنج، سلێمانی، ١٩٩٨.

٨. بووژانەوەی رۆشنبیریو نەتەوەیی کورد، جەلیلی جەلیل، لە عەرەبییەوە وەرگێڕانی: سدیق ساڵح، چاپخانەی هەواڵ، سلێمانی، ٢٠٠٠.

٩. بیرەوەرییەکانی وەفایی، گردوکۆی: قازی محەمەد خزر، وەرگێڕانی لە فارسییەوە: محەمەد حەمەباقی، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٩.

١٠. پاشەڕۆك، هێمن، چاپەمەنی سەیدیان، مهاباد، ١٣٦٢.

١١. تاریكو روون، هێمن، لە بڵاوکراوەکانی بنکەی پێشەوا، بەغدا، ١٩٧٤.

١٢. تحفهو مظفریه، پێشەکیو ساخکردنەوەی: هێمن موکریانی، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٥.

١٣. تۆفیق فیکرەتو شاعیرە نوێخوازەکانی کورد، ئەحمەد تاقانە، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠١.

١٤. جووتە وشەی لێکدراو لە زمانی کوردیدا، د. کەوسەر گەلاڵی، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.

١٥. چێشتی مجێور، هەژار، چاپی یەکەم، پاریس، ١٩٩٧.

١٦. حاجی قادری کۆیی، مەسعود محەمەد، ب-١، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٢.

١٧. خەبات لە رێی کوردستانا، ن.أ. خالفین، وەرگێرانی لە روسییەوە: جەلال تەقی– چاپخانەی راپەڕین، سلێمانی، ١٩٧١.

١٨. دیداری شیعری کلاسیکی کوردی، حمە سعید حمە کریم، چاپخانەی (دار الحریە)، بەغدا، ١٩٨٦.

١٩. دیوانو شەرحی حاڵی شێخ ئەحمەدی کۆر، عەزیز موحەمەد پور، چاپخانەی پەیام، تاران، ١٣٧٨.

٢٠. دیوانی ئەدەب، کۆکردنەوەو ساغکردنەوەی: محەمەد حەمە باقی، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥.

٢١. دیوانی سیف القچات، گردەوە کۆیی، قازی ئەحمەد، چاپخانە سبز، ١٣٦١.

٢٢. دیوانی ملا معروف کۆکەیی، سیدیان، مهاباد، ١٣٤٦.

٢٣. دیوانی نالیو فەرهەنگی نالی، لێکۆڵینەوەو ساغ کردنەوە: د. مارف خەزنەدار، دار الحریە للگباعە، بەغداد، ١٩٧٧.

٢٤. دیوانی وەفایی، لێکۆڵینەوەی: محەمەد عەلی قەرەداغی، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٨.

٢٥. ڕابەری رۆژنامەگەری ی کوردی، جمال خزنەدار، چاپخانەی (الجمهوریە)، بەغدا، ١٩٧٣.

٢٦. رابەری کێشی شیعری کلاسیکی کوردی، عەزیز گەردی، چاپخانەی دێکان، سلێمانی، ٢٠٠٣.

٢٧. رەخنەی ئەدەبی کوردیو مەسەلەکانی نوێکردنەوەی شیعر، د. پەرێز سابیر، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥.

٢٨. رەوانبێژی لە ئەدەبی کوردیدا، عەزیز گەردی، ب١، چاپخانەی (دار الجاحف)، بەغدا، ١٩٧٢.

٢٩. راپەرینی کوردەکان ساڵی ١٨٨٠، د. جەلیلی جەلیل، وەرگێڕانی لە رووسییەوە: د. کاوس قەفتان، چاپخانەی (الزمان)، بەغدا، ١٩٨٧.

٣٠. رۆژنامەگەریی کوردی لە عێراقدا، فاروق عەلی عومەر، و: تاریق کارێزی - عەبدوڵڵا زەنگەنە، دەزگای چاپ وبڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر، ٢٠٠١ .

٣١. رۆژی کورد، بڵاوکردنەوەی: جەمال خەزنەدار، چاپخانەی (المؤسسه العراقیه)، بەغدا، ١٩٨١.

٣٢. زانایانی کورد، محەمەد ساڵح ئیبراهیمی، ناشر – چاپەمەنی سەقز (محەمەدی)، تاران، ١٣٧٩.

٣٣. زانستی ئاوەڵواتا، د. کامل حسن البصیر، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغدا، ١٩٨١.

٣٤. زمانەوانی، محمد معروف فتاح، (دار الحکمه للگباعه والنشر)، هەولێر، ١٩٩٠.

٣٥. زمانناسیو هەندێ بابەتی زمانناسی کوردی، سەلام ناوخۆش بەکر، چاپخانەی ژین، هەولێر، ٢٠٠٤.

٣٦. ژیانو بەسەرهاتی عەبدولرەحمانی زەبیحی، عەلی کەریمی، چاپخانەی کاربین، سلێمانی، ٢٠٠٥.

٣٧. ژین – گۆڤارا کوردی – ترکی، م. ئەمین بۆر ئەرسەلان، جلد ١ – ٥، وەشانا دەنگ، سوید، ١٩٨٥.

٣٨. سەروا، د. عەزیز گەردی، دەزگای ئاراس بۆ چاپو بڵاوکردنەوە، هەولێر، ١٩٩٩.

٣٩. سەوداو سنوور، د. احسان فؤاد، چاپخانەی روون، سلێمانی، ٢٠٠٠.

٤٠. سلێمانی شارە گەشاوەکەم، ب١، جمال بابان، دار الحریه للگباعه، بەغداد، ١٩٩٣.

٤١. سوارەو پەخشانی کوردی، محەمەد بەهرەوەر، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٥.

٤٢. سۆسیۆلۆژیای شیعری کوردی، ئازاد عەبدولواحێد کەریم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٥.

٤٣. شرفنامە، هەژار کردویە بە کوردی، چاپخانەی نعمان، نەجەف، ١٩٧٢.

٤٤. شعرو ئەدەبیاتی کوردی، رەفیق حلمی، مگبعە التعلیم العالی، هەولێر، ١٩٨٨.

٤٥. شێواز لە کورتە چیرۆکی کوردیدا، سەلیم رەشید ساڵح، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، سلێمانی، ٢٠٠٥.

٤٦. عەبدوڵڵا بەگی میسباح – دیوان، د. مارف خەزنەدار، چاپخانەی ئیرشاد، بەغدا، ١٩٧٠.

٤٧. عەرووزی کوردی، نووری فارس حەمەخان، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.

٤٨. فەرمانڕەوایی موکریان، محەمەد جەمیل رۆژبەیانی، دار الحریه للگباعه، بەغدا، ١٩٩٢.

٤٩. کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا، د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٥.

٥٠. کوردستانی موکریان، حسین حزنی، مگبعەی زاری کرمانجی، رواندز، ١٩٣٨.

٥١ . کوردو عەجەم، صالح محمدامین، چاپخانە؟، چ١، شوێنی چاپ ؟، ١٩٩٢.

٥٢. کوردو کوردستان، نیکیتین، وەرگێڕ: خالیدی حسامی، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، ١٩٩٧.

٥٣. کوردو کوردستان، محمدامین زکی، انتشارات سیدیان مهاباد، چاپخانەی دار السلام، بەغدا، ١٩٣١.

٥٤. کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان، حامید گەوهەری، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.

٥٥. کۆ وانەکانی کێش ناسی، م. محمد بەکر، قۆناغی بەکالۆریوس، هەولێر، ١٩٩٣.

٥٦. کێشەی کورد، لازاریف، بەشی ١-٢، د.کاوس قەفتان لە رووسییەوە کردویە بە کوردی، مگبعە الجاحف، بەغدا، ١٩٨٩.

٥٧. کێشو ریتمی شیعری فۆلکلۆری کوردی، د. محەمەد بەکر، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.

٥٨. کێشو مۆسیقای هەڵبەستی کوردی، عبدالرزاق بیمار، چاپخانەی (دار الحریه)، بەغدا، ١٩٩٢.

٥٩. کێشی شیعری کلاسیکی کوردی، عەزیز گەردی، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٩.

٦٠. گۆڤاری نیشتمان، جەمال نەبەز، بنکەی چاپەمەنی ئازاد، سوید، ١٩٨٥.

٦١. مهابادو کورتە مێژوویەك، عومەر بالەکی، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، سلێمانی، ٢٠٠٤.

٦٢. میدیا، دیاکۆنوف، برهان قانع لە فارسییەوە کردویەتی بە کوردی، دار الحریە للگباعە، بەغدا، ١٩٧٨.

٦٣. مێژووی ئەدەبی کوردی، علاوالدین سجادی، چاپخانەی مەعاریف، بەغدا، ١٩٧١.

٦٤. مێژووی ئەدەبی کوردی، د. مارف خەزنەدار، ب١-٧، دەزگای چاپو بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠١ — ٢٠٠٦.

٦٥. مێژووی کورد لەسەدەی نۆزدەو بیست دا، کریس کۆ چێرا، وەرگێڕاوی — محەمەد ریانی، چاپخانەی (صدف)، تاران، ١٣٦٩.

٦٦. مێژووی گەلی کورد لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ، صالح قەفتان، چاپخانەی (سلمان الاعظمی)، بەغدا، ١٩٦٩.

٦٧. ناسیونالیزمی کوردی (١٨٨٠ — ١٩٣٩)، هیوا عەزیز سەعید، بلاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری، سلێمانی، ٢٠٠٣.

٦٨. نالیو زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی، کەریم شارەزا، چاپخانەی (الادیب)، بەغدا، ١٩٨٤.

٦٩. هەواری خاڵی – سەرجەمی نووسینی هێمن، بەسەرپەرشتی: بەدران ئەحمەد — عوسمان دەشتی، دەزگای چاپو بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٣.

٧٠. هونەری شیعر، ئەرەستۆ، وەرگێڕانی: عەزیز گەردی، چاپخانەی گەنج، سلێمانی، ٢٠٠٤.

٧١. هێمن — دەربارەی ناوەڕۆکی سیاسیو کۆمەڵایەتی شیعرەکانی، عوسمان دەشتی، چاپخانەو ئۆفیستی تیشك، سلێمانی، ٢٠٠٣.

٧٢. وێنەی شیعری لە رێبازی رۆمانسی کوردی دا، عەبدولقادر محەمەد ئەمین، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٢.

ب. بە زمانی عەرەبی:

٧٣. الاکراد — ملاحقات وانگباعات، مینورسکی، ترجمە: الدکتور معروف خزنەدار، مگبعە النجوم، بغداد ١٩٦٨.

٧٤. البیتوشی، محمد الخال، مگبعە المعارف، بغداد، ١٩٥٨.

٧٥. الپابت والمتحول (صدمە الحداپە)، ادونیس، دار الفکر للگباعە والنشر والتوزیع، بغداد، ١٩٨٦.

٧٦. الجمعیات والمنقمات والاحزاب الکردیە فی نصف قرن، الدکتور عبدالستار گاهر شریف، شرکە المعرفە للنشر والتوزیع، بغداد، ١٩٨٩.

٧٧. اللغە والفکر، الدکتور نوری جعفر، مکتبە النوحی، الرباگ، ١٩٧١.

٧٨. النقد الادبی الحدیپ، الدکتور محمد غنیمی هلال، دار العودە، بیروت، ١٩٨٧.

٧٩. بنیە الایقاع فی الخگاب الشعری، د. یوسف اسماعیل، مگابع وزارە الپقافە، دمشق، ٢٠٠٤.

٨٠. بنیە اللغە الشعریە، جان کوهن، ترجمە: محمد الولی ومجهد العمری، دار توبقال للنشر، الدار البیچاو، ١٩٨٦.

٨١. تاریخ الادب العربی — العصر الجاهلی، دکتور شوقی چیف، دار المعارف بمصر، القاهرە، ١٩٦٠.

٨٢. تحلیل النص الادبی بین النقریە والتگبیق، محمد عبدالغنی المصری ومجد محمد الباکیر البرازی، مؤسسە الوراق للنشر والتوزیع، عمان، ٢٠٠٢.

٨٣. دراسات فی تاریخ ایران الحدیپ والمعاصر، الدکتور کمال مقهر احمد، مگبعە ارکان، بغداد، ١٩٨٥.

٨٤. شعر عمر بن الفارچ — دراسە اسلوبیە، رمچان صادق، مگابع الهیئە المصریە العامە للکتاب، القاهرە، ١٩٩٨.

٨٥. فنون الشعر الفارسی، دکتورە اسعاد عبدالهادی قندیل، مکتب الشریف وسعید رأفت للگباعە والنشر والتوزیع، القاهرە، ١٩٧٥.

٨٦. قافله من شهداو كردستان ايران، كريم حسامى، ترجمه: نزار محمود، بغداد، ١٩٧٣.
٨٧. قچايا الشعر المعاصر، نازك الملائكه، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٦٢.
٨٨. مقاله في اللغه الشعريه، محمد الاسعد، المؤسسه العربيه للدراسات والنشر، بيروت، ١٩٨٠.
٨٩. موسوعه نقريه الادب – الشعر الغنائى، سكفوزينكوف، ترجمه: الدكتور جميل نصيف التكريتى، مگبعه وزاره الپقافه والاعلام، بغداد، ١٩٨٦.

ج. بەزمانی فارسی:

٩٠. ادوار شعر فارسى، دكتر محمد رچا شفيعى كدكنى، توس، تهران، ١٣٣٥.
٩١. ايرانى كه من شناختەأم، موسيو، ب ـ نيكيتين، على محمد فرەوشى، ناشر: كانون معرفت، تهران، ١٣٢٩.
٩٢. تاريخچه خانواده قاچى در ولايت موكرى، خليل فتاح قاچى، تبريز، ١٣٧٨.
٩٣. تاريخچه روزنامه هاى تبريز در صدر مشروگيت، عبدالحسين ناهيدى ئاژر، موسسه انتشارات تلاش، تبريز، سال چاپ: ؟.
٩٤. تاريخ فرهنگ وادب مكريان، ابراهيم افخمى، ٢ جلد، انتشارات محمدى، سقز، ١٣٧٣.
٩٥. تاريخ وجغرافياى كردستان (سير الاكراد)، عبدالقادر ابن رستم بابانى، چاپخانەى ارژنگ، ١٣٦٦.
٩٦. تاريخ مهاباد، سيد محمد صمدى، انتشارات رهرو مهاباد، چاپ ميلاد، ١٣٧٧.
٩٧. جغرافياى گبيعى كردستان مكريان، سعيد خچرى، انتشارات ناقوس، سنندج، ١٣٧٩.
٩٨. خاگرات دكتر هاشم شيرازى، به كوشش هاشم سليمى، انتشارات توكلى، تهران، ١٣٨٠.
٩٩. دربارەو ادبيات ونقد ادبى، دكتر خسرو فرشيد ورد، جلد دوم، مؤسسه انتشارات امير كبير، تهران، ١٣٧٨.
١٠٠. زبانشناسى ونقد ادبى، راجر فالر – رومن ياكوبسن، ترجمه: مريم خوزان – حسين پاينده، چاپ مهدى، تهران، ١٣٨١.
١٠١. زندگينامەى عارف ربانى – شمس الدين برهانى، ابو بكر خوانچه سپهرالدين، انتشارات صلاح الدين ايوبى، اروميه، ١٣٦٨.
١٠٢. زيباشناسى سخن پارسى – بديع، مير جلال الدين كزازى، كتاب ماد، تهران، ١٣٨١.
١٠٣. سالهاى اچگراب – خاگرات خليل فتاح قاچى، انتشارات صلاح الدين ايوبى، اروميه، ١٣٧٠.
١٠٤. سبك شناسى شعر، دكتر سيروس شميسا، نشر ميترا، تهران، ١٣٨٣.
١٠٥. شاعران كرد پارسى گوى، سيد عبدالحميد حيرت سجادى، نشر احسان، تهران، ١٣٧٥.
١٠٦. شعرنو، محمد حقوقى، ٢ جلد، نشر يوشيج، تهران، ١٣٧٧.
١٠٧. صور خيال در شعر فارسى، دكتر محمد رچا شفيعى كدكنى، موسسه انتشارات ئاگاه، تهران، ١٣٨٠.
١٠٨. كردها ويك بررسى تاريخى وسياسى، حسن ارفع، ترجمه ازمتن انگليسى، لندن، چاپ دانشكده اكسفورد، نيويورك، ١٩٦٦.
١٠٩. كليات سبك شناسى، دكتر سيروس شميسا، نشر ميترا، تهران، ١٣٨٤.
١١٠. گلزار شاعران كردستان، سيد عبدالحميد حيرت سجادى، چاپخانەى رامين، تهران، ١٣٦٤.

٢. گۆڤـــار

أ. به زمانى كوردى

١١١.ئۆرژینالّی ژماره (٣)ی (هتاوکرد)، عەبدوللاّ زەنگەنە، گ- رۆژنامەنووس، ژ- ٩ ،٢٠٠٦ .
١١٢. بەرگری لە هەڵبەست، کامل ژیر، گ — رۆشنبیری نوێ، ژ-١٢٦، هاوینی ١٩٩٠.
١١٣. پێشڕەوانی شێعری نوێ لە رۆژهەلاّتی کوردستان، جوان بۆکانی، مانگنامەی (پەیام)، ژ-١٠، لەندەن، ١٩٩٨.
١١٤. تەئسیری زمانو ئەدەبی فارسی لەسەر ئەدەبی کوردی، د.محمەد نوری عارف، گ-کۆلیجی ئەدەبیات، زانستگای بەغدا، ژ-٨، ١٩٧٤.
١١٥. چاوکی "بوون"و "هەبوون" لە زمانی کوردیدا، نوری عەلی ئەمین، گ- رۆشنبیری نوێ، ژ — ١٠٩، ئاداری ١٩٨٦.
١١٦. دانشتنێك لەگەڵ گۆران، عبدالرزاق بیمار، گ- بەیان، ژ-٢، شوباتی ١٩٧٠.
١١٧. دوو رۆژنامەی (کوردستان) لە ئەستەمبوول، د. مارف خەزنەدار، گ- رۆژی کوردستان، ژ- (٤٣-٤٤)، زستانی ١٩٧٧.
١١٨. رەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانیو سیاسی لە موکریان، س.ج. هێرش، گ- گزینگ، ژ.(١٣ — ١٥)، پایزی ١٩٩٦.
١١٩. زاراوەکانی زمانی کوردیو زمانی ئەدەبیو نووسینیان، کمال فؤاد، گ- زانیاری، ژ-٤، بەغدا، سەرماوەزی ١٩٧١.
١٢٠. شاعیرانی کوردو ئەدەبیاتی فارسی، ئەمین موتابچی، گ- کۆلیجی ئەدەبیات، ژ-١٦، ١٩٧٣.
١٢١. شیعری کوردی، سیاسەت — کۆمەلاّیەتی — کوردایەتی، د.مارف خەزنەدار، گ — رۆشنبیری کوردستانی، ژ- ١، ت٢، ١٩٩٩.
١٢٢. شێخ بابا — شێخی شەهید، سەید سمایلی بەرزنجی، گ — مهاباد، ژ — ٩، سەرماوەرزی ١٣٨٠.
١٢٣. لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردی یەوە، عەلی رێبوار، گ/ سروە، ژ/ ٨٦، خەرمانان، ١٣٦٥.
١٢٤. مەلا مارفی کۆکەیی، کەمال کۆکەیی، گ/ سروە، ژ/ ٢٥، گەلاوێژ، ١٣٦٧.
١٢٥. هەتاوی کوردو سەردەمی راپەڕین، محمود زامدار، گ — کاروان، ژ- ٥٣، مارت ١٩٨٧.
١٢٦. هەڵوەستەیەك لە ئەدەبیاتی هاوچەرخی رۆژهەلاّتی کوردستان، سامان حوسەینی، گ — بیری نوێ، ژ — ١٨، ١٩٩٧.

ب. بە زمانی عەرەبی:

١٢٧. نالی، مؤسس الادب الکردی الحدیپ في کردستان الجنوبیه، الدکتور معروف خەزنەدار، مجله شمس کردستان، العدد (٥ -٦)، ایلول — تشرین الپانی ١٩٧١.

جـ. بە زمانی فارسی:

١٢٨. کوکەای شاعر از یادها محو شده، مهرداد رامیدی نیا، نشریه رصید، شماره (٦٤٦ — ٦٥٦)، (ێژرماه — دی ماه)، ١٣٨٠.

٣

. نـامەی ئەکادیـمی

١٢٩. دیلانو تاڤیکردنەوەی شیعری، نامەی دکتۆرا، دلشاد عەلی محەمەد، کۆلیجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین، ١٩٩٦.
١٣٠. نوێکردنەوەی شیعری کوردی لە سالّی ١٩٣٢ تا کۆتایی ١٩٤٩ لە کوردستانی عێراقدا، نامەی ماستەر، حوسێن غازی کاك ئەمین، کۆلیجی پەروەردەی ئیبن روشد، بەغدا، ٢٠٠٥.
١٣١. هاودەنگ لە زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر، فتاح مامە علی، کۆلیجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین، ١٩٨٩.

٤. فەرهــەنگ

١٣٢. فرهنگ اصگلاحات ادبی، سیماداد، انتشارات مروارید، چاپ دوم، ١٣٨٣.

١٣٣. فرهنگ عمید، دو جلد، حسن عمید، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، چاپ سوم، ١٣٦٠.
١٣٤. فرهنگ فارسی، ٦ جلد، دکتر محمد معین، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، تهران، ١٣٦٠.
١٣٥. المنجد في اللغه والاعلام، المگبعه الكاپولیکیه، الگبعه السابعه والعشرون، دار المشرق، بیروت، ١٩٨٦.
١٣٦. هەنبانه بۆرینه، هەژار، چ١، سروش، تهران، ١٣٦٩.

٥. نـــامەی تایبــەتی

١٣٧. دكتۆر مستەفا "شەوقی" قازی زاده، سەید نجم الدینی ئەنیسی، مهاباد، له ٢٠٠٥/١٢/٥.
١٣٨. له بابەت مێژووی له دایك بوونو كۆچ كردنی مەلا مارف دا، عەبدوڵلا سەمەدی، مهاباد، له ٢٠٠٦/٤/٩.

٦. دیـــدارو چاوپێكــەوتن

١٣٩. مستەفای كۆكەیی، مهاباد، له ٢٠٠٥/٩/٢٧.
١٤٠. سید عبداللەی سەمەدی، مهاباد له ٢٠٠٥/٩/٢٨.
١٤١. رەحمانی میسباح/ مهاباد له ٢٠٠٥/٩/٢٨.
١٤٢. كاك ئەحمەدی قازی، مهاباد له ٢٠٠٥/٩/٢٩.
١٤٣. یونسی رەزایی، بۆكان له ٢٠٠٥/٩/٣٠.

٧. ئینتــەرنـێت

١٤٤. برا بیری چراییێكی بكەن تاریكه شەو دادێ، عەبدوڵلا سەمەدی، www.dengekan.com
١٤٥. ناودارانی موكریان، عەبدوڵلا سەمەدی، www.dengekan.com

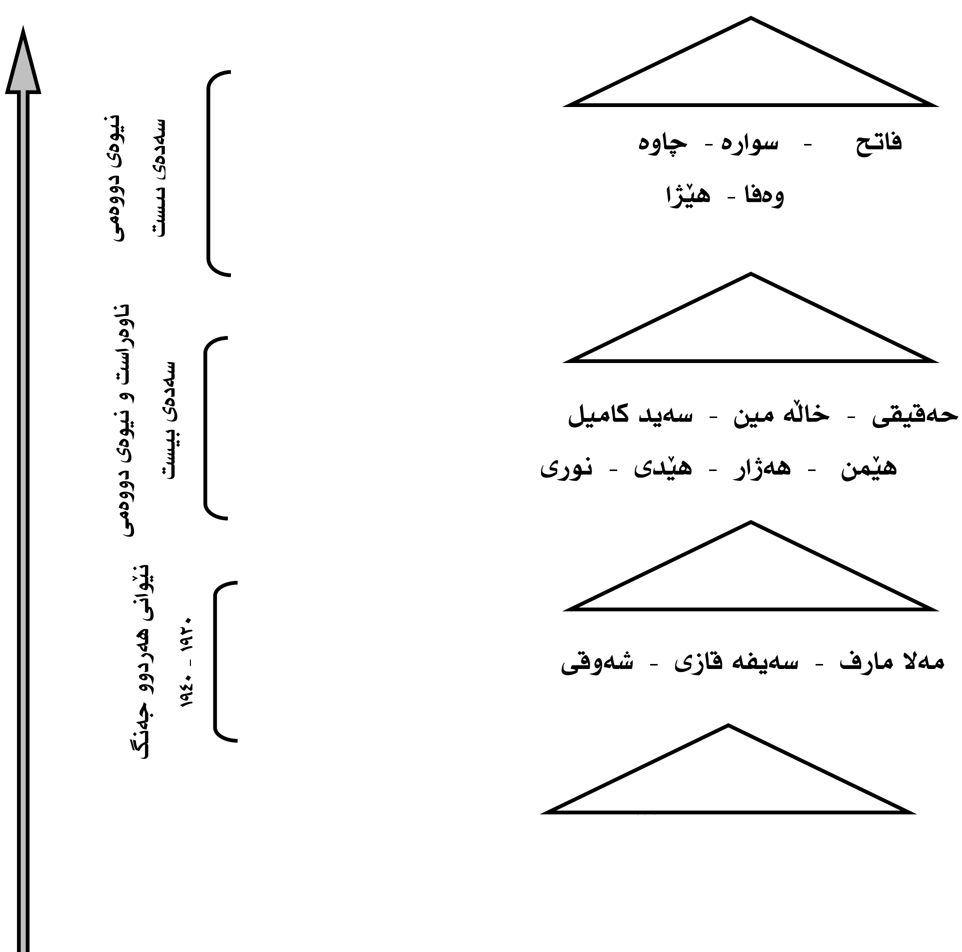

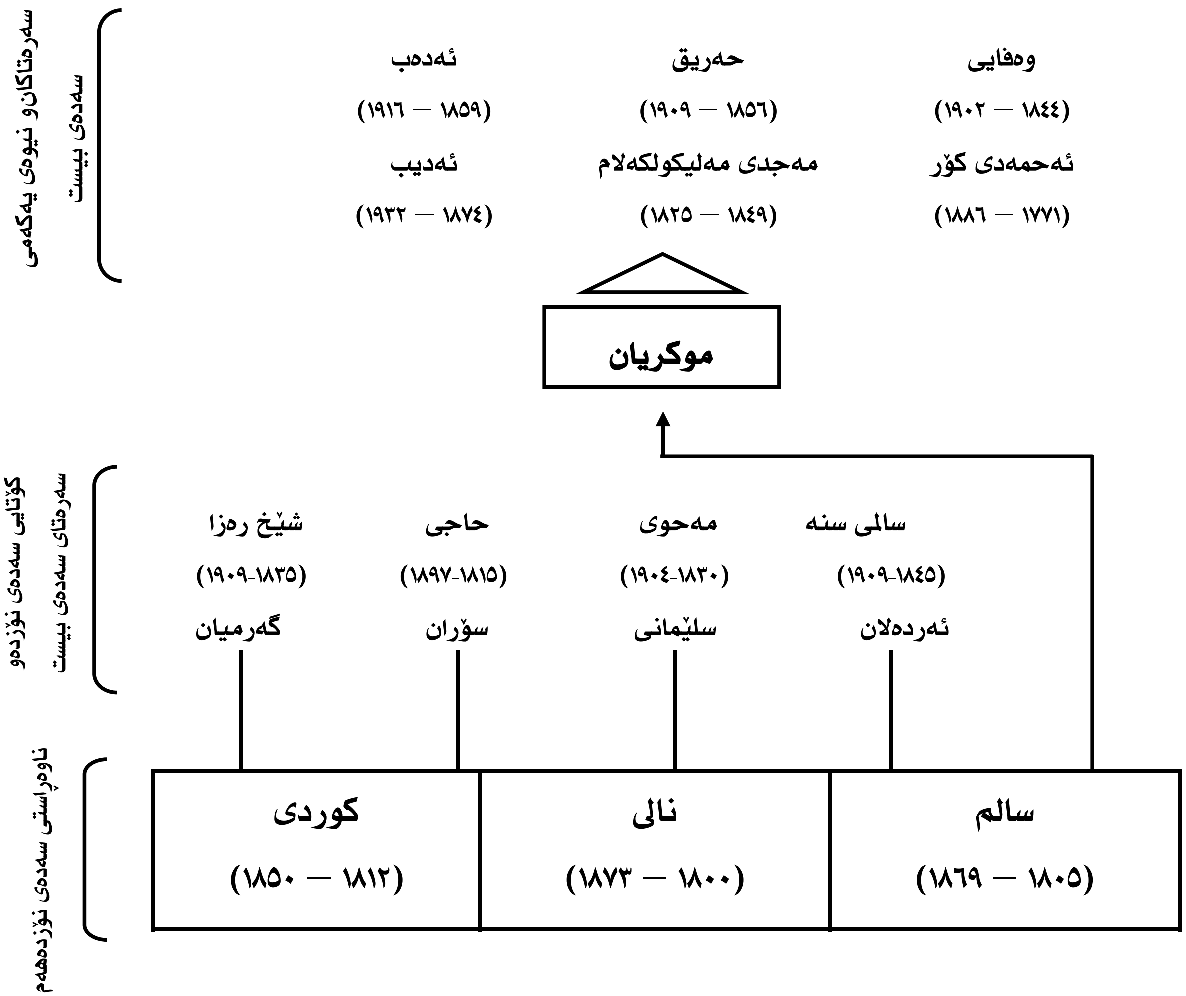

قوتابخانەی شیعری کرمانجی خواروو

نیوەی یەکەمی سەدەی بیست

View publication stats